

**O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligi
Guliston davlat universiteti**

PSIXOLINGVISTIKA
Magistr talabalari uchun elektron majmua

**5A120102 - Lingvistika (o‘zbek tili) magistratura
talabalari uchun**

GULISTON – 2023

Mazkur elektron qo'llanma "O'zbek tilshunosligi" kafedrasining 2023-yil "22" oktyabrdagi yig'ilishida muhokama qilinib, tasdiqlash uchun tavsiya etilgan. (3- sonli bayonnoma).

Mazkur elektron qo'llanma "Filologiya" fakulteti Kengashining 2023-yil "24" oktyabrdagi yig'ilishida muhokama qilinib, tasdiqlash uchun tavsiya etilgan. (3-sonli bayonnoma).

Mazkur elektron qo'llanma Guliston davlat universiteti o'quv-metodik Kengash yig'ilishiining 2023-yil "25" oktyabrdagi 3-sonli bayonnoma bilan tasdiqlangan.

Tuzuvchi:

F.Sharipov

GulDU "O'zbek tilshunosligi" kafedrası
dotsenti, filologiya fanlari doktori

Taqrizchi:

J.X.Abdullayev

GulDU "O'zbek tilshunosligi" kafedrası
dotsenti, filologiya fanlari nomzodi, dotsent

"O'zbek tilshunosligi" kafedrası mudiri

A.Axrоров

Filologiya fakulteti dekani

F.Sharipov

Elektron qo'llanmada o'zbek tilshunosligining zamonaviy fan yo'nalishi darajasida shakllanishi va rivojlanishining dosqichida asosiy sathlardan biri bo'lgan zamonaviy o'zbek morfologiyasining taraqqiyot bosqichlari haqida ma'lumotlar berilgan.

O'zbek tilshunosligining morfologiya bo'limi bo'yicha yuzlab tilshunoslar ilmiy tadqiqot ishlarini olib borganlar. XX asrning 40–50-yillarida A.G'ulomov, V.Reshetov, M.Asqarova, G'.Abdurahmonov, F.Abdullaev, S.Usmonov, Sh.Rahmatullaev, A.Kononovlar faoliyatlarida o'zbek ilmiy morfologiyasida grammatik kategoriyalar talqiniga doir fikrlarni dolzarb masala sifatida talqin qilganlar. 1940–80-yillar yana ko'plab taniqli tilshunoslarning hozirgi o'zbek adabiy tilining eng murakkab va dolzarb muammolariga bag'ishlangan tadqiqotlari o'zbek tilshunosligining kelajagini belgilab berishga xizmat qildi.

Elektron qo'llanma oliy o'quv yurtlarining 5A120102 - Lingvistika (o'zbek tili) magistratura mutaxassisligi ta'lim yo'nalishlarida o'qitilayotgan "Psixolingvistika" fanining o'quv dasturiga muvofiq yaratilgan. Undan bakalavriat ta'lim yo'nalishi talabalari, magistrantlar hamda mazkur davr tilshunosligi bo'yicha izlanishlar olib borayotgan tadqiqotchilar foydalanishi mumkin.

Taqrizchilar

Sulton Normamatov, filologiya fanlari doktori, professor

Baxtiyor Mengliev, filologiya fanlari doktori, professor

Kirish

Lingvistikada paradigmalar bir-birini o'zgartirmaydi, biroq biri boshqasini to'ldiradi. Tilshunoslikda an'anaviy tarzda ilmiy paradigma uch turga ajratiladi: qiyosiy-tarixiy, sistem-struktur va antropotsentrik.

Qiyosiy-tarixiy va sistem-struktur paradigmada asosiy e'tibor ob'ektga qaratilgan bo'lsa, antropotsentrik paradigmada tadqiqotchilarning qiziqishlari ob'ektdan sub'ektga o'zgardi, ya'ni inson tilda, til esa insonda tahlil qilina boshladi. Tilning antropotsentrik g'oyasi zamonaviy tilshunoslikning asosini tashkil qilib, psixolingvistika uning doirasida shakllangan muhim yo'nalishlardan biridir. Prezidentimiz ta'kidlaganidek, "Biz ajdodlardan avlodlarga o'tib kelayotgan bebaho boylikning vorislari sifatida ona tilimizni asrab-avaylash, uni boyitish, nufuzini oshirishni o'zimiz uchun eng ustuvor, uzviy davom etadigan yuksak maqsad deb bilishimiz va bu masalaning ahamiyati hech qachon e'tiborimizdan chetda qolmasligi zarur. Shunga ko'ra psixolingvistik masalalarni o'rganish har jihatdan dolzarbdir.

Kelgusida ilmiy-tadqiqot bilan shug'ullanishi zarur bo'lgan magistrantlarning e'tibori psixolingvistik hodisalar, xususan, tilni egallash, nutqni yaratish, nutqni tushunish, kommunikatsiya, individning ichki psixik kechinmalari, nutq faoliyatining buzilish jarayonlari, til va tafakkur munosabati kabi dolzarb ilmiy muammolarga qaratilishi har jihatdan maqsadga muvofiqdir.

PSIXOLINGVISTIKANING AHAMIYATI VA UNING BOSHQA FANLAR BILAN BOG‘LIQLIGI

Reja:

1. Psixolingvistikaning obyekti va predmeti
2. Psixolingvistikaning o‘ziga xos xususiyatlari
3. Psixolingvistika psixologik fan sifatida
4. Psixolingvistika va tilshunoslik

Tayanch so‘z va iboralar: obyekt, predmet, freym, individ, kommunikatsiya, nutq subyekti, nutq obyekti, motiv, ehtiyoj, niyat, nutqiy maqsad, nutqiy faoliyat, nutqni yaratish, nutqni qabul qilish, inson omili, vaziyat omili, eksperiment tamoyili, til sistemasi, til materiali.

1. 1. Psixolingvistikaning obyekti va predmeti

Psixolingvistikaning asosiy tadqiqot **obyekti** nutqiy faoliyat subyekti bo‘lgan shaxs, til egasidir. Rus tilshunosligida mazkur soha rivojiga katta hissa qo‘shgan A.A.Zalevskaya psixolingvistikaning vazifasini “tilning amal qilinishini psixik fenomen sifatida tavsiflash va tushuntirish” bo‘lishi kerakligini ta’kidlagan edi¹.

Psixolingvistika fanining **obyekti** – u o‘rganadigan individual obyektlar majmuyidan iborat. Turli fanlarda umumiy, bir tadqiqot obyekti bo‘lishi mumkin. Biroq ularning predmeti bir-biridan farq qilishi, ya’ni ayni obyektga bo‘lgan qarashi turlicha bo‘lishi mumkin. Jumladan, inson ham tibbiyot, ham psixologiyaning tadqiqot obyekti sanaladi. Lekin har bir fan unga o‘zining qarashidan kelib chiqqan holda yondashadi. Til va til belgilarining tizimi lingvistika, adabiyotshunoslik, antropologiya, dasturlash va psixolingvistika fanlarining tadqiqot obyekti bo‘lishi mumkin. Ya’ni mazkur fanlarning umumiy obyekti – turli maqsadlarda va turli vaziyatlarda qo‘llaniladigan inson tili va nutqi bo‘lishi mumkin².

Psixolingvistika fanining obyektini aniqlashtirishda A.A.Leontev qayd qilgan *freym* tushunchasini keltirish maqsadga muvofiqdir. Freym u yoki bu obyekt yoxud hodisani tasvirlovchi o‘lchovlar tizimini ifodalaydi. Masalan, “Ishlovchining shaxsiy varaqasi” (o‘lchovlari aniq shaklda keltirilgan)da mazkur shaxsning eng kamida uni ishga qabul qilinishi bilan bog‘liq xususiyatlarini tasvirlovchi freym mavjud bo‘ladi. Fanda modellastirilgan aniq hodisalar, odatda, freym tamoyiliga ko‘ra tavsiflanadi. Masalan, psixologiyada aksariyat hollarda “faoliyat freymi” ishlatiladi. Unda hodisalarga muayyan savollar (Maqsad? Motiv? Sharoit? Qanday faoliyat turi? va h.k.) beriladi va mazkur o‘lchovlar asosida

¹ Залевская А.А. Введение в психоллингвистику. Учебник для студентов высших учебных заведений. –М., 1999. –С.25.

² Белянин В. П. Психоллингвистика. –М., 2004. –С. 8.

hodisalar tavsiflanadi. Psixolingvistikadagi turli yo‘nalishlar uning obyekti bo‘lgan aniq nutq hodisalariga turli freymnlarning “prizmasi” orqali yondashishadi³.

Biroq har qanday holatda, nutqqa har qanday metodologik yondashuvda ushbu freymning tuzilishida nutq subyekti, nutq obyekti yoki adresat, motiv yoki ehtiyoj, niyat yoki nutqiy maqsad, nutqiy muloqotning mazmuni va predmeti, lisoniy yoki semiotik vositalar tavsifi e‘tiborga olinadi. Xullas, psixolingvistikaning obyekti qanday tushunilishidan qat’iy nazar, har doim nutqiy hodisalar yoki nutqiy vaziyatlar majmuyidan iborat bo‘ladi. Bu obyekt tilshunoslik va boshqa nutqiy faoliyat bilan bog‘liq fanlar bilan umumiy hisoblanadi.

Psixolingvistikaning *predmeti* turli – obyektlarning mavhum tizimi yoki ayrim obyektlarning mavhum tizimi hisoblanadi. Psixolingvistika fanining predmetini belgilashda ayrim psixolingvistlarning qarashlarini keltirish o‘rinli bo‘ladi. Amerikalik psixolingvistlarning fikricha, “psixolingvistika so‘zlovchilar niyatining mazkur madaniyatda qabul qilingan kodda signallarga aylanishi va bu signallarning tinglovchilar tushunchasiga aylanishi jarayonlarini o‘rganadi. Boshqacha aytganda, psixolingvistika kodlash va dekodlash jarayonlarini o‘rganadi”⁴. Shunga o‘xshash qarashlarni yevropalik psixolingvistlarning tadqiqotlarida ham uchratish mumkin. Jumladan, P.Fress psixolingvistikani “til orqali taqdim etiladigan bizning ekspressiv va kommunikativ ehtiyojlarimiz va vositalarimiz o‘rtasidagi munosabatlar haqidagi fan, - deb izohlagan⁵. T.Slama-Kazaku psixolingvistikaning predmeti xususida “muloqot vaziyatining xabarga ta’siri” degan qisqacha xulosaga keladi⁶. Rus psixolingvistikasi nazariyasining asoschisi A.A. Leontev shunday yozadi: “Psixolingvistika – til tizimi va lisoniy qobiliyat orasidagi munosabatlarni o‘rganuvchi fan”⁷. Bu o‘rinda tubandagi sharh lozim bo‘ladi. A.A.Leontev F.de Sossyurning til va nutqni farqlashi xususida to‘xtalib, bu farqlash ikki mezondan: til (ijtimoiy) – nutq (individual) va til (abstrakt) - nutq (konkret)dan o‘tishini ta’kidlaydi. Bu ikkala qarama-qarshilikni faqat ikki tushuncha doirasida birlashtirish qiyin. Shuning uchun bu yerda uchinchi tushuncha, hatto F. de Sossyurning o‘zida ham mavjud bo‘lgan “lisoniy qobiliyat” tushunchasi kerak bo‘ladi. Lisoniy qobiliyat ijtimoiy hodisa bo‘lgan tildan farqli o‘laroq, har bir individga tegishlidir. Biroq u nutqdan farqli o‘laroq, mavhumdir. Lisoniy qobiliyat – individual til, u mavhum ijtimoiy tildan konkret individual nutqqa o‘tish imkonini beradigan ko‘prik hisoblanadi. Chunki, nutqda darhol bevosita ijtimoiy til emas, balki ongda mavjud bo‘lgan uning nusxasi – lisoniy qobiliyat qo‘llaniladi. A.A.Leontevning belgilashicha, psixolingvistikaning predmeti ijtimoiy til va individual lisoniy qobiliyat orasidagi o‘zaro munosabatdir. U psixolingvistikani yanada kengroq tavsiflab: “Nutqiy faoliyat va uni kompleks modellashtirish qonuniyatlari psixolingvistikaning predmeti hisoblanadi, - deb qayd qiladi. Shuning uchun ayrim adabiyotlarda *psixolingvistika* termining sinonimi sifatida *nutqiy faoliyat nazariyasi* termini qo‘llaniladi. A.A.Leontevning

³ Леонтьев А.А. Основы психолингвистики: Учебник для студ. высш. учеб. заведений. –М.: Смысл, 1999. –С. 15-16.

⁴ Psycholinguistics. A Survey of Theory and Research Problems. 2nd ed. –Bloomington, 1965. –P. 3.

⁵ Fraisse P. La psycho-linguistique // Problems de psycho-linguistique. –Paris, 1965. –P. 5.

⁶ Slama-Cazacu T. Introduction to Psycholinguistics. –The Hague-Paris, 1973. –P. 57.

⁷ Леонтьев А.А. Язык, речь, речевая деятельность. –М., 1969.

ta'kidlashicha, *nutqiy faoliyat nazariyasi* termini psixolingvistika shug'ullanadigan masalalar doirasini aniqroq belgilab beradi.

Psixolingvistika nutqiy faoliyatni nutq akti mazmuni bilan so'zlovchining maqsad-niyati orasidagi aloqadorlik nuqtayi nazaridan o'rganadigan fan. U nutqni idrok etish, tilni egallash kabi masalalarni o'rganadi. Psixolingvistikaning diqqat markazida individ va kommunikatsiya turadi. Unga ko'ra, so'zlovchi nutqni yuzaga chiqarar ekan, o'zi o'ylagan niyatini ma'lum qoidalar asosida aniq tilning nutq birliklariga uzatadi. Tinglovchi nutqni qabul qilar ekan, nutq ifodalarining tashqi shaklida o'z aksini topgan ma'noni chiqarib oladi.

Charlz Osgudning fikricha, "Psixolingvistika so'zlovchi niyatining muayyan madaniyat kodida (tilida) qabul qilingan signalga aylanishi va bu signallar tinglovchining interpretatsiyasida qaytadan namoyon bo'lishi jarayonlarini o'rganadi. Boshqacha qilib aytganda, psixolingvistika kommunikatsiyaning kodlash va dekodlash jarayonlari bilan shug'ullanadi. Shuni ta'kidlash joizki, psixolingvistikaning tadqiqot predmeti faqat kod (til) strukturasi va signal bo'lib qolmay, balki matn yaratish va uni tushunish bilan bog'liq jarayonlar, kishilar muloqotidagi barcha murakkab omillar hisoblanadi.

Inson tilni to'liq egallash imkoniyatiga ega bo'lib tug'iladi. Biroq bu imkoniyatni amalga oshirish kerak bo'ladi. Buni qanday yuz berishini tushunish uchun psixolingvistika bolalar nutqining rivojlanishini o'rganadi. Psixolingvistika, shuningdek, nutqiy faoliyat va uning harakatga kelish jarayonining me'yordan chiqib ketish sabablarini tadqiq qiladi. Kattalar va bolalar nutqidagi buzilishlarni o'rganadi.

Psixolingvistika ba'zan til va tafakkurni o'rganadigan fan sifatida belgilanadi. Psixolingvistikaning asosiy maqsadi insonning so'zlash va tilni tushunish qobiliyati zaminida yotgan struktura va jarayonlarni aniqlashdir. Psixolingvistlarning kishilar orasidagi o'zaro til munosabatlari bilan qiziqishlari shart emas. Ular individning ichida kechayotgan hodisalarni tadqiq qilishga harakat qiladi.

1. 2. Psixolingvistikaning o'ziga xos xususiyatlari

Psixolingvistikaga qiziqish bildirgan tilshunoslarning maxsus adabiyotlar bilan tanishish jarayonida o'ziga xos psixik to'siqlarga duch kelishi tabiiy holdir. Chunki, muayyan "ilmiy paradigma" doirasida "tarbiyalangan" tilshunosning boshqa "ilmiy paradigma"ga kirishi, yangi terminologiya, tushunchalar, materiallar va noan'anaviy vazifalarni qabul qilishi qiyin kechadi. Shunda tilshunos o'zi uchun qulay bo'lgan yondashuvdan kelib chiqqan holda shunday xulosaga keladi: "Psixolingvistika shug'ullanadigan masalalar juda qiziqarli bo'lishi mumkin. Lekin bu tilshunoslik emas!. Bu o'rinda psixolingvist L.V.Saxarniy tomonidan qayd qilingan zamonaviy nazariy tilshunoslikning quyidagi ziddiyatini keltirish o'rinni bo'ladi: "Tilshunos tilni kishilarning aloqa qilishi va fikrlash vositasi ekanligini e'lon qiladi, biroq tilni tadqiq etishda til egalarining umuman keragi bo'lmaydi. Til strukturasi uni yaratgan, undan foydalanayotgan inson faoliyatidan mustaqil ravishda tasvirlanadi. Boshqacha qilib aytganda, zamonaviy tilshunoslikning

ziddiyati shundaki, **inson** tilini o'rganayotgan tilshunoslik **insonsiz** ish ko'radi"⁸. O'z davrida mashhur psixolog, nutq bo'yicha mutaxassis N.I. Jinkin shunday yozgan edi: "Agar lingvistika va psixologiya aniq tafakkur jarayonini tadqiq etishni rad etsa, ular juda katta yo'qotishga, ya'ni inson va uning nutqi tushib qolgan yo'qotishga uchraydi"⁹. Afsuski, bunday yo'qotishni tilshunoslik tarixida kuzatish mumkin. Binobarin, XX asrning boshida F. de Sossyur (1857-1913) va uning izdoshlari nutqiy faoliyatni "til" va "nutq, aniq va mavhum, ijtimoiy va individual hodisalarga ajratganda vaziyat murakkablashgan edi"¹⁰.

Psixolingvistikaning diqqat markazida inson turadi. Uning eng muhim xususiyati **inson omili** hisoblanadi. Binobarin, inson nutqni yaratadi va uni idrok qiladi. Psixolingvistika bu omilni nafaqat nutqning, balki eng muhimi – tilning o'zini ham xarakterini, mohiyatini aniqlaydigan majburiy omil sifatida o'z modellarining tavsiflari, asos qilib olingan hukmlariga faol tatbiq qiladi. Bunda qandaydir mavhum "umuman odam" emas, balki real harakatdagi xotiraga ega real odamlar, ularning yoshiga oid xususiyatlari, shaxsiy tajribasi, ijtimoiy roli va h.k. nazarda tutiladi.

Psixolingvistika nutqni F. de Sossyur tushunchasidek cheklab o'rganmaydi. Agar inson omili hisobga olinsa, nutqiy faoliyatdagi til tilshunoslar tasavvuridagidan butunlay boshqacha "g'aroyib olam" ekanligi ko'zga tashlanadi. Sossyur va uning izdoshlari tomonidan tuzilgan til modellarida yaxshi "ishlaydigan" til va nutqni farqlash nutqiy faoliyatni psixolingvistik modellashtirishda jiddiy tahrir talab qiladi.

Psixolingvistikaning o'ziga xos xususiyatlariga inson omilini kiritish – bu muhim, biroq u nutqiy faoliyatga psixolingvistik yondashuvni tavsiflovchi yagona jihat emas. Modomiki, so'zlovchi va tinglovchi omili kiritilgan ekan, o'z-o'zidan **vaziyat omili** ham kiritilgan sanaladi. Binobarin, kishi qandaydir vaziyatda gapiradi va eshitadi. Buning ustiga shunchaki qandaydir vaziyatda emas, balki belgilangan, aniqlangan vaziyatda gapiradi va eshitadi. Agar til va nutqni klassik qarama-qarshi qo'yishda barcha vaziyatlar faqat nutqqa taalluqli, tilga esa vaziyatlardan holi, barqaror tizim sifatida qaralgan bo'lsa, psixolingvistik yondashuvda murakkab va harakatdagi vaziyat omili inson omilidek nafaqat nutqda, shuningdek, tilda ham mavjud bo'ladi.

Nihoyat uchinchi jihat psixolingvistik tadqiqot xususiyatini amalda tushunish mumkin bo'lgan **eksperiment omilidir**. Umuman, psixolog ham, tilshunos ham psixolingvistikani o'rganishga jalb qilingan. Har ikkalasi ham sotsiolog hisoblanadi. Shu tomondan ularning masalaga yondashuv usuli ham bir xil bo'ladi. Barcha sotsiologlar gipotezalarni shakllantirish va sinash bilan shug'ullanishadi. Boshqa tomondan esa psixologlar o'z gipotezalarini, asosan, sinchiklab boshqariladigan eksperimentlar orqali tekshirishadi. Tilshunoslar o'z gipotezalarini "kabinet" usulida tekshirishadi. Ular eksperiment usuliga shubha bilan qarashadi va eksperimental vaziyatlarning keskinligi ba'zan noto'g'ri natijalarga olib keladi, deb o'ylashadi. Boshqacha aytganda, eksperimentlardan

⁸ Сахарный Л.В. Введение в психолингвистику. –Л.: Изд-во Ленинградского ун-та, 1989. –С.6.

⁹ Жинкин Н.И. О кодовых переходах во внутренней речи // Вопросы языкознания. 1964. -№ 6. –С.28.

¹⁰ Соссюр Ф. де. Курс общей лингвистики // Соссюр Ф. де. Труды по языкознанию. –М., 1977. –С. 52-55.

“g‘alati” kutilmagan natijalar olinganda, tilshunosda darhol mazkur eksperiment natijalari asosida mavjud til qoliplarida qandaydir tuzatishlar qilish kerak bo‘ladi, degan shubha tug‘iladi. Holbuki, eksperimental natijalar asosida nutqiy faoliyatning yanada kuchli va haqiqiy qoliplarini qurish mumkin bo‘ladi¹¹.

1. 3. Psixolingvistika psixologik fan sifatida

Rus psixolingvistikasi nazariyasining asoschisi A.A. Leontevning ta’kidlashicha, “psixolingvistika o‘zining rivojlanishining zamonaviy bosqichida uzviy ravishda psixologik fanlar tizimiga kiradi. Agar A.N.Leontev izidan borgan holda psixologiyani “individlar hayotini bevosita aks ettiradigan reallikning psixik ifodasining shakllanishi, harakatda bo‘lishi va tuzilishi haqidagi aniq fan” (A.N.Leontev, 1977, 12-b.), deb tushuniladigan bo‘lsa, u holda, til va nutqiy faoliyat mazkur psixik ifodaning shakllanishi va harakatda bo‘lishi, kishilar faoliyatini aks ettirish jarayonida ishtirok etadi. Shu sababdan psixolingvistika va psixologiyaning boshqa sohalari kategoriya va tushuncha jihatidan birlashadi. *Nutqiy faoliyat* tushunchasining o‘zi faoliyat turlari (mehnat, bilish, o‘yin va h.k.)ga, uning strukturalari va xususiyatlarining umumpsixologik talqiniga kiradi. Nutqiy faoliyat o‘ziga xos xususiyatga ega bo‘lishi bilan birga, har qanday faoliyatning shakllanishi, harakatda bo‘lishi va tuzilishi singari umumiy qonuniyatlariga bo‘ysunadi. Shaxsning u yoki bu talqini bevosita psixolingvistikada aks etadi. Biroq psixolingvistikaning asosiy tushunchalaridan biri bo‘lgan *ma’no* bevosita psixik ifoda bilan, xususan, dunyo obrazi konsepsiyasi bilan bog‘liq. Bunda psixolingvistika psixologiyaning boshqa sohalari tomonidan amalga oshirilgan tadqiqotlardagi tushunchalar va natijalardan shunchaki foydalanib qolmaydi, balki bu sohalarni ular uchun imkonsiz bo‘lgan nazariy va amaliy masalalarni hal qilish orqali to‘ldiradi¹².

Psixolingvistika psixologik fan sifatida *umumiy psixologiya*, ayniqsa, *shaxs psixologiyasi* va *kognitiv psixologiya* bilan chambarchas bog‘liq. Psixolingvistika muloqot bilan bevosita munosabatda bo‘lgani uchun *ijtimoiy psixologiya* va *muloqot psixologiyasi* bilan ham aloqada bo‘ladi. Lisoniy qobiliyat va nutqiy faoliyatning shakllanishi va rivojlanishi psixolingvistika doirasida o‘rganilgani uchun u *bolalar va kattalar psixologiyasi* bilan chambarchas bog‘lanadi. Shuningdek, u *etnopsixologiya* bilan ham o‘zaro munosabatga kirishadi.

Amaliy jihatdan psixolingvistika psixologiyaning barcha amaliy sohalari: *pedagogik psixologiya*, *patopsixologiya*, *tibbiyot psixologiyasi*, *neyropsixologiya*, *psixiatriya*, *defektologiya*, *harbiy psixologiya*, *sud va yuridik psixologiya*, *siyosiy psixologiya*, *ommaviy kommunikatsiya psixologiyasi*, *reklama va targ‘ibot psixologiyasi* bilan o‘zaro bog‘liq. Aynan ana shu amaliy vazifalar psixolingvistikani mustaqil fan sifatida shakllanishiga turtki bo‘lgan.

¹¹ Сахарный Л.В. Введение в психолингвистику. –Л.: Изд-во Ленинградского ун-та, 1989. –С.7-8.

¹² Леонтьев А.А. Основы психолингвистики: Учебник для студ. высш. учеб. заведений. –М.: Смысл, 1999. –С. 20-21.

1. 4. Psixolingvistika va tilshunoslik

Tilshunoslikka tilni muloqot vositasi sifatida o'rganadigan fan, deb qaraladi. Shunga ko'ra, uning predmeti aniq belgilanmagan.

Ma'lumki, tilshunoslik obyekti nutqiy faoliyat (nutq aktlari, nutq reaksiyalari) hisoblanadi. Lingvistikaning predmeti kommunikatsiyada qo'llaniladigan til vositalarining tizimi sanaladi. Psixolingvistikaning predmeti lingvistikanikidan farq qiladi. Psixolingvistikani mazkur belgilar tizimining ishlash jarayoni, xususan, belgilarning yaratilish va qabul qilinish jarayonlari qiziqtiradi. Psixolingvistika nutqiy faoliyat haqidagi fan bo'lib, uning obyektni u o'rganadigan induvidual obyektlar majmuyi tashkil qiladi. Lingvistika nutq tuzilishini til qonunlariga ko'ra o'rganadi. Psixolingvistika esa nutq hosil qilish, nutqni qabul qilish, shuningdek, ona tili va chet tilini o'zlashtirish jarayonlariga murojaat qiladi.

Hozirgi kunda ko'p tilshunoslar til faktlarini to'liq tushunish uchun lingvistika ramkasidan chiqib, individning psixik jarayonlari doirasiga kirish lozimligini tan olishadi. Binobarin, til materiali kishi miyasida tashkil topadi va kerak paytda chiqariladi. Bunday psixik jarayonlar psixolingvistikaning predmeti hisoblanadi.

Psixolingvistika tilni psixikaning fenomeni sifatida o'rganadi. Psixolingvistika qarashicha, so'zlovchi va tinglovchi, yozuvchi va o'quvchining ichki dunyosi qanday bo'lsa, til ham shu darajada mavjud. Shu bois, psixolingvistika faqat matnlargina saqlanib qolgan, bu matn yaratuvchilarining psixik olamlari bo'lmagan o'lik tillar (masalan, eski slavyan yoki yunon tillari)ni o'rganish bilan shug'ullanmaydi.

Psixolingvistika tilni o'rgangani uchun tilshunoslik fanlariga, tilni alohida aspektda, xususan, psixikaning fenomeni sifatida o'rgangani uchun esa psixologiya fanlariga aloqador bo'lgan kompleks fan hisoblanadi.

Xullas, psixolingvistika *umumiy tilshunoslik* bilan chambarchas aloqada bo'ladi. Bundan tashqari, u sotsiolingvistika, etnolingvistika, amaliy tilshunoslik va kompyuter lingvistikasi bilan ham o'zaro bog'langan.

PSIXOLINGVISTIKANING SHAKLLANISHI VA RIVOJLANISHI TARIXI

Reja:

1. Psixolingvistikaning psixologik va lingvistik manbalari
2. Psixolingvistikaning mustaqil fan sifatida shakllanishi
3. L.S.Vigotskiy – rus psixolingvistikasining asoschilaridan biri

Tayanch so'z va iboralar: umumiylik, xususiylilik, jamoa, shaxs, faoliyat, nutqiy harakat, lisoniy qobiliyat, organizmning psixofiziologik faoliyati, individlar psixikasi, individlar tili, nutqiy faoliyat, til tizimi, til materiali, geshtalt, bixeviorizm, stimul, reaksiya, reaktivlik, atomizm, individualizm, avtonom psixolingvistika, kognitiv psixologiya.

2. 1. Psixolingvistikaning psixologik va lingvistik manbalari

Dastlabki psixolingvistik g'oyalar Vilgelm fon Gumboldtning antinomiya-sida va "yosh grammatikachilar"ning individual psixologiya nazariyasida shakllangan edi. Chunonchi, nutqiy faoliyat va tilning jamoa va shaxs munosabatlarini chambarchas bog'lashga xizmat qilishi haqidagi g'oya Gumboldtga tegishlidir. V. fon Gumboldtning talqinicha, tillar xalqlar va alohida shaxslarning ijod mahsuli, chunki til nutqiy faoliyat jarayonida yuzaga keladi. U til va uning sohibi bo'lgan jamoa munosabatini bilish zarurligini ta'kidlaydi, zero, til tizimidagi umumiylik va xususiylik belgilari aynan jamoa va shaxs munosabatlariga borib taqaladi. Bu munosabatlar asosida, o'z navbatida, til tizimining ijtimoiy va individual xususiyatlari qarama-qarshiligi (antinomiyasi) shakllanadi.

Til va tafakkurning o'zaro bog'liqligini V. fon Gumboldt ular bajaradigan vazifalar hamohangligida ko'radi. Binobarin, til ham xuddi tafakkur singari ijodiy jarayondir. V. fon Gumboldtning fikricha, til paydo bo'lishining eng birinchi sababi insonning ichki ehtiyoji, ya'ni olam va boshqa shaxslar bilan munosabatga kirishishidir.

V. fon Gumboldtning tilning ijodkorona faoliyati, o'zgaruvchanlik tabiati kabi xususiyatlari haqidagi fikrlari nutqiy faoliyat nazariyasi yoki psixolingvistika kabi zamonaviy tilshunoslik yo'nalishlari uchun tayanch nuqta vazifasini o'tadi. V. fon Gumboldt tilni "tashqi dunyo hodisalari va inson botiniy dunyosi" oralig'idagi dunyo sifatida ta'riflagan edi. Faoliyatning til dunyosiga ko'chishi haqidagi g'oya Gumboldtning muhim kashfiyotlaridan biridir. Ushbu g'oya ko'p jihatdan mashhur psixolingvistlar L.S.Vigotskiy va A.R.Luriyalarning g'oyalari uchun asos bo'ldi. Haqiqatdan ham, Gumboldt aytganidek, nutqiy faoliyat negizida "lisoniy qobiliyat" yotadi. V. fon Gumboldt individual nutqiy harakatlar vositasida bajariladigan lisoniy ijod faoliyatining uzluksizligini nazariy jihatdan asoslab berdi. Uning ta'kidicha, til mavjudligining shakli taraqqiyotdir va "tilga qandaydir o'lik mahsulot sifatida emas, balki ijodiy jarayon holida qarash lozim, u – "to'xtovsiz faoliyatdir"¹³.

XIX asrning 60-yillarida maydonga kelgan "yosh grammatikachilar" (G.Paul, K.Brugman, A.Leskin, B.Delbryuk, G.Ostgofg) nazariyasining asosini individual psixologiya tashkil etgan bo'lib, ular til hodisalarini ana shu tamoyilga ko'ra hal qilishga urindilar. So'zlovchi shaxsning nutqiy faoliyat mexanizmi, psixologiyasi, tilning ichki taraqqiyoti singari masalalarga e'tibor qaratdilar. "Yosh grammatikachilar" tilni organizmning psixofiziologik faoliyati sifatida talqin etdilar. Ular tildagi o'zgarishlar sabablarini jamiyatdagi o'zgarishlardan emas, balki inson ruhiyatidagi o'zgarishlardan izlashgan. Masalan, ular zamonaviy rus tili uni o'rganmagan bola uchun o'lik tildir, lekin o'lik til hisoblangan lotin tili esa bu tilni mukammal bilgan filolog–klassik uchun tirik til sifatida namoyon bo'ladi, deb hisoblashgan.

Tilshunoslikning rivojlanishiga va psixolingvistikaning shakllanishiga ulkan hissa qo'shgan olimlardan biri I.A. Boduen de Kurtenedir. U tilni turli-tuman tasavvur guruhlaridan tarkib topgan murakkab psixososial mohiyat sifatida talqin

¹³ Фон Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию. –М., 1984. –С. 82.

qildi. Boduen de Kurtene fikricha, til muayyan bir jamiyatni tashkil qilgan individlar ongida, individlar psixikasida, individlar tili sifatida yashaydi. Shuning uchun Boduen de Kurtene o'z tadqiqotlarida individ nutqiga asosiy e'tiborni qaratdi. Boduen de Kurtene ko'ra, "inson tilining mohiyati faqat psixikdir. Tilning mavjudligi va uning rivojlanishi sof psixik qonuniyatlar bilan bog'langan. Inson nutqida yoki tilida bironta ham psixik bo'lmagan hodisa mavjud emas va mavjud bo'lishi ham mumkin emas"¹⁴.

Hozirgi zamon psixolingvistikasi uchun Boduen de Kurtene qarashlarining eng muhim tomoni uning "nutq faoliyatidagi aniq qiymat odamdan ajratilgan til emas, balki odamdir" degan fikri edi. "Havoda uchib yuruvchi qandaydir tillar emas, aksincha til va tafakkurga ega bo'lgan odamlar mavjud. Shu bilan birga, u tilda individuallik bilan umumiylikning ajralmasligini, individual xususiyatda bir vaqtning o'zida umumiy umuminsoniylik mavjud ekanligini bayon qiladi. U insoniyat ijtimoiy guruhlar majmuasi ekanligini e'tirof etadi.

XX asr tilshunosligining asoschisi shvetsariyalik tilshunos Ferdinand de Sossyur nutqiy faoliyatni (langage) ikki qarama-qarshi mohiyat: til (langue) va nutq (parole)ga ajratdi. Uning fikricha, til nutqiy faoliyatning faqat bir tomonini tashkil etadi. Til nutqqa ziddir. Til – ijtimoiy hodisa. U til jamoasining barcha a'zolari uchun majburiy belgilar sistemasidir. Til kishilik jamiyatida aloqa quroli, fikrni ifodalaydigan vositadir. Nutq – individual hodisa. Nutq – xohish va fikrni ifodalash akti.

F. de Sossyurning ta'limoti L.V.Shcherba tomonidan rivojlantirildi. U mazkur ta'limotga "individning psixofiziologik nutqiy tuzilishi" tushunchasini kiritdi. L.V.Shcherbaning psixolingvistikaga qo'shgan hissasi uning "Til hodisalarining uch jihati va tilshunoslikda eksperiment haqida" (1974) asari bilan belgilanadi. Mazkur asarda tilshunoslikning predmeti sifatida tilning quyidagi uch jihati taklif qilinadi:

Birinchi jihat nutqiy faoliyat bo'lib, unda olim so'zlashuv va tushunishni nazarda tutadi. Shcherba belgilarni tushunish va talqin qilish jarayonining tovushlarni talaffuz qilish va so'zlashuv jarayonidan faolligiga ko'ra sira ham kam emasligini ta'kidlaydi.

Ikkinchi jihat til tizimi bo'lib, birinchi navbatda lug'at va grammatikani qamraydi. L.V.Shcherba "to'g'ri tuzilgan lug'at va grammatika mazkur til bilimini to'liq yoritishi lozim, - deb yozadi.

Til hodisalarining uchinchi jihati til materiali, ya'ni "mazkur ijtimoiy guruh hayotining u yoki bu davridagi muayyan sharoitda so'zlashuv va tushunishlar majmuyi" hisoblanadi.

L.V.Shcherba nutqiy faoliyat va til materiali o'rtasidagi munosabatni quyidagicha belgilaydi: "Nutqiy faoliyat til materialini yaratadi. Til tizimi tilshunoslar tomonidan til materialidan chiqarib yuboriladi. Nutqiy faoliyat ham til materialini ishlab chiqaradi, ham til tizimiga o'zgartish kiritadi. Shu bilan birga, til hodisalarining barcha uch jihati bir-biri bilan chambarchas bog'langan"¹⁵.

¹⁴ Глухов В.П. Основы психолингвистики. Учеб. пособие для студентов педвузов. –М.: АСТ: Астрель, 2008. –С. 14.

¹⁵ Глухов В.П. Основы психолингвистики. Учеб. пособие для студентов педвузов. –М.: АСТ: Астрель, 2008. –С. 15.

XIX asrning oxiri XX asrning boshlarida psixologiya fanida qator ilmiy ta'limotlar va nazariyalarning vujudga kelishi psixolingvistikaning yuzaga kelishiga sharoit yaratib berdi. Ana shunday nazariyalardan biri M.Vertgeymer, K.Koffka, K.Byuler va boshqa olimlar tomonidan ilgari surilgan "psixologiya geshtalti" (nem. "gestalt" – "obraz") maktabi, deb nom olgan nazariy tadqiqot edi. Mazkur psixologiya maktabining vakillari inson psixikasidagi "kechinmalar ortida" yotadigan kechinmalar dunyosini va jismoniy dunyoni chegaralab oldilar. Ular kechinmalar dunyosini ikki: jismoniy reallik (miyadagi jarayonlar) va tafakkurning psixik (fenomen) realligi nuqtayi nazaridan tadqiq etishdi. Binobarin, tafakkur dinamik bir butun "maydon, uning tahlil birligi "geshtalt" – butun bir obraz sifatida talqin qilindi.

Jahon psixologiyasida XX asr boshlaridagi ikkinchi muhim yo'nalish bixevioristik (ingl. behavior "xulq, xatti-harakat") psixologiya edi. Bu yo'nalishning ko'zga ko'ringan namoyondalari J.Uotson va E.Torndayklar edi. Bixevioristik psixologiya ko'p jihatdan materialistik psixologiya bilan hamfikir bo'lgan va shunga ko'ra, uning asoschilaridan biri rus fiziologi I.P.Pavlov hisoblangan. Bixevioristik psixologiya psixikani tadqiq etishning faqat obyektiv metodlarini qabul qiladi. Psixikaga kishining hayoti va faoliyati kontekstini kiritadi va uni tashqi ta'sirlar hamda organizmning fiziologik xususiyatlari bilan bog'laydi. Biroq bixevioristlar agar psixikadagi biron narsani bevosita kuzatib yoki o'lchab bo'lmasa, u holda, bu narsa umuman mavjud emas, deb da'vo qilishdi. Bixeviorizmga ko'ra, mahluqqa (bu odam yoki jonivor bo'lishi mumkin va h.k.) ta'sir qiladigan qandaydir stimul (S) va ushbu stimulg qandaydir reaksiya (R) bor.

Nutq tahliliga bixevioristik yondashuv namunasi sifatida amerikalik tilshunos Leonard Blumfildning "Til" (1968) asarini keltirish mumkin. Blumfild kishining hayoti va faoliyatini ehtiyojlar va bu ehtiyojlarni qondirishga qaratilgan harakatlar, deb talqin qildi. Kishilar bir-birlari bilan amaliy (nutqsiz) va nutqli stimullar yordamida o'zaro munosabatga kirishadi. Ular mazkur stimullarga ikki xil: nutqli va nutqsiz harakatlar bilan javob qaytarishadi:

nutqsiz reaksiya $S \longrightarrow R$

nutq vositasidagi reaksiya $S \longrightarrow r \dots\dots\dots s \longrightarrow R.$

Blumfildga ko'ra, nutq amaliy vazifalarni hal qiluvchi vosita va uning asosiy funksiyasi – inson faoliyatini boshqarish.

Umuman, XX asr boshlaridagi bixeviorizm muayyan evolyutsiyaga erishdi va psixolingvistikaning shakllanishiga zamin yaratdi.

2. 2. Psixolingvistikaning mustaqil fan sifatida shakllanishi

Psixolingvistikaning birinchi avlodi. "Psixolingvistika" termini birinchi marta amerikalik psixolog N.Pronko tomonidan 1946-yilda ilmiy muomalaga kiritilgan. "Psixolingvistika" psixologiya (yunon. *psyche* "ruh") va lingvistika (lotin. *lingua* "til") kesishgan nuqtadagi metafan, ya'ni psixologiya va lingvistikaning sintezi hisoblanadi. 1953-yilda AQShning Blumington shahridagi Indiana universiteti huzuridagi Lingvistika va psixologiya qo'mitasi tomonidan tashkil etilgan universitetlararo seminarda psixolingvistika mustaqil fan sifatida e'lon qilindi. Mazkur seminar mashhur amerikalik psixologlar Charlz Osgud,

Djon Kerroll hamda tilshunos, etnograf va adabiyotshunos olim Tomas Sibeoklarning tashabbusi bilan tashkil qilingan edi. 1954-yilda nashr qilingan “Psixolingvistika. Nazariya va tadqiqot muammolari ocherki” kitobida seminar jarayonida qabul qilingan psixolingvistikaning asosiy nazariy masalalari, eksperimental tadqiqotlarning asosiy yo‘nalishlari belgilandi va u qator fanlararo psixolingvistik tadqiqotlarni amalga oshirishda muhim rol o‘ynadi.

Psixolingvistika birinchi avlodining o‘ziga xos xususiyati *reaktivlik* bo‘lib, u sof psixologiyaga yo‘naltirilgan edi. U bixevioristik “stimul – reaksiya” sxemasiga, muayyan muomala jarayonini, xususan, nutqiy muomala jarayonini talqin qilishga asoslangan edi.

Psixolingvistika birinchi avlodining ikkinchi o‘ziga xos xususiyati *atomizm* edi. U alohida so‘zlar, grammatik bog‘lanishlar yoki grammatik shakllar bilan ish ko‘rdi.

Psixolingvistika birinchi avlodining uchinchi o‘ziga xos xususiyati *individualizm* bo‘lib, unda individning nutqiy muomala nazariyasi jamiyatdan, hatto muloqot jarayonidan “yulib olingan” texnik kommunikatsiya sxemasi edi.

Psixolingvistikaning ikkinchi avlodi: N.Xomskiy va J.Miller. 1950-yillarning oxirlarida Ch. Osgud psixolingvistikasining kuchli muxoliflari – N.Xomskiy va J.Miller maydonga chiqdi. Ch.Osgud o‘zining psixolingvistik modelini psixologiyadan kelib chiqqan holda tuzgan bo‘lsa, N.Xomskiy o‘zining transformatsion modelini lingvistika asosida yaratdi. N.Xomskiyning dastlabki tadqiqotlarida hech qanday psixologiya yo‘q edi. Uning transformatsion modeli tabiiy til ifodalarini avtomatik sxemalarga solish imkoniyatinigina yaratgandi. Biroq xuddi shu yillarda J. Miller va uning tarafdorlari transformatsion model g‘oyasini ushlab olishdi. J.Miller nutqning kelib chiqishini assotsiativ aloqalar bilan emas, balki rejalashtirilgan xatti-harakatning xususiyati bilan aniqladi. U transformatsion qayta hosil qilishda shunchaki reaktivlikka emas, insonning aktivligiga urg‘u berdi. J.Millerning psixolingvistikasida nutqni qabul qilish va nutqni ishlab chiqish jarayonlarining birligi haqidagi tasavvurga qadam tashlanadi.

Psixolingvistikaning uchinchi avlodi yoki “yangi psixolingvistika” 1970-yillarning o‘rtalarida shakllandi. Psixolingvistikaning uchinchi avlodi Amerikada psixolingvist J.Verch va psixolog J. Bruner, Fransiyada J.Meler, J.Nuaze, D.Dyubua, Norvegiyada talantli psixolingvist R.Rummetfeytlarning nomi bilan bog‘liq¹⁶.

“Avtonom psixolingvistika”ni ishlab chiqish zarurati J.Nuazening asosiy tezislaridan biriga aylandi. Bunda avtonomiya deganda, lingvistik modellardan holilik nazarda tutildi. J.Nuazega ko‘ra, avtonom psixolingvistik amallar ayni paytda ham kognitiv, ham kommunikatsion tabiatga ega bo‘ladi. Ular aniq muloqotda, nutqiy o‘zaro munosabatda amalga oshib, kognitiv xarakter kasb etadi. J.Meler ham psixolingvistikani kognitiv psixologiyaning tarkibi, deb hisoblaydi. J.Verch xabarni qayta ishlashda lingvistik va psixologik jihatlarini baravar yuz berishiga e’tiborini qaratadi.

¹⁶ Леонтьев А.А. Основы психолингвистики: Учебник для студ. высш. учеб. заведений. –М.: Смысл, 1999. –С. 46.

Psixolingvistikaning uchinchi avlodi N.Xomskiyning ihtotalangan maktabini yengib o'tib, psixolingvistik jarayonlarni tafakkur, muloqot, xotira singari keng qamrovda o'rganadi. Shuning uchun ham ularning tadqiqotlarida, asosan, kognitiv psixologiyani rivojlantirishga qaratilgan nazariy asos yaratildi.

Shunday qilib, psixolingvistikaning uchinchi avlodi o'zlaridan oldingi psixolingvistlarning nafaqat atomizm, balki individualizm nazariyasini ham yengib, o'z ustunliklarini ko'rsatishga muvaffaq bo'lishdi.

2. 3. L.S.Vigotskiy – rus psixolingvistikasining asoschilaridan biri

Psixolingvistikaning nazariy va metodologik asoslarini yaratilishida XX asrning yetuk olimlaridan bo'lgan Lev Semenovich Vigotskiyning tadqiqotlari muhim ahamiyat kasb etadi. L.S.Vigotskiy A.N.Leontev, A.R.Luriya, A.N.Sokolov, P.Ya.Galperin, D.B.Elkonin, L.I.Bojovich, A.V.Zaporojes va h.k. olimlar faoliyat olib borgan rus psixolingvistika maktabining asoschisi hisoblanadi. Mazkur maktabning an'analari A.V.Petrovskiy, V.V.Davidov, N.I.Jinkin, V.P.Zinchenko, A.A.Leontev kabi olimlar tomonidan davom ettirildi. L.S.Vigotskiy va uning maktabi nafaqat rus, balki jahon psixologiyasi va pedagogikasining taraqqiyotiga ham katta ta'sir ko'rsatdi.

Rus psixolingvistikasining psixologik manbayi L.S. Vigotskiyning madaniy-tarixiy ta'limoti bilan bog'liq. L.S. Vigotskiyga ko'ra, psixika moddiy mavjudod bo'lgan insonning funksiyasi, xususiyatidir. Inson psixikasi ijtimoiy bo'lib, uning o'ziga xosliklarini biologiyadan yoki "ruhlar qonuni"dan emas, kishilik tarixi, jamiyat tarixidan izlash kerak. L.S. Vigotskiyning qayd qilishicha, insonning psixik rivojlanishi uning umuminsoniy madaniy tajribani o'zlashtirish (bu asosan moddiy dunyoni, to'g'rirog'i narsa – buyumlarni o'rgana borishi) bilan bog'liq ravishda ro'y beradi. Inson butun hayoti davomida – bu, ayniqsa, uning bolalik yillarida yaqqol kuzatiladi. Dastlab bolalar fikrlayotganini biz ularning so'zlari va pichirlashi orqali bilib turamiz, chunki bu vaqtda ularning og'zi va lablari harakatda bo'ladi. Faqat 5-6 yoshlardagina bolalarda ichki nutq faol rivojlanadi va ular endi o'zi bilan o'zi ovoz chiqarib gaplashmasdan fikr qila ola boshlaydi. Bolalikda tafakkur va nutq bir-biriga chambarchas bog'liq, keyinchalik inson rivojlana borishi bilan tafakkur ma'lum ma'noda tildan ajrala boradi, mustaqil ko'rinishga ega bo'ladi (u yoki bu darajada ichki nutqiy reaksiyalardan holi bo'la boradi).

L.S.Vigotskiy o'zini psixologiyaning materialistik yo'nalishi vakillari qatoriga kiritgan edi. L.S.Vigotskiy insonning nutqiy faoliyatini o'rganish bilan eng ko'p shug'ullangan olim bo'lib, uning nutqqa psixologik yondashuvi psixolingvistik nazariyani shakllantirishga olib keldi. Jumladan, L.S.Vigotskiyning "elementlar bo'yicha tahlil" va "birliklarga ko'ra tahlil" farqlari ta'limotining fanga kiritilishi, turli psixolingvistik maktablar tomonidan yaratilgan nutq yaratilishi va idrok qilinishining qator modellariga, shuningdek, nutqiy faoliyat tuzilishi unsurlarining ajratilishiga asos bo'lib xizmat qildi.

L.S. Vigotskiy ong tuzilishining tizimlilik haqidagi tezisni shakllantiradi. Unga ko'ra, belgilar tizimni tashkil qiladi. Belgilar bolalarga tug'ma berilmagan, aksincha, ular ijtimoiy faoliyat jarayonlarida (dastlab juda ibtidoiy) o'zlashtiriladi.

Belgilar aynan tizim sifatida vujudga keladi, shuning uchun ham bolada shunchaki avval birinchi belgi, keyin ikkinchisi va h.k. paydo bo'lmaydi. Har qanday yangi belgi oldindan tuzilgan tizimga kiradi va har gal tizimni o'zgartiradi, aniqlashtiradi, mukammallashtiradi hamda murakkablashtiradi.

AMERIKA PSIXOLINGVISTIK MAKTABI: BIXEVIORIZM, NEOBIXEVIORIZM

Reja:

1. Psixolingvistika – 54
2. Bixeviorizm, neobixeviorizm

Tayanch so'z va iboralar: psixika, fiziologiya, bixeviorizm, neobixeviorizm, stimul, reaksiya, oraliq o'zgaruvchi, assotsiativ munosabat, assotsianistik nazariya.

3. 1. Psixolingvistika – 54

1953-yilda AQShning Blumington shahridagi Indiana universitetida Charlz Osgud, Djon Keroll, Tomas Sibeok singari Amerikalik olimlarning tashabbusi bilan universitetlararo seminar tashkil qilindi va mazkur seminarda *psixolingvistika* termini rasman fan sifatida muomalaga kiritildi.

Bu davrda bir tomondan, deskriptiv lingvistika rad etilar, ikkinchi tomondan, deskriptiv an'analar bosim o'tkazar edi. Deskriptivistlar va nodeskriptivistlar orasidagi eng shiddatli munoqashalardan biri "so'z" masalasi edi, ya'ni so'z o'zi nima, so'z til birligi sifatida mavjudmi? Deskriptivistika tomonidan ishlab chiqilgan tahlil amallari deskriptivistlarning "morfema" tushunchasi bilan kifoyalanib, "so'z" tushunchasini inkor qilinishiga olib keldi. Vaholanki, til so'zlashuvchilari so'zning obyektiv reallik ekanligini his qilishadi. Pirovardida psixologiya "so'z" tushunchasini, deskriptivistika esa "morfema" tushunchasi afzal ko'rdi. Deskriptiv lingvistikada eng kichik birlik fonema hisoblanadi. Holbuki, real vaziyatda segmentlangan nutq oqimining "tabiiy" birligi bo'g'in hisoblanadi. Masalan, *dada* so'zi fonemalarga (*d-a-d-a*) emas, bo'g'inlarga (*da-da*) ajraladi. Sintaksis darajasiga chiqar ekan, deskriptiv lingvistika konstruktsiya tushunchasini olib kirdi. Psixologlar esa yanada "sezilib, ko'rinib turadigan" gap bilan ishlashdi. Shunday qilib, ikki: lingvistik (fonema, morfema, konstruktsiya) va psixologik (bo'g'in, so'z, gap) birliklar qatori yuzaga keldi. Psixolingvistika – 54 da ana shu ikki qatorning to'qnashuvi muqarrarlashdi.

Boshqa tarafdin, XIX-XX asrlarda Yevropa psixologiyasining an'analarida tanazzul holati vujudga kelgan edi. Tabiiy fanlar, xususan, fizika, fiziologiyaning shiddatli rivojlanishi natijasida miya tuzilishi, uning mexanizmlar faoliyati haqidagi neyrofiziologik tasavvurlar jiddiy ishlab chiqilgandi. Bu bilan bir qatorda, psixik faoliyat sohasi ochiq, tushunarsiz edi. Psixika nima degani? Inson qanday o'ylaydi? Inson tafakkuri, tasavvuri, emotsiyalarining asosi nima? Bu sof fiziologiyami? Unda nima? Bular fanda yangicha talqin "psixofizik muammo"ni paydo qildi. Jumladan, fiziologik va psixologik hodisalar mavjud bo'lib, fiziologiyani aniq eksperimental metodlar bilan o'rganish mumkin. Bu "tabiat,

“materiya. Uning yonida esa qandaydir ilg‘ab bo‘lmas psixologik jarayonlar. Odamlarning miyasi va bioximik jarayonlar bir xil ko‘rinsa-da, har bir odam o‘ziga xos psixikaga ega. Amerika bixeviorizmi (behavior “xulq, xatti-harakat”) Yevropa klassik psixologiyasiga qarshi o‘ziga xos reaksiya sifatida yuzaga keldi.

Shu bilan birga, 40-50-yillarda aholining keng ko‘lamdagi ko‘chishi natijasida turli qatlamlarga mansub kishilarga chet tillarni o‘rgatishda qator muammoli savollar yuzaga keldi: Bolalarga necha yoshdan chet tilini o‘rgatish mumkin? O‘zga madaniyatlarni qanday o‘zlashtirish mumkin? Yangi tilning tuzilishini o‘rganishda ona tilidan tarjima amalga oshiriladimi yoki yangi tafakkur tuzilishi shakllanadimi? Tabiiyki, bunday savollarga chet tili o‘qituvchilari javob bera olmasdilar. Ularni javoblash uchun psixologik bilim talab qilinar edi. Aqli zaif, gung va ko‘zi ojiz bolalarning ta‘limida ham qator muammolar tug‘ilgandi. Bu kabi muammolarni hal qilishda ham psixologning yordami lozim edi. Shuningdek, nutq buzilishining sabablarini o‘rganishda va nutqni qayta tiklashda faqat tibbiyot xodimlarining yordamigina emas, balki psixolingvistlarning ham yordami zarur edi.

Yuqorida qayd qilingan sabablarning barchasi seminarining tashkil qilinishiga va psixolingvistikaning yangi fan sifatida shakllanishiga turtki bo‘ldi. Ikki oy davom etgan seminarida psixolingvistikaning nazariy asoslari ishlab chiqildi va uning kelgusidagi istiqbolli yo‘nalishlari belgilab olindi. Ushbu seminar natijalari Ch.Osgud va T.Sibeok tahriri ostidagi “Psixolingvistika. Nazariya va tadqiqot muammolari ocherki” (Psycholinguistics: A Survey of Theory and Research Problems/ Ch.E.Osgood & T.A.Sebeok. Baltimore, 1954)da e‘lon qilindi. Seminar natijalari (keyinroq “Psixolingvistika – 54” deb nomlangan) butun dunyodagi psixolingvistik tadqiqotlarning rivojlanishiga katta ta’sir ko‘rsatdi.

3. 2. Bixeviorizm, neobixeviorizm

Yevropa psixologiyasidan farqli o‘laroq, Amerika psixologiyasi (bixeviorizm) o‘zining aniq pragmatik yo‘nalishini insonni o‘rganib, uning psixofiziologik imkoniyatlaridan maksimal foydalanishga qaratdi¹⁷. Bixeviorizmga ko‘ra, mahluqqa (bu odam yoki jonivor bo‘lishi mumkin va h.k.) ta’sir qiladigan qandaydir S (stimul) va ushbu stimulga qandaydir R (reaksiya) bor. Nutq tahliliga bixevioristik yondashuv namunasi sifatida amerikalik tilshunos Leonard Blumfildning “Til” (1968) asarini keltirish mumkin. L.Blumfild o‘zining mazkur asarida “Djek va Djill” misoli orqali stimul va reaksiya munosabatini yoritib bergan. Kishilar bir-birlari bilan amaliy (nutqsiz) va nutqli stimullar yordamida o‘zaro munosabatga kirishadi. Ular mazkur stimullarga ikki xil: nutqli va nutqsiz harakatlar bilan javob qaytarishadi:

nutqsiz reaksiya	S —→ R
nutq vositasidagi reaksiya	S —→ r s —→ R.

Keyinroq bixeviorizmida yangi oqim – neobixeviorizm (yunoncha neos – “yangi” va inglizcha behaviour – “xulq, xatti-harakat”) vujudga keldi. Bu oqim “qora quti”ning ichiga kirish zarurati tufayli shakllandi. Neobixevioristik

¹⁷ Сахарный Л.В. Введение в психолингвистику. -Л., Изд. ЛГУ, 1989. –С. 17.

tadqiqotlarda bixeviorizmning prinsipial S – R sxemasi mohiyatan murakkablashtirilib, S – R orasida nimadir borligi aniqlandi va “oraliq o‘zgaruvchi” tushunchasi paydo bo‘ldi. Gap endi shunchaki tashqi stimul va reaksiya haqida emas, balki insonda tashqi reaksiya chaqira oladigan va insonning o‘ziga xos individual tajribasini aks ettiradigan (shuning uchun ham turli kishilarning reaksiyalari farqli bo‘ladi) oraliq o‘zgaruvchi, ya’ni organizm ichidagi maxsus *ichki stimul* tushunchasi haqida boradi¹⁸.

Xullas, oraliq o‘zgaruvchining bilvosita ta’siri natijasida tashqi reaksiya yuzaga keladi: S1-r1..... Sn-Rn. Bu o‘rinda obraz, maqsad, ehtiyoj, intellekt, kutish, muvaffaqiyat-muvaffaqiyatsizlik kabi tafakkur doirasining fenomeni bo‘lgan tushunchalar faol qo‘llaniladi.

Ch.Osgudning nazariyasi ana shu bixeviorizmga, aniqrog‘i, neobixeviorizmga tayangan bo‘lib, undan to‘g‘ri assotsiativ strukturalarga chiqildi. Ch.Osgud insonning psixikasida kuzatish va tasvirlash mumkin bo‘lmagan hech narsa yo‘q, deb hisobladi. Shundan kelib chiqqan holda so‘zlarning konnotativ ma’nosini (baholash, ekspressiv, uslubiy munosabat va h.k.) o‘lchab ko‘rishga harakat qildi va semantik differensiya metodini ishlab chiqdi. So‘zlarning gradatsiyasini belgiladi. Masalan, 1-yaxshi, 2-*neytral*dan yaxshiroq, 3-yaxshidan *neytral*roq, 4-*neytral*, ya’ni yaxshi ham, yomon ham emas, 5-yomondan *neytral*roq va h.k. Shuningdek, so‘zlarni turli mezonlarga ko‘ra baholash amalga oshirildi: *ona* so‘zi *otaga* nisbatan iliqroq, *ota* so‘zi *onaga* nisbatan kuchliroq. Qayd qilinganlar bilan birga, har bir tovush ham muayyan emotsional reaksiyani keltirib chiqaradi.

Ch.Osgudning fikricha, insonning psixikasi uchun stimul va reaksiyaning assotsiativ munosabati, shuningdek, foydali stimullarga bo‘lgan barcha reaksiyalarning majmuyi muhimdir. Bundan inson hayvondan faqat nutqi bilangina farqlanadi degan xulosa kelib chiqadi. Uni quyidagi sxema orqali izohlash mumkin:

S (stimul) – R (reaksiya). Ya’ni har qanday stimul insonda o‘lchash mumkin bo‘lgan reaksiyalarni keltirib chiqaradi.

Nutqda individning psixikasiga xos xususiyatlar aks etadi; verbal munosabatlarning tuzilishi individning psixikasiga bog‘liq bo‘ladi. Ch.Osgud so‘zlarning assotsiativ aloqalarini tadqiq qilish orqali kommunikatsiya samaradorligi masalasini hal qilishga urindi va o‘zining nutq haqidagi ta’limotini ishlab chiqdi. Unga ko‘ra, nutq insonning turli nutqiy va nutqiy bo‘lmagan stimullarga nisbatan bevosita va bivosita reaksiyalar tizimidir. Reaksiyalar tizimi nutqiy va nutqiy bo‘lmagan stimullar orasidagi assotsiativ aloqalarning shakllanishi natijasida yuzaga keladi. Nutq faoliyati nutq stimulini (kirishda) yoki nutq reaksiyasini (chiqishda) ushlab turadigan va qayta shakllantiradigan maxsus filtrlar tizimi (tug‘ma nutq qobiliyati) vositasida namoyon bo‘ladi. Ya’ni inson genetik jihatdan nutqni qabul qilishga moyil va u nutqni turli shovqinlardan ajrata oladi. Nutq inson qabul qilayotgan informatsiyani chegaralashga yordam beradi.

¹⁸ Сахарный Л.В. Введение в психолингвистику. -Л., Изд. ЛГУ, 1989. –С. 17-18.

Umuman, Ch.Osgudning assotsianistik nazariyasi uch manbaga asoslangan edi:

- 1) psixolingvistik manba – bixeviorizm;
- 2) lingvistik manba – deskriptiv lingvistika;
- 3) matematik manba – kommunikatsiya nazariyasi.

Ch.Osgud nazariyasida quyidagi kamchiliklar mavjud edi:

- 1) Osgud so‘zlovchining niyatini o‘rganmadi;
- 2) Osgud mazmun bilan bilimni chegaralamadi;
- 3) u til qobiliyatini kognitiv (bilish) bazasi bilan qiziqmadi.

TRANSFORMATSION-GENERATIV GRAMMATIKA MAKTABLARI

Reja:

1. Noam Xomskiyning transformatsion-generativ grammatikasi
2. Jorj Millerning kommunikatsiya modeli

Tayanch so‘z va iboralar: transformatsion grammatika, sintaktik model, yadro gap, transforma, aktiv konstruksiya, passiv konstruksiya, botiniy struktura, zohiriy struktura, lisoniy qobiliyat, lisoniy faollik, mantiqiy muammo, xatti-harakatni rejalashtirish, individualizm.

4. 1. Noam Xomskiyning transformatsion-generativ grammatikasi

Amerikalik tilshunos Noam Xomskiy (Noam Chomsky) transformatsion grammatika (yoki transformatsion-generativ grammatika), deb nomlanuvchi nazariyani taklif qildi. N.Xomskiyning fikricha, “til – til birliklari va ularning sinflari majmuyi emas, balki to‘g‘ri jumlar tarkib toptiradigan mexanizm. Sintaksisni Xomskiy jumlar tuzish tamoyillari va usullari haqidagi ta’limot sifatida belgiladi.

N.Xomskiyning 1957-yilda nashr qilingan “Sintaktik strukturalar” (“Syntactic Structures”) asari jahon tilshunosligida yangi yo‘nalishga asos soldi. Mazkur tadqiqotda Xomskiy “tilning barcha gaplarini bilish mumkin emas, til asosida ayrim cheklangan qoidalar tizimi bo‘lishi kerak” degan fikrni ilgari suradi. “Bu qoidalar tizimi esa tilning grammatikasi demakdir. So‘zlovchi ham tinglovchi ham muloqot jarayonida grammatikani uning vositasida “to‘g‘ri” ifoda qurish, yoki “to‘g‘ri” qurilgan ifodani tushunish uchun vujudga keltiradi”:

- 1) *pie little blue mud make eye girl was*
non kichkina moviy qum yasamoq ko‘zli qizcha
- 2) *The little pie with mud eyes was making a blue girl.*
Kichkina non qum ko‘zli moviy qizcha yasari edi.
- 3) *The little girl with blue eyes was making a mud pie.*
Moviy ko‘zli kichkina qizcha qumdan non yasari edi.

Eshitilgan tovushlar oqimi mazkur til grammatikasini bilgandagina ma’no kasb etadi.

Xomskiyga ko‘ra, har bir tilda mavjud bo‘lgan son-sanoqsiz gaplar, nutq so‘zlovchisining yangi-yangi gaplarni cheklanmagan darajada yarata olish

qobiliyati bilan bog'liqdir. Bu o'rinda ma'no anglatmagan jumlar ham grammatik jihatdan to'g'ri bo'lishi mumkin. Boshqacha qilib aytganda, har bir kishi o'zining nutqiy faoliyati jarayonida shu paytgacha eshitilmagan yangidan-yangi gaplarni yaratishi mumkin va bu yangi gap tinglovchi tomonidan to'g'ri tushuniladi.

Shu o'rinda tabiiy savol tug'ilishi mumkin: Tinglovchi qanday qilib shu paytgacha eshitilmagan yangi gaplarni tushunadi? Buning asosiy sababi shundan iboratki, tilda mavjud bo'lgan cheklanmagan miqdordagi gaplar, ma'lum miqdordagi gaplar, ma'lum miqdordagi elementar sintaktik modellardan paydo bo'lgan va elementar sintaktik modellarning (yadro gaplar) soni chegarali va amalda bir nechta bo'lishi mumkin¹⁹.

Shunga ko'ra, Xomskiy gaplarni *yadroli* va bu yadrodan qayta o'zgargan, uning *transformasi* bo'lgan gaplarga ajratdi. *Yadro* gaplar, deb sodda, yig'iq, darak gaplar tushuniladi. Fe'l kesimli gap bo'lsa, kesimi aniq nisbatda turadi. Bu eng kichik gaplar har bir tilning sintaktik tizimining asosini tashkil qiladi. Masalan, *Ishchilar uy qurishyapti* gapi *yadro* gapga misol bo'ladi. Bunda N1 N2 V. Bu aktiv konstruksiya hisoblanadi.

Yadro gaplardan turli shakliy o'zgarishlar asosida asosiy ma'noni saqlagan holda ikkilamchi sintaktik qurilmalarning hosil qilinishi transformasiya deyiladi. Masalan, *Uyni ishchilar qurishyapti*. N2 N1 V. Bu konstruksiya passiv bo'lib, u transformasiya amali natijasida hosil qilingan.

Shuningdek, yuqorida keltirilgan misollar ham transformalar sanaladi:

Qushlar sayrashyapti → *Qushlarning sayrashi*

(*Kimdir*) *til o'rganyapti* → *Til o'rganish*

(*Kimdir*) *yozuvchini taklif qilyapti* → *yozuvchini taklif qilish*

Qayd qilingan barcha transformatsiyalarda fe'l harakat nomiga aylangan, ya'ni otlashish amali vujudga kelgan.

Modelning 1-variantiga leksika ham fonetika ham kiritilmagan edi. Bularning barchasi bir necha yildan keyingi ikkinchi modelda paydo bo'ladi. Ushbu modelda bevosita kuzatishdan yashirin bo'lgan – *botiniy* struktura g'oyasi ilgari suriladi²⁰. N.Xomskiy transformatsion tahlil doirasida til tizimidagi har qanday jumlani *botiniy* va *zohiriy* strukturaga ajratadi. *Botiniy* strukturani tushunchalarning ma'no tomoni, *zohiriy* strukturani esa muomaladagi so'zlar bilan aloqador qiladi. Ya'ni *zohiriy* struktura bu – biz eshitadigan va o'qiydigan jumlar, *botiniy* struktura esa jumlaning ma'nosi bilan bog'liq tomoni. *Botiniy* strukturalar *zohiriy* strukturalarda shunchaki qayta tiklangan yoki transformalar shaklida qayta tiklangan bo'lishi mumkin. Boshqacha qilib aytganda, realizatsiya qilingan matnda aks etmagan, biroq qandaydir holatda, botinda nimadir mavjud. Masalan, *zohiriy* strukturasi turlicha bo'lgan va *botiniy* strukturasi esa bir xil bo'lgan gaplar (1 va 2), shuningdek, birgina *zohiriy* strukturaga (3) va ikkita *botiniy* strukturaga ega (4 i 5) jumlar mavjud:

(1) *Politsiya namoyishni tarqatib yubordi*.

¹⁹ Баскаков Н.А., Содиқов А.С., Абдуазизов А.А. Умумий тилшунослик. –Тошкент: Ўқитувчи, 1979. – Б. 126.

²⁰ Chomsky N. Aspects of Theory of Syntax. –Cambridge, 1965. –P. 141.

- (2) *Namoyish politsiya tomonidan tarqatib yuborildi.*
- (3) *Uning hibsga olinishi.*
- (4) *U hibsga olindi.*
- (5) *U hibsga oldi.*

N. Xomskiyga ko‘ra, transformatsion tahlil sintaktik strukturalarning zohiriydan *botiniyga* aylanish yo‘li bilan tahlil qilishdir. Haqiqatan ham nutq va tafakkur jarayonlarida *botiniy* strukturaning o‘rni mavjud. Biroq ushbu “*botiniylik*”ning qanday va qayerdan paydo bo‘lganligi tadqiq qilinmaydi. Ya’ni Xomskiyning modelida hali “tafakkur” yo‘q.

N. Xomskiyning dastlabki tadqiqotlarida hali hech qanday psixologiya yo‘q edi. Uning transformatsion modeli tabiiy til ifodalarini avtomatik sxemalarga solish imkoniyatinigina yaratgandi. Keyinroq N. Xomskiy asta-sekin insonning nutqiy faoliyati muammolari bilan qiziqqa boshladi.

N. Xomskiy F.de Sossyurning til-nutq dixatomiyasiga muqobil bo‘lgan *lisoniy qobiliyat (linguistic competence)* va *lisoniy faollik (linguistic performance)* tushunchalarini rivojlantirdi. U lisoniy qobiliyatni tilshunoslik sohasiga, lisoniy faollikni psixologiya sohasiga aloqador qildi va lisoniy qobiliyatni mazkur tilda so‘zlashish qobiliyatini tashkil qiluvchi, lisoniy faollikni esa til egasi tomonidan yaratiladigan ifodalar sifatida izohladi²¹.

Ma’lumki, kishi tovushlar birikuvi, so‘zlar bog‘lanishi, umuman, tildagi so‘zlar tizimining qo‘llanishini onasidan, tevarak-atrofidagi yaqinlaridan eshitib o‘z ona tilini o‘zlashtiradi (ayni holat tilshunos yoki tilni o‘rganuvchi har qanday kishida ham kuzatiladi). Bunday tizimdan foydalanish natijasida inson ona tilidagi cheksiz so‘z turkumlari, jumlar va matnlarni hosil qilish qobiliyatini egallab boradi. Shunga ko‘ra, lisoniy qobiliyatni so‘zlovchi va tinglovchi til bilimini potentsiali, deb izohlash mumkin.

N. Xomskiy lisoniy faollikni “aniq sharoitlarda tilning kundalik qo‘llanishi, - deb tushuntiradi. Lisoniy faollik nutqiy faoliyatda lisoniy qobiliyatni amalga oshirishda yuz beradigan jarayondir. Ya’ni lisoniy faollik ona tilini o‘zlashtirgan kishi egallagan til bilimlarini amalda qo‘llay olishidir.

N.Xomskiy “lisoniy qobiliyat birlamchi bo‘lib, u lisoniy faollikni belgilaydi, - deb hisobladi. Transformatsion grammatika tarafdorlari ham asosiy urg‘uni lisoniy qobiliyatga berishdi.

Umuman, N. Xomskiyning g‘oyalari psixolingvistikani uch jihatdan shakllantirdi:

- tilning bixevioristik talqiniga va tilshunoslik nazariyalariga tanqidiy yondashishlar kognitiv fanlarning rivojlanishida muhim rol o‘ynadi;

- N.Xomskiy tomonidan tilni o‘zlashtirish masalasi mantiqiy muammo sifatida shakllantirildi;

- eksperimental psixolingvistikaning asosida transformatsion model yotardi.

4. 2. Jorj Millerning kommunikatsiya modeli

²¹ Ko‘rsatilgan bet.

Psixolingvistikada transformatsion yoʻnalishning asoschisi nutqiy faoliyat sohasida qator tadqiqotlar olib borgan psixolog Jorj Miller (George Miller) hisoblanadi. J.Millerning taʼlimoti N.Xomskiyning transformatsion grammatikasiga asoslangan edi.

J.Miller kommunikatsiyaga quyidagicha yondashadi:

1. Inson oʻz fikrini nutqqa chiqarishdan oldin aytadigan gaplarining dasturini tuzadi. Bunday dastur “reja, deb nomlanadi. Aytiladigan gaplarning rejasi boʻlganda, nima deyish haqida aniq tasavvurga ega boʻlinadi. Boshqacha aytganda, soʻzlovchi aytmoqchi boʻlganlari haqida qandaydir obrazga ega boʻladi va rejani amalga oshirish jarayonida u bunga yaqinlashishga harakat qiladi.

Nutqning kelib chiqishi passiv reaktivlik uchun xos boʻlgan assotsiativ aloqalar tizimi bilan emas, balki rejalashtirilgan xatti-harakatning xususiyati bilan aniqlanadi. J.Miller transformatsion hosilalarni tahlil qilish orqali xatti-harakatni rejalashtirish jihatini ajratib koʻrsatadi va insonning shunchaki reaktivligiga emas, aksincha, aktivligiga urgʻu beradi.

2. Ch.Osgud uchun asosiy hisoblangan xabarni ochib berishning statistik mezonlari J.Miller uchun muhim ahamiyat kasb etmaydi. U uchun ifodani transformatsion qayta hosil qilishning qatʼiy algoritmik qoidalari muhimdir. Ushbu qoidalarini toʻgʻri bajarish natijasida avtomatik ravishda grammatik toʻgʻri transformatsiya olinadi.

3. J.Millerning psixolingvistikasida Ch. Osgud tomonidan oxiriga yetkazilmagan nutqni qabul qilish va nutqni ishlab chiqish jarayonlarining birligi haqidagi tasavvurga qadam tashlanadi.

4. Ch.Osgudning atomizm konsepsiyasi bartaraf qilinadi.

5. Assotsianistik psixolingvistika soʻz strukturasi bilan shugʻullangan boʻlsa, transformatsion psixolingvistika soʻzdan butun ifodalarga, jummalarga, yoxud transformasion oʻzgarishlarga koʻtariladi.

Ch.Osgud taʼlimotida hamma narsa oʻrganish gʻoyasi asosida, J.Miller taʼlimotida esa tugʻma mexanizmlar asosida har qanday strukturadagi tilni egallash mumkin. Hayvonlar orasida katta boʻlgan bolalarning nutqi boʻlmaydi. Agar bola 3-4 yoshgacha til asoslarini oʻzlashtirmasa, u til oʻrganish imkoniyatini biologik jihatdan yoʻqotadi.

Transformatsion psixolingvistika uchun ham xuddi assotsianistik psixolingvistika singari nutq mexanizmlarini talqin qilishda individualizm xosdir. J.Millerning psixolingvistikasida soʻzlovchi kishi Robinzon boʻlib qoladi. Til faoliyatida tugʻma qoidalar gʻoyasi muhim oʻrin tutadi (shuning uchun ham transformatsion yoʻnalishning tadqiqotchilari bolalar nutqiga katta eʼtibor berishadi).

NUTQIY FAOLIYAT INSON FAOLIYATINING MAXSUS TURI SIFATIDA

Reja:

1. “Nutqiy faoliyat” tushunchasi
2. Nutqiy faoliyatning tuzilishi
3. Nutqiy faoliyatning psixologik mexanizmi
4. Nutqiy faoliyat turlari
5. Nutqiy faoliyatning predmetlik (psixologik) mohiyati
6. Nutqiy faoliyatda til va nutqning funksiyalari

Tayanch soʻz va iboralar: faoliyat, nutqiy faoliyat, ongli faoliyat, nutqiy ifoda, til va nutq, muloqot shakli, til belgilari, stimul-vosita, xabar, soʻzlovchi va tinglovchi, bosqichli tuzilish, qoʻzgʻatuvchi-motivatsion, yoʻnaltiruvchi-tadqiqot, ijro, ehtiyoj, motiv, nutq niyati, faoliyatni dasturlash, nutqni rejalashtirish, mexanizm, miya mexanizmi, nutq mexanizmlari, nutqni anglash, nutqni xotirada tutish, nutqni oldindan aytish, soʻzlash, eshitish, yozish, oʻqish, verbal muloqot, tugʻma tayyorgarlik, kommunikativlik, nutqiy kommunikatsiya, ichki nutq.

5. 1. “Nutqiy faoliyat” tushunchasi

F. de Sossyur tomonidan til va nutqning farqlanishi psixolingvistik tadqiqotlarda “nutqiy faoliyat” tushunchasining yanada aniqroq boʻlishiga oʻz taʼsirini koʻrsatdi. A.A.Leontev fikriga koʻra, F.de Sossyur nutqiy faoliyatni til va lisoniy qobiliyatning birligi sifatida tushuntirgan. L.V.Shcherba esa nutqiy faoliyatni soʻzlash va tushunish jarayonlarining umumlashmasi, deb belgilagan²². Ye.S.Kubryakovaning taʼkidlashicha, aynan L.V.Shcherba til hodisalariga oid boʻlgan nutq, uning real asosi hamda nutqiy jarayon mahsulini ajratib koʻrsatgan. Shuningdek, olim *nutqiy faoliyat* termini ostida nutq yaratilishi va uning qabul qilinishiga oid barcha hodisalarni tushunish kerakligini alohida qayd etgan²³.

A.A.Leontev nutqiy faoliyatni “nutqiy jummlarning nutqiy boʻlmagan subyektiv kodlar orqali dasturlashtirilishi” sifatida baholaydi²⁴ va uni predmetlik, aniq bir maqsadga qaratilganlik, motivlashganlik, pogʻonalilik hamda bosqichlilik singari alohida xususiyatlarga ega boʻlgan, boshqa inson faoliyatlari chogʻida muloqot vositasi sifatida tildan foydalanish jarayoni, deb izohlaydi. “Nutqiy faoliyat oʻzining barcha mezonlariga koʻra, masalan, tashkil boʻlishiga koʻra eng murakkab faoliyat turlaridan biri hisoblanadi. Nutqiy faoliyat mustaqil, tugallangan faoliyat akti sifatida kamdan-kam holatlarda namoyon boʻladi. U odatda, faoliyatning tarkibiy qismi sifatida ishtirok etadi. Jumladan, odatdagi nutqiy ifoda boshqa odamning xatti-harakatini boshqaruvchi ifoda hisoblanadi. Biroq shuni alohida taʼkidlash joizki, bunday boshqaruv muvaffaqiyatli tamomlangandagina

²² Основы теории речевой деятельности. –М., 1974. –С. 64.

²³ Кубрякова Е.С. Номинативный аспект речевой деятельности. –М., 1986. –С. 9.

²⁴ Леонтьев А.А. Речевая деятельность // Основы теории речевой деятельности. –М., 1974. –С. 25.

faoliyat tugallangan sanaladi. Masalan, stolda yoningizda o'tirgan kishidan bir bo'lak non uzatib yuborishini iltimos qildingiz. Agar bu holatga butunligicha qaraladigan bo'lsa, faoliyat akti hali tugallanmagan. Yoningizda o'tirgan kishi nonni sizga uzatib yuborgandagina maqsadga erishilgan bo'ladi"²⁵.

I.A.Zimnayaga ko'ra, nutqiy faoliyat faol, aniq bir maqsadga qaratilgan, til vositasida amalga oshiriladigan va holatlardan kelib chiqqan holda insonlar o'rtasida o'zaro ta'sir qilish, muloqot qilish jarayonidir. Nutqiy faoliyat boshqa kengroq masalan, ijtimoiy-ishlab chiqarish (mehnat), bilish faoliyatiga ham kirishi mumkin. Biroq u mustaqil faoliyat bo'lishi mumkin. Nutqiy faoliyatning har qaysi turi o'zining "kasbiy timsoli"ga ega bo'ladi, masalan, gapirish - ma'ruzachining, yozish - yozuvchining kasbiy faoliyatini ko'rsatadi²⁶.

Umumiy psixologiyada nutq insonlar moddiy faoliyatining shakllanishi jarayonida tarixan vujudga kelgan til vositasidagi muloqot shakli, deb belgilanadi. Nutqiy faoliyat deganda til belgilari "stimul-vosita" sifatida ishtirok etadigan faoliyatni tushunish mumkin. Bu faoliyatda nutqiy ifodalar shakllanadi va ulardan oldimizga qo'yilgan maqsadga erishish uchun foydalanamiz. Nutq to'liq muloqot yoki xususiy faoliyatni to'liq boshqarish va nazorat qilish uchun xabarni yaratish va uni qabul qilish jarayonlarini o'z ichiga oladi.

Zamonaviy psixologiya nutqni universal muloqot vositasi, nutqiy ifodani hosil qiladigan va uni qabul qiladigan ikki subyekt ishtirok etadigan ongli faoliyatning murakkab shakli sifatida talqin qiladi. Psixolingvistikani tilning "subyektiv" jihati, uning aniq nutqiy ifodaning shakllanishidagi roli qiziqtiradi.

Nutqiy faoliyatga berilgan ta'riflardan ko'rinadiki, u ba'zan turg'un hodisa sifatida (masalan, matn), ba'zan esa harakatdagi hodisa sifatida (masalan, so'zlash va eshitish) talqin qilinadi. Nutqiy faoliyatga berilgan mazkur ilmiy ta'riflar bir-biridan turli jihatlariga ko'ra farq qilsa-da, ularning barchasida ikki omil, ya'ni so'zlovchi va tinglovchi faoliyati nazarda tutilganligini ko'rish mumkin²⁷.

5. 2. Nutqiy faoliyatning tuzilishi

Insonning barcha boshqa faoliyatlari kabi nutqiy faoliyat ham darajali yoki bosqichli tuzilishga ega. I.A.Zimnayaning fikricha, nutqiy faoliyat *qo'zg'atuvchi-motivasion, yo'naltiruvchi-tadqiqot* va *ijro* kabi uch bosqichdan tuzilgan bo'ladi.

Birinchi bosqichda faoliyat ehtiyojlar, motivlar va maqsadlarning o'zaro ta'sirida amalga oshadi. Bunda faoliyatning asosiy manbasi ehtiyojdir. Umumiy psixologiyada ehtiyoj shaxsni faoliyatni amalga oshirishga bo'lgan xohishi, intilishi, urinishi, deb izohlanadi. Buni nutqiy faoliyatga "gapirishni xohlayman" yoki "jim turolmayman" ko'rinishida tatbiq qilish mumkin.

Nutqiy faoliyatning barcha ko'rinishlarida uning asosiy manbasi kommunikativ-bilish ehtiyoji va unga mos bo'lgan kommunikativ-bilish motivi hisoblanadi. Bu ehtiyoj nutqiy faoliyatning predmetida o'z o'rniga ega bo'lgandagina fikrlar mazkur faoliyatning motiviga aylanadi.

²⁵ Леонтьев А.А. Психофизиологические механизмы речи //Общее языкознание. Формы существования, функции, история языка. –М., 1970. – С. 314-370.

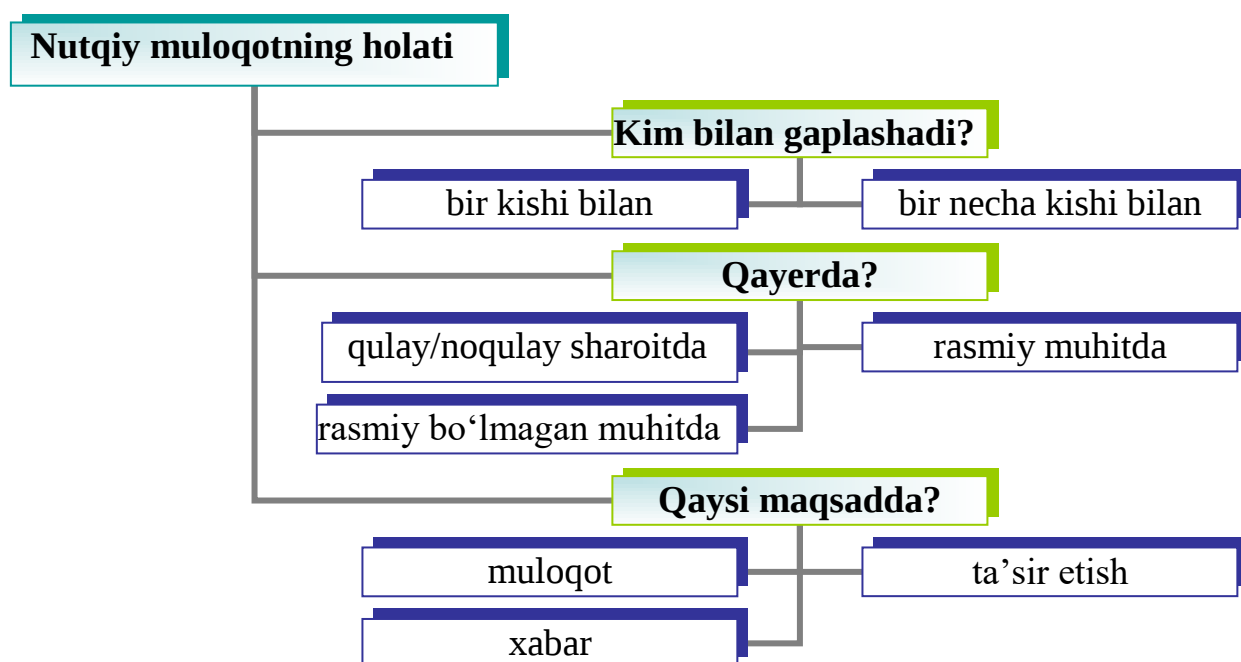
²⁶ Глухов В.П. Основы психолингвистики. Учеб. пособие для студентов педвузов. –М.: АСТ: Астрель, 2008. –С. 33.

²⁷ Кубрякова Е.С. Номинативный аспект речевой деятельности. –М., 1986. –С. 25.

Nutqiy faoliyat birinchi bosqichining muhim tarkibiy qismlaridan biri *nutq niyati* bo'lib, u ehtiyojni nutqning turg'un motiviga aylanishida katta rol o'ynaydi. Nutq niyati nutqiy faoliyat subyektining bu faoliyatni amalga oshirishga qaratilgan ongi, irodasi va hissidir.

Nutqiy faoliyatning *ikkinchi bosqichini* faoliyatni amalga oshirish sharoitlarini o'rganishga, faoliyat predmetini aniq belgilashga va uning xususiyatlarini yoritishga qaratilgan yo'naltiruvchi-tadqiqot (yoki analitik) qism tashkil qiladi. Ayni paytda bu bosqich nutqiy faoliyatning rejalashtirilishi, dasturlanishi va ichki-ma'noviy tuzilishidir.

Bu bosqichning birinchi unsuri nutqiy faoliyat subyektining bu faoliyatni sharoitlarda amalga oshirishdagi (birinchi galda nutqiy kommunikatsiya sharoitida) turlicha plandagi yo'nalishini ko'zda tutadi. U nutqiy faoliyat subyekti yo'nalishining quyidagi savollar bo'yicha "Kim bilan, "Qayerda, "Qachon, "Qaysi vaqt oralig'ida" nutqiy faoliyat amalga oshirishini ko'zda tutadi. Ikkinchi bosqichdagi mazkur unurning sxemasini quyidagicha ko'rsatish mumkin:

Mazkur bosqichning ikkinchi unsuri nutqiy faoliyat doirasidagi muhim ongli harakatlar – nutqiy ifodalarni rejalashtirish va dasturlashga asoslanadi. Psixologiyada rejalashtirish faoliyatning (nutqiy harakatlar va ularni tarkib toptiruvchilar) asosiy bosqichlarini ajratishga va ularni amalga oshirishdagi ketma-ketlikni aniqlashga qaratilgan aqliy harakat sifatida tushuniladi. Umuman, harakatlar ikki xil tashqi (masalan, amaliy) va ichki (aqliy) bo'ladi. Genetik jihatdan aqliy harakatlar (faoliyat tizimidagi) tashqi harakatlardan (masalan, nutq organlarining faolligi) kelib chiqqan bo'lib, ular oxirgi interiorizatsiya (lot. interior—ichki; tashqi ijtimoiy strukturalarni o'zlashtirish natijasida inson psixikasining ichki strukturasining shakllanishi) jarayonining natijasi sanaladi.

O'z navbatida faoliyatni dasturlash tuzilgan rejani kengaytirish, faoliyat dasturiga aylantirishni bildiradi. Bu o'rinda rejalashtirish sifatida nutqning turli shakllari va ko'rinishlari, dasturlash sifatida til belgilari ishtirok etadi.

Nutqni rejalashtirishga yoyiq nutqiy ifodaning (to'liq matnning) rejasini tuzish, unda bayon qilinajak asosiy ma'noviy qismlarni (matn tarkibidagi ost sarlavhalar, abzaslarni) aniqlash misol bo'la oladi. Bunga matnning kompozision tuzilishida ishtirok etadigan kirish, asosiy qism, xulosa va ularning asosiy ma'nosini umumlashtirish va aniqlash ham kiradi. Keyin ifodani dasturini tuzishda bu asosiy ma'noviy qismlar predmetlik mohiyati nuqtayi nazaridan (matnni mikromavzularga, ma'noli axborot unsurlarga va h.k. ajratish asosida) batafsil aniqlashtiriladi; shuningdek, nutqiy faoliyatdagi nutq predmetining ifoda shakli tanlanadi, nutq uslubi aniqlanadi, ba'zi til ifoda vositalari tanlanadi.

Uchinchi bosqich ijro bosqichidir. Bu bosqich nutqiy ifodalarni amalga oshirish (yoki qabul qilish va tushunish)ni, shu bilan birga, faoliyatni amalga oshirishini va uning natijalarini nazorat qilish amallarini o'z ichiga oladi.

5. 3. Nutqiy faoliyatning psixologik mexanizmi

So'nggi yillarda "mexanizm" so'zi falsafa, psixologiya, psixolingvistika va lingvistika sohalarida keng qo'llanib kelinmoqda. Biroq tadqiqotchilarning hech biri mazkur so'zga aniq ta'rif bermagan. Uning ma'nosini faqat kontekstga qarab chiqarib olish mumkin. Ayrim tadqiqotchilar *mexanizm* ostida biron narsaning tuzilishini, uning struktura xususiyatlarini tushunishsa, boshqalari ayrim harakat va amallar yoki jarayonlar majmuyini, yana bir guruh mualliflar esa struktura va jarayonlarning o'zaro munosabatini, struktura, jarayon va uning natijalari, funksiyalari va ijtimoiy sharoitlarni tushunishadi. I.A.Zimnayaning ta'kidlashicha, "*miya mexanizmi, nutq mexanizmlari*" va h.k. metaforik ma'noda qo'llaniladi. Aslida "mexanizm" tushunchasi "biron narsani biron nima vositasida harakatga keltirish"ni ifodalaydi²⁸.

Nutq oliy psixik funksiyalarning eng murakkab shakllaridan biri sanaladi. Nutqiy faoliyat ko'p ma'nolilik, ko'p darajali struktura, harakatchanlik va boshqa psixik funksiyalar bilan aloqadorligi bilan tavsiflanadi. Nutqiy faoliyatning amalga oshishi qator murakkab psixologik mexanizmlar bilan ta'minlangan bo'ladi.

Nutqni anglash nutqiy faoliyatning asosiy mexanizmi hisoblanadi. Bu mexanizm nutqning mazmun (birinchi navbatda) hamda tuzilish tomonini fikrlash analizi bilan ta'minlaydi. Nutqni anglash mexanizmi miya katta yarim shari qobig'ining analitik-sintetik faoliyati vositasida – barcha asosiy aqliy harakatlar va amallarning ta'siri (qiyoslash, taqqoslash, to'ldirish, tasniflash, analiz va sintez) orqali amalga oshiriladi. Anglash uchun birinchi navbatda nutq predmeti (nutqiy faoliyatda borliqdagi fragment, hodisa, voqealarni aks ettiradigan) lozim bo'ladi. Mazkur mexanizm asosida nutq kommunikatsiyasining motivi va maqsadi to'liq ravishda tushuniladi. Nutqiy faoliyat va uning natijalarini nazorat qilish mumkin bo'ladi. Shuningdek, bu mexanizmning ishtirokisiz nutqiy faoliyatni rejalashtirish va dasturlashni amalga oshirib bo'lmaydi.

Nutqni xotirada tutish, shuningdek, nutqiy xotira mexanizmining ahamiyati ham nutqni anglash mexanizminikidan qolishmaydi. U nutq jarayonining barcha tomonlarini, xususan, nutqning "mazmun jihati" va uning lisoniy ifodasini

²⁸ Зимняя И. А. Психология обучения неродному языку. –М., 1989. –С. 166.

ta'minlaydi. Nutqda uning predmetining aks etishi, ya'ni borliqdagi u yoki bu hodisani – inson xotirasidagi bilimlari va atrofni o'rab olgan dunyo haqidagi tasavvurlarining faollashuvisiz mavjud bo'lishi mumkin emas. Shuningdek, uning ongda mavjud bo'lgan til belgilari haqidagi obrazlar tasavvuri va ularni nutqiy muloqot jarayonida qo'llash qoidalarining faollashuvisiz ham bo'lishi mumkin emas.

Nutqni oldindan aytish mexanizmi psixolingvistikada hali to'liq o'rganilmagan. Bu o'rinda N.A.Bernshteyn tomonidan harakatni psixofiziologik tashkil qilish nazariyasi doirasida yaratilgan “kelajakning modellari”dan foydalanish maqsadga muvofiqdir. N.A.Bernshteyn erkin harakatni yuzaga kelishi va amalga oshishini tadqiq qilar ekan, uning ketma-ketligini quyidagi bosqichlarda ko'rsatib beradi:

- 1) vaziyatni idrok qilish va baholash;
- 2) faollashuv natijasida vaziyat qanday bo'lishini aniqlash;
- 3) buning uchun nima qilish kerak;
- 4) buni qanday qilish lozim.

Shunday qilib, nutqiy faoliyatning har qanday turi murakkab mexanizm vositasida amalga oshadi.

5. 4. Nutqiy faoliyat turlari

Nutqiy faoliyat so'zlash, eshitish, yozish va o'qish vositasida amalga oshiriladi. Mazkur vositalar kishilarning o'zaro munosabat turlari sifatida verbal muloqot jarayonida yuzaga chiqadi.

Nutqiy faoliyatning barcha turlari umumiy jihatlariga ega bo'lish bilan birga, bir qator mezonlarga ko'ra bir-biridan farqlanadi. I.A.Zimnayaning fikricha, bunday o'lchovlarning asosiylariga: a) verbal (nutqiy) muloqotning xarakteri; b) verbal muloqotda nutqiy faoliyatning roli; d) xabarni qabul qilish va uzatishda nutqiy faoliyatning biror maqsadga qaratilganligi; e) fikrni shakllantirish usuli bilan aloqasi; f) tashqi ifodalashning xarakteri; g) nutqiy faoliyatning qarama-qarshi aloqadorlik jarayonidagi o'zaro ta'sir xarakteri kabilar kiradi.

Nutqiy faoliyat turlarining o'ziga xos xususiyatlarini qayd qilingan mezonlardan kelib chiqqan holda quyidagicha tahlil qilish mumkin:

Nutqiy faoliyat nutqiy muloqotning o'ziga xosligiga ko'ra og'zaki muloqot va yozma muloqot vositasida amalga oshiriladi. Nutqiy faoliyatning birlamchi turlariga so'zlash va eshitish kiradi. Nutqiy faoliyatning mazkur turlari ontogenezda insonni boshqalar bilan muloqot qilish usullari sifatida birinchi shakllanadi. Nutqiy faoliyatning bu turlariga nisbatan insonda “tug'ma tayyorgarlik” mavjud bo'ladi.

Birinchidan, ushbu “tug'ma tayyorgarlik” insonda psixik intellektual faoliyatni amalga oshirishga mo'ljallangan maxsus apparat – bosh miya qobig'i katta yarim sharlarining mavjudligi bilan belgilanadi. Insonni nutqiy faoliyatni egallash imkoniyati bilan ta'minlovchi miyaning ustki qobig'ining qismlari tug'ilishgacha ma'lum darajada (taxminan uchdan ikki) shakllangan bo'ladi. U bola hayotining dastlabki yilida faol rivojlanadi va nutqiy faoliyatning “nutqgacha bo'lgan davri, deb nomlanadi.

Ikkinchidan, “tug‘ma tayyorgarlik” ko‘pincha inson organizmining muayyan anatomik qismlari, xususan, nutq apparatining periferik (sirtqi) tuzilishi bilan belgilanadi. Bolaning tug‘ilish vaqtida nutqning mazkur anatomik-fiziologik apparati ma’lum darajada shakllangan bo‘ladi. Bolaning “nutqgacha bo‘lgan davri”da uning “psixofiziologik tayyorgarligi” yuz beradi.

Nutqiy faoliyatning ikkilamchi turlariga o‘qish va yozish kiradi. Nutqiy faoliyatning ushbu turlari eshitish va so‘zlash asosida shakllanadi. Kelib chiqishiga ko‘ra ikkilamchi bo‘lgan o‘qish va yozish nutqiy faoliyatning murakkab turlari hisoblanadi. Pedagogik amaliyotning ko‘rsatishicha, bola nutqiy faoliyatning mazkur turlarini egallashi uchun aniq bir maqsadga qaratilgan maxsus ta’lim kerak bo‘ladi.

Muloqot jarayonida bajarayotgan roliga ko‘ra nutqiy faoliyat reaktiv va inisial turlarga bo‘linadi. So‘zlashish va yozish nutqiy muloqotning inisial jarayoni bo‘lib, ular eshitish va o‘qishni qo‘zg‘atuvchi omil hisoblanadi. O‘z navbatida, bunga javoban eshitish va o‘qish nutqiy muloqotning reaktiv jarayonini ifodalab, so‘zlashish va yozish jarayoni uchun zaruriy shartlardan sanaladi.

Nutqiy faoliyatning har xil turlari turfa fikrlarning shakllanish yo‘llari, nutq shakliga mos bo‘lgan nutqiy muloqot turli shakllarining yuzaga kelishini talab qiladi. I.A.Zimnayaning aniqlashicha, bunday shakllar uch xil: tashqi og‘zaki, tashqi yozma va ichki nutq ko‘rinishida bo‘ladi.

O‘ylashni fikrning ichki nutq vositasida shakllanish jarayoni sifatida, so‘zlash va yozuvni esa muloqotning og‘zaki va yozma shakllarida fikr yuzaga kelishining tashqi usullari sifatida talqin qilish mumkin.

Og‘zaki ekspressiv nutqning monologik, dialogik va guruhiiy shakllari mavjud.

Nutqiy faoliyatning turlari mazkur jarayonlarni boshqaruvchi qarama-qarshi aloqa xususiyatiga ko‘ra ham bir-biridan farq qiladi. Masalan, nutqiy faoliyatning so‘zlash va yozuv turlarida ijrochi organ (artikulyasion organ, yozadigan qo‘llar)dan bu faoliyatni “tashkil qiluvchi” dasturga, bosh miya qismiga qaratilgan asab-mushakli qarama-qarshi aloqa amalga oshiriladi. Ushbu qarama-qarshi aloqa ichki nazorat va tahrir vazifasini bajaradi.

5. 5. Nutqiy faoliyatning predmetlik (psixologik) mohiyati

Ma’lumki, faoliyatning predmetlik mohiyatiga *predmet*, *vosita*, *qurol*, *mahsulot*, *natija* kabi unsurlardan tashkil topgan faoliyat shartlari kiradi.

Nutqiy faoliyatning *predmeti* atrof muhitdagi predmetlarning aloqa va munosabatlari hamda hodisalarning ifoda shakli bo‘lgan fikr sanaladi. Fikrning shakllanishi va ifodasiga so‘zlashish yo‘naltirilgan bo‘ladi, shuning uchun fikrning mavjudligi, shakllanishi va ifodalanish vositasi til va lisoniy tizim hisoblanadi. Nutq ichki vosita bo‘lib, u nutqiy faoliyatning barcha turlarini bajaruvchi *qurol* sifatida namoyon bo‘ladi. Aytilganlar va yozilganlar, shuningdek, nutqiy faoliyat subyektlari psixik holatining o‘zgarishlari majmuyi nutqiy faoliyatning *mahsuloti* sanaladi. Nutqiy faoliyat reseptiv va mahsulot ko‘rinishida bo‘lgani uchun uning *natijasi* reseptiv ko‘rinish – nutqiy ifoda mazmunini tushunish; mahsulot ko‘rinishi

– boshqalar tomonidan resepsiya (nutqni idrok qilish) xarakterini tushunish hisoblanadi.

Nutqiy faoliyat harakat, amal, ko'nikma va malaka singari unsurlardan tarkib topadi. Nutqiy ifoda va nutqiy ifodani idrok qilish hamda tushunish nutqiy faoliyat doirasidagi asosiy nutqiy harakatlarni anglatadi. Nutqiy faoliyatning o'ziga xos xususiyati uning harakatlari tarkibiga qator o'zaro aloqadagi amallarning kirishi bilan tavsiflanadi. Psixolingvistikada lisoniy amallar, semantik amallar hamda nutqiy amallar farqlanadi. Nutqiy faoliyat jarayonida amallar avtomatlashadi va nutqiy harakat ko'nikma darajasiga ko'tariladi. Butun faoliyat esa malakani shakllantiradi.

5. 6. Nutqiy faoliyatda til va nutqning funksiyalari

Muloqot faoliyati nutq vositasida amalga oshadigan qator funksiyalar asosida yuzaga chiqadi. Nutqning markaziy funksiyasi kommunikativlikdir. Kommunikativlik fikrlarni ifodalash, o'ziga hamda boshqa kishilarga ta'sir qilish vositasida amalga oshiriladi. Inson birinchi navbatda boshqalarning xatti-harakati, fikri, ongi va hissiyotiga nutq orqali ta'sir ko'rsatish uchun gapiradi.

Kommunikativlik funksiyasidan ijtimoiy o'zaro bog'liqlik, faollik, maqsadlilik, niyatlilik kabi xususiyatlar kelib chiqadi. Ijtimoiy kommunikatsiya jarayonida nutqiy ifoda har doim kishilar tomonidan qandaydir natijani qo'lga kiritish maqsadida qo'llaniladi. Maqsadsiz, niyatsiz fikrni ifodalab bo'lmaydi.

Shunday qilib, nutq dastlab muloqotning ijtimoiy funksiyasida yuzaga chiqadi. Muloqotning ijtimoiy funksiyasi xabar hamda o'ziga va boshqa kishilarga ta'sir qilish ko'rinishida namoyon bo'ladi. Nutqning boshqaruv funksiyasi boshqa psixik jarayonlarning birlashuvida ham yuzaga keladi.

Nutqning boshqaruv funksiyasidan u bilan chambarchas bog'langan rejalashtirish funksiyasi kelib chiqadi. Unda inson o'zining faoliyatini, jamiyatdagi xatti-harakatlarini, atrofidagi insonlarning faoliyatlarini va xatti-harakatlarini rejalashtiradi.

Nutqiy faoliyatning ikkinchi o'ziga xos funksiyasi – insoniyatning ijtimoiy-tarixiy tajribasini egallash funksiyasidir.

Nutqiy faoliyatning o'ziga xos xususiyatlaridan biri uning amalga oshishidagi ikki asosiy variant: nutqiy kommunikatsiya va ichki nutq shakllaridir. Bu yerdan nutqiy faoliyatning nutqiy fikrlash faoliyati sifatida belgilash kelib chiqadi.

Nutqiy faoliyatning o'ziga xos xususiyati uning vositasi sifatida til belgilarining ishtirok etishida ham namoyon bo'ladi. Binobarin, nutqiy faoliyatning asosiy vositalari uning belgilik funksiyasida yuzaga chiqar ekan, nutqiy faoliyat belgilar faoliyati sifatida ham aniqlanadi.

Umuman, psixolingvistikada nutqiy faoliyat murakkab faoliyat turi sifatida tadqiq etiladi.

NUTQNING YARATILISHI

Reja:

1. Ch. Osgudning til darajasi nazariyasi
2. L.S.Vigotskiy modeli
3. A.R. Luriya modeli
4. A.A. Leontev modeli

Tayanch soʻz va iboralar: ifoda modeli, nutq yaratilishi, ichki soʻz, ichki nutq, ichki reja, yoyiq nutq, yigʻiq nutq, dinamik, motivatsiya, nutqiy maqsad, nutqiy ifoda, ichki dasturlanish, botiniy sintaktik struktura, zohiriy sintaktik struktura, tashqi nutqiy ifoda, semantik qayd, chiqish sxemasi, referent maʼno, fiziologik aktivlik, yuqori bosqich, quyi bosqich, evristik faoliyat, chiziqli xususiyat, predikatsiya akti, motorli dasturlash.

6.1.Ch. Osgudning til darajasi nazariyasi

Charlz Osgud nutqning yaratilishi va nutqni idrok qilish masalalarini til darajasi nazariyasi nuqtayi nazaridan hal qilishga urindi. U til darajasi nazariyasini taklif qilar ekan, nutqning yaratilish jarayonida (nutqni kodlashda) quyidagi toʻrt bosqichning mavjudligini taxmin qiladi:

1. Motivatsiya bosqichi (motivational level). Motivatsiya bosqichining birligi sifatida keng nogrammatik tushunchadagi gap tushuniladi. Bu bosqichda soʻzlovchi tomonidan umumiy xarakterdagi qarorlar qabul qilinadi:

- a) gapirish yoki gapirmaslik;
- b) agar gapiriladigan boʻlsa, qanday shaklda – darak, soʻroq yoki buyruq shaklida;
- d) agar shakl tanlangan boʻlsa, uni gapda ifodalash uchun qanday vositalardan foydalanish kerak – masalan, faol yoki nafaol shakl;

e) mantiqiy urgʻuda nima ajratiladi, intonasiyaning qanday modeli tanlanadi.

2. Semantik bosqich (semantic level). Mazkur bosqichda soʻzlovchi gapdagi muayyan ketma-ketlikdagi soʻzlarni – funksional guruhlarini tartibi bilan ajratadi. Osgudga koʻra, har qanday gap kodlangan birliklarga ajralishi mumkin:

Talantli rassom – qiziqarli rasm – chizyapti.

3. Ketma-ketlik bosqichi (sequential level). Ushbu bosqichning birligi semantik birlik emas, balki soʻz, yaʼni fonetik soʻzdir. Kodlash jarayonining bu bosqichida ketma-ketlik sifatida quyidagi mexanizmlar ishtirok etadi:

- a) tovushlar ketma-ketligini aniqlash;
- b) “katta segmentlar” bilan ish koʻradigan grammatik ketma-ketliklar mexanizmi.

4. Integratsion bosqich (integrational level). Mazkur bosqichning birligi sifatida boʻgʻin ishtirok etadi. Bu bosqichda kodlashning motor mexanizmlari faoliyat koʻrsatadi va oʻrganib chiqilgan ifodaning tovush tomoni shakllanadi.

Taqdim qilingan ushbu model nutqning yaratilish jarayoni haqida umumiy tasavvur beradigan dastlabki urinish edi.

6. 2. L.S.Vigotskiy modeli

L.S.Vigotskiy nutq yaratilishi jarayonining mohiyatini aniqlash uchun “fikrdan ma’noga, ma’nodan so’zga” degan ta’limotni ilgari surdi. L.S.Vigotskiyga ko’ra, “Markaziy g’oya umumiy formulada ifodalanishi mumkin: fikrning so’zga nisbatan munosabati, avvalo, narsa emas, jarayondir. Bu munosabat fikrdan so’zga va aksincha, so’zdan fikrga bo’lgan harakatdir... Fikrning ushbu yo’nalishi ichki harakat sifatida qator rejalar orqali amalga oshadi...”²⁹.

L.S.Vigotskiyning “ichki so’z” haqidagi g’oyasi ichki nutq to’g’risidagi fikrlarning rivojlanishiga katta ta’sir ko’rsatdi. Unga ko’ra, ichki nutq “fikr va so’z o’rtasidagi dinamik munosabatlar oralig’i bo’lgan botiniy nutqning alohida ichki rejasidir. Olim ichki nutqning quyidagi xususiyatlarini qayd qiladi:

- u fonasiyadan, ya’ni tovushlarning talaffuz qilinishidan xoli;
- u predikativ (ega tushiriladi va unda har doim kesim mavjud) bo’ladi;
- u qisqartirilgan nutq (so’zsiz nutq)dir³⁰.

Oxirgi xususiyatni o’rganish jarayonida L.S.Vigotskiy ichki nutq semantikasining shunday o’ziga xosliklarini ta’kidlaydi: ma’noning so’zdan ustunligi; so’z ma’nolarining qo’shib ketishi; ichki nutq semantikasining so’z semantikasi bilan mos kelmasligi.

“Har qanday fikr, - deb yozadi L.S.Vigotskiy, nimanidir nima bilan bog’lashga intiladi va harakatga ega bo’ladi. Fikrning mazkur oqimi va harakati yoyiq nutq bilan bevosita va bilvosita mos kelmaydi. Chunonchi, fikr birligi va nutq birligi nomutanosibdir. Olimning qarashicha, “ichki nutqni tashqi nutqqa o’tishi predikativ va idiomatik nutqning boshqalar uchun tushunarli, sintaktik bo’lakli nutqqa aylanadigan murakkab dinamik transformatsiyadir.

L.S.Vigotskiyning fikricha, fikr nutqqa aylanguncha bir necha bosqichlarni o’tishi lozim. 60-70-yillarda rus psixolingvistikasi tomonidan ishlab chiqilgan nutq yaratilishining barcha psixolingvistik modellarida L.S.Vigotskiy tomonidan taklif qilingan ta’limotning rivojlantirilganligi va aniqlashtirilganligini ko’rish mumkin. Binobarin, nutq yaratilishining birinchi bosqichi uning motivatsiyasidir. Nutq yaratilishining ikkinchi bosqichi fikr bo’lib, u nutqiy maqsad (niyat) tushunchasiga mos keladi. Uchinchi bosqich fikrning ichki so’z vositasida ifodalanishi bildirib, u zamonaviy psixolingvistikada nutqiy ifodaning ichki dasturlanishiga muqobil bo’ladi. To’rtinchi bosqich fikrning tashqi so’zlarning ma’nolari orqali ifodalanishi yoki ichki dasturning amalga oshishidir. Vanihoyat, oxirgi beshinchi bosqich fikrning so’zlar vositasida ifodalanishi yoki nutqning akustik-artikulyatsion amalga oshishidir.

²⁹ Выготский Л.С. Мышление и речь // Собр. соч.: в 8 т. –М., 1982. Т.2. –С. 305.

³⁰ Белянин В. П. Психоллингвистика. –М., 2004. –С. 81.

6. 3. A. R. Luriya modeli

L.S.Vigotskiy nutq yaratilishining shakllangan modelini taklif qilmagandi, u faqat umumiy psixologik tamoyillarnigina ko'rsatib bergandi. L.S.Vigotskiyning g'oyalari keyinchalik neyrolingvistika yo'nalishiga asos solgan rus psixologi Aleksandr Romanovich Luriya (1902-1977) tomonidan rivojlantirildi. Olim ifodaning dinamik sxemasi haqidagi ta'limotni ishlab chiqadi. Unga ko'ra, mazkur dinamik sxema ifoda fikr bosqichining qismi hisoblanadi.

A.R. Luriya modelida ifoda shakllanishining markaziy muammosi fikrning ma'noga aylanishidir. Nutqiy ifodaning yaratilishi bir necha bosqichlarni o'z ichiga oladi. Jaryonning boshida motiv turadi. Undan so'ng fikr paydo bo'ladi va u keyinroq ifodaga aylanadi. So'ng jarayonga ichki nutq qo'shiladi va u botiniy sintaktik strukturalarning shakllanishiga olib keladi. Vanihiyat, zohiriy sintaktik strukturalarga asoslangan tashqi yoyiq nutqiy ifodalar yuzaga keladi³¹.

A.R. Luriya modelidagi bosqichlarning batafsil izohini quyidagicha ko'rsatish mumkin:

1. Birinchi bosqich "semantik qayd" yoki chiqish sxemasidir. Semantik qayd "keyinchalik bir-biri bilan uzviy bog'langan so'zlar tizimiga aylanishi lozim bo'lgan yig'iq nutqiy ifoda xususiyatiga ega bo'ladi. Ifodaning chiqish sxemasi yoki "semantik qaydi" ikki qism: tema va remadan tarkib topadi. Nutqiy ifodaning chiqish sxemasiga aylanishi ichki nutq vositasida amalga oshiriladi. Boshqacha aytganda, nutq yaratilishining dastlabki jarayonida sxema o'ta yig'iq va bo'laklarga ajralmagan bo'lib, uning birliklar majmuyiga aylanishi keyinroq sodir bo'ladi.

2. Ichki nutq. Nutqiy ifoda shakllanishining ushbu bosqichida ichki fikr "nutqiy ma'nolarning yoyiq sintaktik tizimiga" o'tadi. "Semantik qayd"ning birgalik sxemasi bo'lajak yoyiq sintaktik ifodaning tarkibiy strukturasida qayta kodlashadi.

3. Yoyiq nutqiy ifodaning shakllanishi. A.R.Luriyaning fikricha, yoyiq nutqiy ifoda bir tomondan, muloqot va xabarni uzatish jarayoniga kiritilgan bo'lsa, boshqa tomondan, "uning tarkibiga bir emas, balki o'zaro aloqadagi bir necha gaplar silsilasi kiradi. Olimning ta'kidlashicha, yoyiq nutqiy ifoda tarkibiga kiradigan ibora yoki gaplarni kontekstdan tashqarida o'rganish mumkin emas. Bundan tashqari, yoyiq ifoda tarkibiga kiruvchi gaplar referent ma'no (til birligi ifodalaydigan tushuncha – Sh.Usmanova) bilan birga, muloqot jarayonida yuzaga chiqadigan ijtimoiy-kontekst ma'nolariga ham ega bo'ladi. Aynan shuning uchun ham "ifoda shakllanish jarayonini lingvistik tahlil qilishning o'zi yetarli bo'lmaydi. Bu jarayonni muloqot vaziyati, so'zlovchining motivi, xabarning mazmuni va bu xabarga tinglovchining munosabati va h.k. hisobga olgan holda keng qamrovli psixologik (hatto ijtimoiy-psixologik) tahlil qilish lozim bo'ladi"³².

Qayd qilingan barcha xususiyatlar A.R.Luriyaga nutqiy ifodani boshqa psixik faoliyatlar kabi psixologik strukturaga ega bo'lgan nutqiy faoliyatning alohida turi sifatida tadqiq qilishiga asos berdi.

³¹ Лурия А.Р. Речь и мышление. –М., 1975.

³² Белянин В. П. Психоллингвистика. –М., 2004. –С. 82-83.

Shunday qilib, A.R.Luriyaga ko'ra, nutqiy ifoda o'zining motivlari, chiqish vazifalari ega bo'lgan muayyan faoliyat turidir.

6. 4. A. A. Leontev modeli

A.A. Leontev modelining mohiyatini to'liq tushunish uchun uning fiziologik aktivlik nazariyasiga e'tibor qaratgani xususida to'xtalib o'tish maqsadga muvofiqdir. A.A. Leontev aktivlik nazariyasini (individ faoliyatining) reaktivlik nazariyasiga (S-R) qarama-qarshi qo'ydi.

Hayvonlar va insonlarning faoliyati muayyan maqsadga erishishga yo'naltirilgan bo'ladi. Masalan, trolleybus bekatiga borish maqsadini (N.A. Bernshteynning harakat fiziologiyasidan) olaylik. Mazkur maqsadga erishish uchun oldindan dastur tuziladi. Dastur bir nechta tadbirlarni o'z ichiga oladi (uydan chiqish, zinadan tushish, yo'lakdan chiqish, hovlidan o'tish, ko'chaga chiqish va h.k.). Inson ko'zlagan maqsadiga erishishi uchun har doim eng maqbul yo'lni tanlaydi. Bunda insonga tabiatni o'zi ham ko'maklashadi. Chunonchi, inson uchun tabiatan orqaga emas, balki oldinga (o'z tanasining yo'nalishiga ko'ra) harakatlanish qulay. Trolleybus bekatiga borguncha "oyoqni yerdan uzish, "uni oldinga tashlash, "tana og'irligini oldinga tashlash" va h.k vazifalarni bajarish kerak bo'ladi. Lekin kattalar bu harakatlarni bajarayotganda, ya'ni yurib ketayotganda nima qilayotganliklari haqida o'ylashmaydi. Chunki ularda bunday harakatlar avtomatlashgan bo'ladi. Biroq har doim ham bunday bo'lmaydi. Binobarin, endigina tetapoya qilayotgan bola oyoqni qanday qilib yerdan uzish, oyoqni qayerga qo'yish, qanday qilib muvozanatni saqlash, yiqilib tushmaslik kabi vazifalarni hal qilishiga to'g'ri keladi. Yoki kattalarda ham ayni holat kuzatilishi mumkin. Masalan, u sirpanchiq, muzli yo'lda ketayotganida odatdagidek tezroq trolleybus bekatiga yetib olishni emas, balki muzda yiqilmasdan muvozanatni saqlab qadam bosish haqida o'ylaydi.

Faoliyatning yuqori va quyi bosqichi farq qiladi. Keltirilgan misolda quyi bosqichda nimadir "to'xtab qoldi, bunday holatda kishi vaqtinchalik yuqori bosqichni nazorat qila olmaydi va u quyi bosqichga tushadi. Ayni holat nutqiy muomalada ham kuzatiladi. Nutqiy faoliyat bir-biri bilan uzviy bog'langan jarayonlar natijasidir. Har bir bosqichning o'z vazifasini to'la-to'kis mustaqil bajarishi to'g'ri matnlarning yaratilishi bilan yakunlanadi. Kishi o'z ona tilini yaxshi bilganda, uning nutqiy muomalasining yuqori bosqichi – bu strategik, aloqaviy nutq bosqichi bo'ladi. U nutq tuzilishini to'la nazorat qila oladi. Bunda nutqdagi so'zlar o'z-o'zidan quyilib keladi. Aytaylik, u tutilib qoldi, biron so'zni esidan chiqarib qo'ydi yoki mos bir so'z izlayapti. Bunday holatda semantik doirada so'z tanlash yuqori bosqich hisoblanadi. Agar so'zlovchi biron so'zning talaffuzida urg'uning qaysi bo'g'in berishga ikkilansa, u holda, nazorat quyi bosqichga tushadi.

Demak, yuqori bosqich tushunchasi o'zgaruvchan, shartli bo'ladi. Har qanday quyi bosqich yuqori bo'lishi mumkin. Nutqning bunday qarama-qarshi xususiyatidan til egasining so'zga qarama-qarshi munosabatini ko'rsatish mumkin. So'z bir tomondan, biron yoyiq matnning yaratilishidagi qism, unsur hisoblanadi. Boshqa tomondan, kishi ongli nazorat mexanizmini o'zgartirganda, u so'zdan

foydalanish amalidan soʻzni anglash amaliga oʻtadi. Tabiiyki, qayd qilingan qarama-qarshilik nafaqat soʻzga, balki sintaktik konstruksiyalar, morfemalar, fonemalar, intonatsiyalar va h.k.ga ham xosdir³³.

1960-yilning oxirlariga kelib, A.A. Leontev T.V. Ryabova (Axutina) bilan birgalikda ifoda yaratilishining mufasssal modelini ishlab chiqdi. Mazkur modelning oʻziga xos xususiyatlarini quyidagicha koʻrsatish mumkin:

1. L.S. Vigotskiyning gʻoyasiga tayangan holda tahlil elementlar asosida emas, balki birliklar asosida amalga oshiriladi. Tadqiqotning asosiy predmeti sifatida matnning segmenti emas, faoliyatning barcha xususiyatlariga ega boʻlgan ayrim oddiy harakatlar, oddiy “hujayra” olinadi. Masalan, ifodani bunday “hujayra” hisoblash mumkin. Shuning uchun ham model ifoda modeli sifatida tuziladi.

2. N.A Bernshteyn tomonidan ajratilgan faoliyatning barcha xususiyatlarini hisobga olish lozim. Bunda birinchidan, ifoda tuzilishiga koʻra faoliyatning uch bosqichi nazarda tutiladi: dasturni rejalashtirish; dasturni amalga oshirish; qiyoslash (nazorat, kerak boʻlganda tahrir qilish). Ikkinchidan, harakatning muayyan maqsadga qaratilganligi va motivlanganligi: inson faqat biron narsaga munosabat bildirish uchun gapirmaydi, u oʻz faoliyatini, xususan, nutqiy faoliyatini muayyan maqsadni koʻzlab amalga oshiradi. Uchinchidan, fiziologik tuzilishning darajali gʻoyalari bilan bogʻliq boʻlgan harakatning psixofiziologik shartlangan pogʻonali tuzilishi.

3. Evristik. Chunonchi, psixolingvistika insonning nutqiy faoliyatini uning boshqa aqliy va ruhiy qobiliyatlari bilan bir qatorda oʻrganadi. Ifoda yaratilishi modeli mohiyatan evristik faoliyatdir. Yaʼni inson u yoki bu strategiyadan foydalanishi, oʻziga maʼqul boʻlgan yoʻlni tanlashi mumkin.

4. Kelajakni oldindan aytish (prognoz qilish) ehtimolligi mexanizmini hisobga olish. Inson oʻzi boʻlishni xohlagan kelajakni oldindan aytadi. Bu har qanday faoliyatning, jumladan, nutqiy faoliyatning ham tamoyilidir. Oldindan aytish har doim baʼzi ehtimollarni taxmin qiladi. Agar kishi qandaydir matn yaratmoqchi boʻlsa, u oʻzi aytmoqchi boʻlgan narsaning oʻzi xohlaganday ifodalab berishiga 100% ishona olmaydi.

A.A. Leontev va T.V. Ryabovalarning modeli quyidagi bosqichlardan iborat:

1.*Ifodaning grammatik-cemantik tomonlarini dasturlash.* Bu bosqichda birinchi navbatda ichki dastur tuziladi, shuningdek, mazkur dasturni ichki nutqdan farqlash lozim boʻladi. Ichki dasturlash nutqiy faoliyatining eng botiniy mavhum bosqichini namoyon qiladi. Ichki dasturlashda muayyan aniq til bilan emas, balki nutqni boʻlaklarga ajratishga, ifodalarni yaratishga qaratilgan qandaydir umuminsoniy qobiliyatlar bilan bogʻliq elementlar mavjud boʻlishi mumkin. Ichki dasturlash bosqichining realligini nutqiy buzilish maʼlumotlari ham isbotlashi mumkin. Jumladan, dinamik afaziya holatlarida bemorlarda ichki dasturning yoʻqligi bois ular xotiralaridagi soʻz boyliklaridan kerakli soʻzlarni topa olmaydilar, boshqa bir guruh bemorlar soʻzlarni ajratib olsalar ham ularning

³³ Сахарный Л.В. Введение в психоллингвистику. -Л., Изд. ЛГУ, 1989. –С. 41-43.

morfologik shakllarini aniqlashda qiyinchiliklar sezadilar, yana bir guruh bemorlar sintaktik qurilmalar tanlashda ojizlik qiladilar va h.k.

Birinchidan, dastur strukturasining chiziqli xususiyatga egaligi taxmin qilinadi. Bu tabiiy bir hol, chunki insonning tashqi nutqi ham chiziqli xususiyatga ega. Ikkinchidan, dastur korrelyat (o‘zaro bog‘langan, munosabatdor bo‘lgan ikki yoki undan ortiq til birliklaridan biri) so‘zlarni emas, balki yirik korrelyatlar hisoblangan subyekt, predikat va obyekt (ya‘ni kimdir nimagadir yo‘nalgan nimadir qiladi)ni o‘z ichiga oladi. Uchinchidan dasturning strukturasini so‘zlarning ijtimoiy mustahkamlangan ma‘nolari bilan emas, balki shaxsiy “mazmunlar” bilan bog‘liq bo‘ladi. To‘rtinchidan, ichki dasturlash mohiyatan predikatsiya aktlarini, ya‘ni nimaning nima bilandir bog‘lanish amallarini namoyon etadi.

Demak, ichki dasturlash shunchaki bir turdagi elementlarning ketma-ketligi bo‘lmay, balki ularning bog‘lanish tizimi, qator predikativ amallardir. Predikativ amallar *tun, sukunat, qahraton* singari so‘zlar majmuyini *Tun. Sukunat. Qahraton.* kabi gaplar tizimidan ajratadi. Masalan, *tun* – oddiy so‘z bo‘lmasdan, balki *tun* bo‘lganini tasdiqlashdir.

2. *Ifodaning grammatik realizatsiyasi va so‘z tanlash.* Mazkur bosqichda so‘zlovchi aniq til tomon jiddiy qadam tashlaydi, shuning uchun ham u tilni yaxshi, hech bo‘lmaganda yetarli darajada bilishi lozim bo‘ladi. Biroq ushbu bosqichda qat‘iy majburiy amallar yo‘q. Kishi nutq yaratish uchun oldin so‘z tanlab oladi va unga mos morfologik shaklni aniqlaydi yoki bu amal aksincha ham bo‘lishi mumkin. Bu kommunikatsiyaning xususiyatiga bog‘liq.

3. *Sintagmalarni motorli dasturlash.* Bu bosqich fonetik, tovush dasturlarini tuzish, tovush tanlash bilan bog‘liq bo‘ladi. Ana shundan keyin “chiqish”ga motor komandasi beriladi. Ya‘ni ifoda ovoz va nutq organlari ishtirokida talaffuz qilinadi.

Xullas, nutq yaratilishi bir qancha murakkab ruhiy va jismoniy jarayonlarni o‘z ichiga oladi. Demak, nutq – faoliyatdir. Har qanday faoliyat biron motiv bilan bog‘liq. Inson o‘z niyatini amalga oshirish yo‘lida harakat qiladi. Har bir harakat o‘z oldiga biror maqsadni qo‘yadi: bir yoki bir necha maqsadning bajarilishi niyatning ushalishiga olib keladi. Biron maqsadni amalga oshirish o‘z navbatida bir qancha tadbirlarni o‘z ichiga oladi. Qisqasi, niyatning ushalishi birin-ketin ma‘lum tartibda joylashgan bosqichlardagi faoliyatlar yig‘indisi bilan bog‘liq.

Faoliyatning ikkita yetakchi va yordamchi turlari farqlanadi. Yetakchi faoliyatning bajarilishi ong ishtirokida, yordamchi faoliyatning bajarilishi ong ishtirokisiz amalga oshiriladi. Nutqning paydo bo‘lishining boshlang‘ich nuqtasi ruhiy, yakuniy nuqtasi jismoniydir, chunki u nutq organlarining harakati natijasida sodir bo‘ladi. Ana shu ikki nuqta orasidagi jarayon psixolingvistikani qiziqtiradigan masaladir.

Yuqorida ko‘rib chiqilgan nutq yaratilishi nazariyalari va modellari bir-biriga juda yaqin bo‘lib, mohiyatan ular bir-birini to‘ldiradi. Ularni umumlashtirgan holda shunday ko‘rsatish mumkin: motiv←botiniy semantik bosqich→zohiriy semantik bosqich→botiniy sintaktik bosqich→zohiriy sintaktik bosqich←botiniy morfologik bosqich→zohiriy morfologik bosqich→botiniy fonologik bosqich va nihoyat fonetik bosqich.

Shunday qilib, nutq yaratilishi jarayoni soʻzlovchining muayyan qoidalar asosida oʻz fikrlarini aniq tilning nutqiy birliklariga uzatishi bilan yakunlanadi.

NUTQNI IDROK QILINISHI

Reja:

1. Nutqni idrok qilish va tushunish
2. Nutqni idrok qilish modellari
3. Matnni psixolingvistik yondashuv asosida oʻrganish

Tayanch soʻz va iboralar: nutq idroki, retsipyent, motorli nazariya, sensorli nazariya, kommunikatsiya, kod, xabar, peredatchik, aloqa kanali, signal, soʻzlovchi, tinglovchi.

7.1. Nutqni idrok qilish va tushunish

Soʻzlovchi tomonidan yaratilgan matn talaffuz qilingach, havo toʻlqinlari orqali tinglovchining qulogʻiga yetib keladi. Ana shu ondan boshlab nutq tovushlari birikmasidan tashkil topgan matn soʻzlovchining jamiyatdoshi tomonidan idrok qilina boshlaydi. Idrok qilish ham uzundan-uzoq bir murakkab jarayonni tashkil qiladi. Tinglovchining oldida turgan vazifa bir toʻda tovushlar birikmasidan uning asosida yotgan mazmunni chiqarib olib, unga yo nutqiy, yo jismoniy javob qaytarish, yoxud murojaatni eʼtiborga olib qoʻyishdir³⁴.

Nutqni idrok qilish murakkab va koʻp qamrovli psixik jarayon boʻlib, u ham boshqa idrok turlari kabi umumobyektiv qonuniyatlar asosida yuz beradi. Nutqni idrok qilish faoliyatini: idrok obrazining birlamchi shakllanishi va shakllangan obrazni tanish kabi tarkibiy qismlarga ajratish mumkin.

Nutqni idrok qilish til elementlarini eshitish yoki koʻrish resepsiyasi (qabul qilish), ularning oʻzaro aloqasini aniqlash va ularning mazmuni haqidagi tasavvurlarning shakllanishini oʻz ichiga oladi. Shunday qilib, nutqni idrok qilish ikki bosqichda – nutqiy ifodani idrok qilish va tushunish orqali amalga oshadi³⁵.

Psixologiyada tushunish bevosita idrok qilinadigan nutq (tovushlar) oqimi ortida turgan umumiy mazmunni ochish sifatida talqin qilinadi. Bu idrok qilinadigan nutq orqasida turgan maʼnoning haqiqiy mazmunga aylanish jaryonidir. Masalan, “Sovuq!” ifodasining maʼnosi qanday “nutqsiz kontekstda” va kim tomonidan aytilganiga koʻra turlicha boʻlishi mumkin. Agar bu onaning oʻz bolasiga murojaati boʻlsa, u holda, bola uni issiqroq kiyinish haqidagi maslahat sifatida qabul qilishi mumkin. Agar mazkur ifoda biron kishi tomonidan ochiq turgan darchaga qoʻl bilan ishora qilib aytilgan boʻlsa, u holda, uni oynani yopish haqidagi iltimos sifatida qabul qilish mumkin. Yoki ayni ifoda biron kishiga subyektiv (salbiy) munosabat bildirish maqsadida ham aytilgan boʻlishi mumkin.

Tushunish jarayonida retsipyent mazkur ifodaning maʼnoviy mazmun majmuyini tashkil etuvchi soʻzlar oʻrtasidagi maʼnoviy bogʻlanishlarni aniqlaydi.

³⁴ Ирискулов М. Тилшуносликка кириш. –Тошкент: Ўқитувчи, 1992. –Б. 248.

³⁵ Глухов В.П. Основы психолингвистики. Учеб. пособие для студентов педвузов. –М.: АСТ: Астрель, 2005. –С. 117.

Anglash natijasi o'laroq retsipyent ifodaning ma'noviy mazmunini tushunishi yoki tushunmasligi mumkin. Shuni qayd qilish joizki, tushunish jarayoning o'zi psixologik nuqtayi nazardan teranlik va aniqlikning turlichaligi bilan tavsiflanadi.

Nutqni tushunish jarayoni axborotlar oqimidan muhim jihatni, muhim mazmunni ajratib olishdir. Inson o'ziga yo'naltirilgan nutqning har bir tarkibini alohida idrok etmay, undagi asosiy g'oyalarni ajratib olib, ularni bir-biriga bog'laydi va yaxlit mazmun yaratadi.

Nutqni tushunish nutqning faol qo'llanishini ham o'z ichiga oladi. L. S. Vigotskiyning fikricha, nutqning ma'no jihatida tushunish o'zining rivojlanishida butundan qismga, gapdan so'zga tomon harakatlanadi, nutqning tashqi jihatida esa so'zdan gapga tomon harakatlanadi³⁶.

A. A. Brudniy va L. S. Svetkovaning (35, 254), nazariy ta'limotiga ko'ra, tushunishning *dastlabki darajasi* faqat ifodaning asosiy predmetini tushunish, ya'ni nima haqida gap borayotganidan iborat bo'ladi. Mazkur darajada retsipyent faqat unga nima haqida gapirilganini aytishi mumkin, biroq aytilganning mazmunini qayta aks ettira olmaydi. Eshitilganning ma'noviy mazmuni retsipyentning ifoda asosiy predmetini aniqlashda fon bo'lib xizmat qiladi.

Ikkinchi daraja – ma'noviy mazmunni tushunish bosqichi bo'lib, u so'zlovchi yoki yozuvchi fikrlari bayonidagi butun jarayonni, uning rivojlanishi va dalillanishini tushunish bilan belgilanadi. Mazkur daraja nafaqat nima haqida aytilganini tushunish, balki nima aytilganini (ya'ni ifoda remalari) ham tushunish bilan tavsiflanadi.

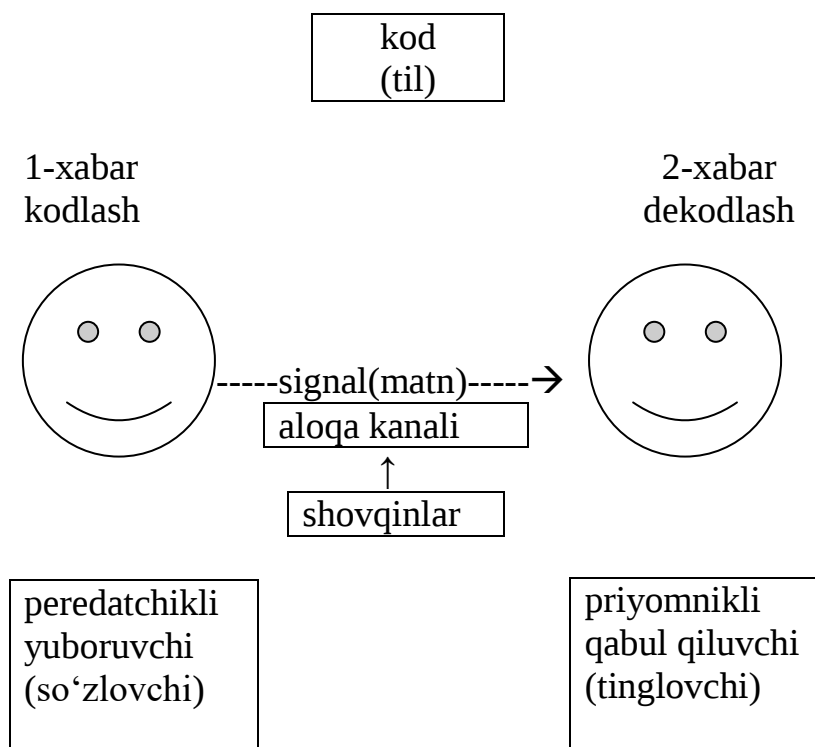
Oliy daraja nafaqat nima haqida va nima aytilganini tushunish, balki nima uchun (ya'ni qaysi maqsadda) aytilgani tushunish bilan belgilanadi. Ta'bir joiz bo'lsa, so'zlovchining qanday lisoniy vositalar yordamida o'z fikrini ifodalagani ham aniqlanadi. Nutqning ma'noviy mazmuniga bunday yondashish tinglovchining so'zlovchi nutqi motivlarini, ifodaning ichki mantig'ini to'liq tushunishiga imkon beradi. Tushunishning ushbu darajasi so'zlovchi yoki yozuvchi tomonidan fikr ifodalashda foydalanilgan lisoniy vositalarni baholashni ham o'z ichiga oladi.

Nutqni idrok qilish haqidagi nazariyalar (modellar)ning aksariyatida idrok qilish jarayonining motor yoki sensor xarakteriga katta e'tibor qaratilgan. Motorli nazariyaga ko'ra, inson nutqni eshitish jarayonida xabarni yaratish uchun zarur bo'lgan motorli signallar bilan boshqariladigan ma'nolarni aniqlaydi. A. A. Leontevning fikricha, nutqni idrok qilishning sensorli nazariyasi "toza ko'rinishda" mavjud bo'lmaydi. Sensorli nazariyaga muvofiq, nutq idroki jarayonining motorli tarkibiga ikkinchi darajali hodisa sifatida qaraladi. Asosiy psixofiziologik mexanizm sifatida esa nutq signalini sensor etalon bilan akustik belgiga ko'ra qiyoslash belgilanadi.

7.2. Nutqni idrok qilish modellari

Psixolingvistikada nutqni idrok qilishning bir necha modellari mavjud. Charlz Osgud tomonidan nutqni idrok qilishning quyidagi modeli taklif qilingan:

³⁶ Выготский Л.С. Мышление и речь. –М., 1996. –С. 117.

Ch. Osgud tomonidan taklif qilingan mazkur modelni quyidagicha talqin qilish mumkin:

Soʻzlovchida qandaydir 1-xabar paydo boʻldi. Soʻzlovchi nutq organlari (peredatchik) yordamida bu xabarni kodlaydi. Signal (havo tebranishi) aloqa kanali orqali uzatiladi. U soʻzlovchining eshitish organlari (priyomnik)ga yetib keladi. Dekodlash amalga oshadi, yaʼni signal 2-xabarga aylanadi. Kommunikatsiya vujudga kelishi uchun kodlash va dekodlash bir kod (til) asosida olib borilishi kerak. Shuningdek, aloqa kanalida xabarning buzib talqin qilinishiga sabab boʻladigan shovqinlar ham vujudga kelishi mumkin. Natijada 1-xabar 2-xabarga mos kelmasligi mumkin.

Kommunikatsiyaga informatsiya nazariyasidan yondashish qiziq va muhim xulosaga olib keladi. Har qanday aloqa kanali muayyan oʻtkazish qobiliyatiga ega boʻlib, u informatsiya miqdoridan ortigʻini oʻtkaza olmaydi. Shuning uchun aloqa kanalidan foydalanish *samaradorligini* oshirish juda muhim. Masalan, bir xil xabarni aloqa kanali orqali tez yoki sekin uzatish mumkin. Tabiiyki, *samaradorlik* qancha koʻp boʻlsa, aloqa kanalidan shunchalik yaxshi foydalaniladi, xabarni uzatishda shuncha kam vaqt va kuch sarflanadi. Shuning uchun kishilar xabarlarni imkon qadar qisqa va loʻnda uzatishga harakat qilishadi. Bu lingvistikada *tejamkorlik* tamoyili, deb nomlanadi. Biroq kommunikatsiya jarayonida nafaqat tejamkorlik, balki *ishonchlilik* ham muhim tamoyil hisoblanadi. Turli shovqinlar tufayli har doim ham 1-xabar 2-xabarga mos kelavermaydi. Odatda, soʻzlovchi tinglovchi bilan qandaydir matnni tezda gapirib tugatish uchun emas, balki soʻzlovchi aytmoqchi boʻlgan narsani tinglovchi mos holda qabul qilishi uchun muloqotga kirishadi. Shuning uchun har qanday muloqotning vazifasi 2-xabarning 1-xabarga maksimal darajada mos kelishiga erishishdir. Demak, 2-xabarning 1-

xabarga mos kelish darajasi *ishonchlilik* deb nomlanadi. Tinglovchi soʻzlovchini yaxshi tushunishi va xabar ishonchli boʻlishi uchun soʻzlovchi xabarni dona-dona, sekinroq, takrorlab uzatishi kerak. *Samaradorlik* va *ishonchlilik* oʻz xususiyatiga koʻra antagonistik oʻlchovlardir. *Samaradorlik* qancha yuqori boʻlsa, *ishonchlilik* shuncha past boʻladi yoki aksincha. Bir oʻlchovning ikkinchisidan oshib ketishi turli anglashilmovchiliklarga olib kelishi mumkin³⁷.

Buni quyidagi xanda misolida yaqqol koʻrish mumkin:

Ona tili muallimi soʻradi:

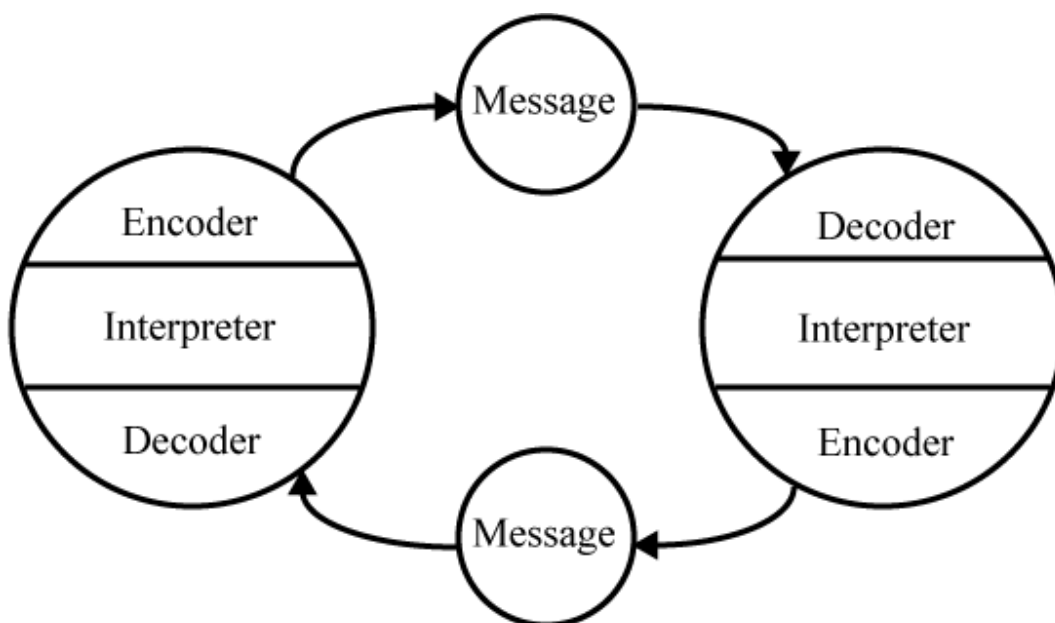
- Men uxlayapman, sen uxlayapsan, u uxlayapti. Qaysi zamon?

Oʻquvchi:

- Ayni tun!

Shuning uchun kommunikatsiya ishtirokchilari imkon qadar muvozanatni saqlashlari kerak.

Charlz Osgud va Vilbur Shxrammlarning navbatdagi modelida kommunikatsiya sirkulyar jarayon sifatida quyidagicha izohlangan:

Nutqni idrok qilish va tushunish jarayonlarining sodda va ixcham modeli L. S. Svetkova tomonidan taklif qilingan. Mazkur modelda nutq idrokining har ikki tomoni – nutqni idrok qilish jarayoni va uni tushunish jarayoni (ularning chambarchas oʻzaro aloqasini hisobga olgan holda) aks ettirilgan. Tadqiqotchi tomonidan nutqni idrok qilish jaryoni til belgilarini tushunish, tanish, nutqning tarkibiy qismlarini ajratish jarayoni sifatida talqin qilingan.

L. S. Svyetkova nutqni tushunish jarayonini quyidagicha izohlaydi: “Barcha tomonidan eʼtirof qilingan qarashga koʻra, nutqni (ifodani) tushunish soʻzlar va ularning aloqasi, gaplar va abzaslarning aloqasini tushunishni taʼminlaydi. Soʻzni tushunish uchun, avvalo, uni tarkib toptiruvchi tuvushlarni analiz va sintez qilish lozim boʻladi. Gap tarkibidagi soʻzlarning maʼnosini tushunish ularning shu

³⁷ Сахарный Л.В. Введение в психолингвистику. -Л., Изд. ЛГУ, 1989. –С. 19-20.

gapdagi mantiqiy-grammatik aloqasiga bog'liq bo'ladi. Nutqni tushunish strukturasidagi mazkur uzviy qism mantiqiy-grammatik konstruksiyalarni ma'no birligida qayta shifrlanishini ta'minlaydi.

L. S. Svetkova nutqni tushunishdagi ikki tomonning mavjudligiga e'tibor qaratadi. Nutqni tushunishning butun bir ifodani tarkib toptirgan so'z va so'z birikmalari ma'nolari hamda gaplarning ma'nolari vositasida ifodalanishidan tashqari, nutqiy faoliyatning ajralmas, boshqa tomoni ham mavjud. Bu insonning ifoda predmetiga nisbatan shaxsiy munosabatini belgilaydigan motivatsion sohadir. Qayd qilingan tarkibiy qismlar o'zaro chambarchas aloqada bo'lgandagina nutqni to'liq tushunishga erishiladi. Ulardan biri taqdim etilgan xabarning predmet mazmuni haqidagi axborotni dekodlasa, boshqasi xabarning mazmuniga chuqurroq kirishni ta'minlaydi.

7.3. Matnni psixolingvistik yondashuv asosida o'rganish

Hozirgi kunda ko'pchilik tilshunoslar ayrim til faktlarini to'liq o'rganish uchun lingvistik ramkadan chiqib, inson miyasida tashkil bo'ladigan til materialini zarur momentda olish uchun individning psixik jarayonlari sferasiga kirish kerakligini tan olishadi. Matnni lingvistik nuqtayi nazardan o'rganishda tadqiqotchini birinchi navbatda matnning umumiy mohiyati va emotsional mazmunini ochib beradigan til vositalari qiziqtiradi.

Matnni psixolingvistik nuqtayi nazardan tahlil qilishda esa, matnni yaratadigan va uni qabul qiladigan individning til va tafakkur faoliyati, ya'ni "til sistemasi elementlari yordamida haqiqatni ongda aks ettira oladigan til shaxsi" diqqat e'tiborda bo'ladi. Agar tilshunoslik matnga "ma'lum til faktlarini kuzatishga xizmat qiladigan material, real aytilgan (yozilgan) jumlarlar yoki jumlarlar yig'indisi" sifatida qarasa, psixolingvistika matnga "kommunikatsiya aktining shakli, kommunikatsiya predmetining zaruriy tarkibiy qismi, muallif va resipiyent" sifatida qaraydi. Bunda barcha matn aniq kommunikativ holat ramkasida o'rganiladi, matnlarning shakli va mazmuni kommunikatsiyaning ishtirokchilari – individlarning psixologik xususiyatlari orqali aniqlanadi.

Psixologik nuqtayi nazardan matn yaratish va uning mazmuniy idroki individning nutqiy tafakkuri mahsuli, obyektiv borliqni til tizimi vositasida aks ettirish qobiliyati sifatida namoyon bo'ladi. Bunda matnning shakli va mazmuni muayyan kommunikativ vaziyat qatnashchisi – konkret shaxsning psixologik xususiyatlari asosida aniqlanadi³⁸.

Psixolingvistik tadqiqotlarda matnning matn tuzuvchi – matn – resipiyentdan iborat uchlik nuqtayi nazaridan tadqiq etilishi unda xususan shaxs omilining rolini chuqur o'rganishni taqozo etadi.

Rus tilshunosi va psixologi V.P.Belyanin matnning psixolingvistik xususiyatlari yoritilgan "Основы психологического диагностики (модели мира в литературе)" nomli asarida matnga lingvistik va psixologik yondashuv haqidagi quyidagi konsepsiyasini yaratdi:

³⁸ Зорькина О.С. О психологическом подходе к изучению текста // Язык и культура. –Новосибирск, 2003. –С. 205-210.

1. Nutq ortida nafaqat til tizimi, balki psixologiya ham turadi (nutq yaratilish jarayoni nazarda tutilgan).

2. Har xil matn ortida har xil psixologiya turadi (matn tuzuvchining matnda aks etuvchi subyektiv xususiyatlari nazarda tutilgan).

3. Badiiy matn tuzilishi aksentuallashgan ong tuzilishiga muvofiqdir (ong psixik tuzilishining matn tuzilishiga ta'siri nazarda tutilgan).

4. Emotsional-mazmuniy dominanta badiiy matnning semantik, morfologik, sintaktik xususiyatlari, shuningdek, uning uslubiyati namoyon bo'lishida asosiy rolni bajaradi.

5. Matn voqelik – ong – olam manzarasi – til – matn tuzuvchi – o'quvchi – matn proyeksiyasidan iborat tizim unsuri hisoblanadi (matn yaratilishi va idrokining barcha lisoniy va nolisoniy omillari qayd qilingan).

6. O'quvchining badiiy asar haqidagi o'z talqini bo'lishi mumkin. Bu talqin matn bilan birga o'quvchining psixologiyasiga ham bog'liq bo'ladi (matn idrokining xususiy hodisa ekanligi ta'kidlangan)³⁹.

V.P.Belyaninning fikricha, har bir o'quvchi muayyan matn haqida o'z interpretatsiyasiga ega bo'lishi mumkin. Matn idroki natijasida yuzaga keluvchi interpretatsiya xarakteri faqat matnning emas, balki o'quvchining ham psixologik xususiyatiga bog'liq bo'ladi. Muallif bilan o'quvchi psixologik jihatdan qanchalik yaqin bo'lsa, ularning matn haqidagi talqini shunchalik muvofiq bo'ladi⁴⁰.

Barcha psixolingvistik tadqiqotlarda matnni qabul qilish va tushunish jarayonlarining murakkabligi va ko'p planiligi ta'kidlanadi. I. A. Zimnaya nutqni qabul qilishning uch asosiy darajasini ajratadi. Aniqlash darajasida har bir kiruvchi tovush signali resipiyentning xotirasida allaqachon mavjud bo'lgan etalon bilan alohida solishtiriladi. Aniqlik darajasida ikki yonma yon turgan tovushning birikuv imkoniyati e'tiborga olinadi. Keyingi bosqichda ijobiy yoki salbiy natijaga ega bo'lishi mumkin bo'lgan tartibga solingan tovush birikuvlarini (so'zlar va butun sintaktik strukturalar) anglash yuz beradi. Anglash bosqichining ijobiy natijasi tushunish hisoblanadi. Shuning uchun ham nutqni qabul qilishga mazmuniy qabul qilish deyiladi. Shunday qilib, matnni qabul qilish va tushunish jarayoni quyi, sensor (tovushlarni bilish), yuqori, mazmuniy darajalar o'zaro chambarchas aloqaga kirishgan pog'onali tizimni namoyon qiladi. Matnni anglashdagi pog'onalilik alohida so'zlar ma'nosining talqinidan asta-sekin butun ifodalar ma'nosini tushunishga, undan matnning umumiy g'oyasini aniqlashga o'tishda ko'rinadi. Biroq bu jarayonlar, ya'ni alohida so'zlar va ifodalarni tushunish yordamchi amallar rolini o'ynaydi. Chunki resipiyent matnga murojaat qilar ekan, u hech qachon alohida so'zlar va ifodalarni tushunishni o'z oldiga maqsad qilib qo'ymaydi. Tushunish jarayoni xabarning umumiy mazmunini izlashdan, gipotezalarini ilgari surishdan boshlanadi. Keyin sensor (tovushlarni bilish), leksik (alohida so'zlarni qabul qilish) va sintaktik (alohida jummalarni qabul qilish) kabi quyi darajalarga o'tiladi. Ya'ni matnni tushunishning real jarayoni xabar kelib tushgan tartiblar bilan to'g'ri kelmaydi.

³⁹ Белянин В.П. Основы психологической диагностики (модели мира в литературе). –М.: Тривола, 2000. –С.8-9.

⁴⁰ Белянин В.П. Кўрсатилган асар, 8-бет.

Resipiyent matn bilan dastlab tanishganda undagi yo‘nalishni aniq belgilab olish maqsadida turli tayanchlardan foydalanadi. U notanish bo‘lgan chet tilida, hatto sun‘iy tildagi matnni qabul qilayotganda so‘zlar orasidagi probellarga, tinish belgilariga, takroriy ifodalarga va so‘zlarga qarab, darrov qandaydir ma’noli qismlarni ko‘rishga harakat qiladi. Bunda struktur tayanchlar muhim rol o‘ynaydi. Ularning funksional mohiyati resipiyentning nutqiy tajribasi ko‘ra shakllanadi.

Matnni anglash natijasida individda bu matnning proyeksiyasi (tasviri) shakllangan bo‘lishi kerak. Matnning proyeksiyasi resipiyentda belgilar mahsulotining o‘zaro ta’siri natijasida shakllangan tasavvurlar tizimini tashkil qiladi. Shu bilan birga, ayni matn turli resipiyentlar tomonidan turlicha talqin etilishi ham kuzatiladi. Bu ko‘pincha badiiy matnga aloqador bo‘ladi. Shuning uchun matnni qabul qiluvchi o‘zi uchun boshqa resipiyentlarning va hatto muallifning fikridan ham farqli bo‘lgan shaxsiy proyeksiyasini yaratishi mumkin.

Ayni matnning qabul qilinishidagi variantlilikni qator psixologik sabablar bilan izohlash mumkin. Bunga birinchi galda shaxsning motivatsion, kognitiv va emotsional sferasini, ya’ni kishining mazkur matnga murojaat qilishga undagan ehtiyojlari, motiv va maqsadlari, matnni qabul qilish vaqtidagi emotsional holati, xabarni qabul qilishdagi diqqatining jamlash darajasi va h.k.ni kiritish mumkin. Shuningdek, matnni anglashda individ, albatta, o‘zining dunyo haqidagi bilimlariga, tasavvurlariga suyanadi. Shunga ko‘ra, matnni qabul qiluvchi individning jinsi va yoshi alohida e’tiborga olinishi lozim bo‘ladi.

NUTQ ONTOGENEZI

Reja:

1. Tabiatdagi hayvonlar tili
2. Tilni o‘zlashtirish (nutq ontogenezi) haqidagi qarashlar
3. Bolalar nutqining o‘ziga xos xususiyatlari

Tayanch so‘z va iboralar: belgi, ramz, muloqot, tovushga taqlid so‘zlar, lisoniy qobiliyat, ontogenez, tilni o‘zlashtirish, intellekt, sensomotor intellekt, konseptual mantiq, verballashuv, egosentrik nutq.

8. 1. Tabiatdagi hayvonlar tili

Inson nutqining juda kam qismini tashkil qiladigan pishillash, chirqillash, pishqirish, o‘kirish, g‘o‘ng‘illash va h.k. kabi kommunikatsiya vositalari hayvonlarda ham uchraydi. Hayvonlarning aksariyati o‘zaro muloqotda bo‘lishi mumkin, ammo ularning hech biri insonlar singari gaplasha olmaydi, ya’ni biron bir hayvon so‘zdan foydalanmaydi. Qushlar sayraydi, boshqa qushlar uchun tushunarli bo‘lgan tovushlarni chiqaradi. Hayvonlar halokat, tahdid, hujum, shodlik, g‘azab, qo‘rquv singari biologik holatlar haqidagi informatsiyani tovushlar, harakatlar, hidlar kabi turli modal signallar vositasida bir-birlariga uzatishadi. Shuningdek, hayvonlar va hasharotlar biron joyda yemishning mavjudligi haqida xabar berish yoki o‘zlarining ahvoli va maqsadi haqida signal berish imkoniyatiga ham ega. Masalan, arilarda ancha rivojlangan kommunikatsiya

tizimini kuzatish mumkin. Chunonchi, yo‘l boshlovchi ari qator ma’noli harakatlar vositasida gul shirasining ari uyasiga uzoqligi, miqdori va yo‘nalishi haqida boshqa arilarga xabar beradi. Delfinlar ham 32 ta belgidan tashkil topgan kommunikatsiya tizimiga ega. Ular juda yuqori to‘lqinli tovushlar vositasida dengiz ostida o‘zaro muloqotga kirisha oladilar.

Ammo inson nutqi juda murakkab jarayon va birorta hayvon uni takrorlashga qodir emas. Buning asosiy sabablaridan biri insonda butun boshli organlar turkumining mavjudligidir. Inson mazkur organlar yordamida so‘zlarni tarkib toptiradigan tovushlarni talaffuz qiladi. Insonning tovush tilchasi alohida usulda titraydi, bo‘g‘iz, og‘iz va burun bo‘shliqlari muayyan usulda sozlanadi, lablar, tishlar, pastki jag‘, til va tanglay o‘ziga xos usulda harakat qiladi. Nutq organlarining barchasi unli va undosh tovushlarni talaffuz qilishga moslashgan, ularni hayvonlar takrorlashga qodir emas. Hayvonlar so‘z va gap tuzish uchun tovushlarning butun bir turkumini talaffuz qilolmaydi.

Hayvonlarning gapira olmasliklarining yana bir muhim sababi bor. Ma’lumki, so‘zlar predmetlar, xatti-harakatlar, tajribalar va g‘oyalarning ramzidir. Masalan, “qush” so‘zi uchadigan jonli obyektни ifodalash uchun qo‘llaniladigan ramzdir. Boshqa bir guruh so‘zlar esa uning rangi, shakli, uchishi va sayrashini ifodalaydi. Yana bir boshqa guruhdagi so‘zlardan qush va uning xatti-harakatlari haqidagi fikrni ifodalash maqsadida foydalanish mumkin. Biron bir kishi bilan muloqotda bo‘lish maqsadida so‘zlarni qo‘llash ma’lum yo‘sinda uyushtirilgan ramzlardan foydalanishni anglatadi. Buning uchun ma’lum darajada aql-idrok bo‘lishi talab etiladi. Aql-idrok esa hayvonlarda mavjud bo‘lmaydi. Shuning uchun ular insonlardek gapira olmaydi.

Hayvonlar tilining inson tilidan farqlanuvchi eng muhim xususiyati unda semantik funksiyaning mavjud emasligidir. Hayvonlar tilining unsurlari tashqi predmetlarni o‘zicha aks ettirmaydi, ularning mavhum xususiyatlari va munosabatlari hamisha aniq vaziyatlar va aniq xususiyatlar bilan bog‘liq bo‘ladi hamda aniq maqsadlarga xizmat qiladi. Shu bilan birga, hayvonlar tilida insonlar nutqida muhim ahamiyat kasb etgan bo‘lishsizlik funksiyasi ham mavjud bo‘lmaydi. Hayvonlar bo‘lib o‘tgan voqeaning aniq vaqtini ko‘rsatib bera olmaydi, istak maylidagi konstruksiyalar va h.k. ni tuza olmaydi. Hayvonlar va hasharotlarda har bir signal ortida muayyan ma’no mustahkamlangan bo‘ladi. Hayvonlardagi aksariyat signallar, mantiqiy to‘plangan informatsiya sifatida emas, balki mexanizm sifatida harakat qiladi.

Hayvonlar chiqarayotgan tovush faqatgina tug‘ma impulsar bilan chegaralanib qoladi. Hayvonlarning bolasi tovush chiqarishga o‘rganmaydilar. Binobarin, barcha mushuklar qayerda bo‘lishlaridan qat’iy nazar, bir xil miyovlaydilar yoki hamma kuchuklar bir xil vovullaydilar. Hayvonlar tili genetik jihatdan mustahkamlangan bo‘lib, u chegaralangan muayyan signallar majmuasidan tashkil topgan yopiq tizim hisoblanadi. Inson tili esa aksincha, genetik jihatdan mustahkamlanmagan ochiq tizim bo‘lib, u doimo rivojlanishda, o‘zgarishda bo‘ladi.

Hayvonlarga inson tilini o‘rgatish uzoq davrlardan beri ko‘pchilikni qiziqtirib kelgan. Qator olimlarning tadqiqotlari insonlarga xos bo‘lgan intellekt yoki lisoniy

qobiliyatning hayvonlarda yetishmasligi masalasini yoritishga bag'ishlangan. Inson tilini o'rganishga eng munosib "nomzod" sifatida shimpanze ko'rsatilgan. Chunonchi, shimpanze genetik kodining 98,4% insonniki bilan mos kelgan. 1940-yillarda amerikalik zoologlar Ketj va Keyt Xayeslar o'zlarining o'g'li bilan birga tarbiyalash maqsadida oilalariga urg'ochi shimpanzeni olishgan. Uch yildan so'ng maymun Viki (Vicki — the speaking chimp) inglizcha to'rt so'znigina talaffuz qilishga o'rgangan⁴¹.

	Hayvon o'rgangan so'zlar	Transkripsiyasi	Tarjimasi
1	<i>mama</i>	<i>mama</i>	<i>oyi</i>
2	<i>papa</i>	<i>papa</i>	<i>dada</i>
3	<i>up</i>	<i>ap</i>	<i>yuqori</i>
4	<i>cup</i>	<i>kap</i>	<i>chashka</i>

Amerikalik tadqiqotchi Gerbert Terras shimpanzega shaklan o'zgartirilgan kar-soqovlar tilini o'rgatishga harakat qilgan. Maymun ikki, uch, hatto to'rt so'zli gaplarni tuza olgan (15-19). Biroq Nim yoyiq gaplarni tuzayotganda, asosan, o'qituvchining imo-ishoralarini takrorlagan. Shundan so'ng tadqiqotchi shimpanze tilning eng sodda jihatlari va alohida so'zlarinigina o'zlashtirishi mumkin, degan xulosaga kelgan. Mazkur xulosa Xomskiyning "hayvonlar tilni o'zlashtira olmaydi, degan fikrini yana bir karra isbotlab berdi (hatto maymunga Noam Xomskiy (Noam Chomsky)ga taqlidan Nim Chimpsky, deb ism qo'yilgan edi)⁴².

	Hayvon o'rgangan iboralar	So'zma-so'z tarjimasi
(15)	<i>more drink</i>	<i>yana ichimlik</i>
(16)	<i>tickle Nim</i>	<i>Nimni o'ynat</i>
(17)	<i>banana Nim eat</i>	<i>banan Nim yemoq</i>
(18)	<i>eat drink eat drink</i>	<i>yemoq ichmoq yemoq ichmoq</i>
(19))	<i>banana me eat banana</i>	<i>banan menga banan yemoq</i>

N. Xomskiyning qayd qilishicha, hayvonlarda lisoniy qobiliyat mavjud bo'lmagani uchun ular gapira olmaydilar. Fransuz psixologi Jan Piaje va boshqa qator olimlarning fikrlariga ko'ra, hayvonlarda inson tilidek murakkab hodisani o'rganish uchun kerak bo'lgan umumiy intellekt mavjud bo'lmaydi.

8. 2. Tilni o'zlashtirish (nutq ontogenezi) haqidagi qarashlar

Ontogenez – organizmdagi biron narsaning (organ, funktsiya, tuzilish) tug'ilishidan to o'lguniga qadar bo'lgan izchil rivojlanishi.

Psixolingvistikada *ontogenez* termini inson lisoniy qobiliyatlarining shakllanishini anglatadi. Nutq ontogenezi nutqiy faoliyat nazariyasining tarkibiy

⁴¹ Белянин В. П. Психоллингвистика. –М., 2004. –С. 36.

⁴² Ko'rsatilgan asar, 38-bet.

qismi bo'lib, u individda nutq mahsulining shakllanishi, nutqiy qobiliyat ko'nikmasining paydo bo'lishini o'rganadi. Nutq ontogenezi bola nutqining tug'ilishdan to 7 (9,11) yoshgacha bo'lgan davrida har tomonlama izchil rivojlanishida namoyon bo'ladi. Hozirgi kunda tilni o'zlashtirish (nutq ontogenezi) nazariyasi keng qamrovli soha hisoblanib, o'ziga xos mustaqil maqomga ega.

Kishilar tilni ular ma'lum til bilimlari bilan ta'minlanib tug'ilganliklari uchun o'zlashtirishadimi? Yoki ular turli muammolarni hal qila oladigan o'ta aqli mahluq bo'lganliklari uchun tilni o'rgana olishga qodirmilar? kabi savollarni javoblantirish uchun olimlar tomonidan turlicha qarashlar ilgari surilgan.

1. *Xatti-harakatga asoslangan qarash.* Ushbu qarashga ko'ra, bolalar tilni boshqa narsalarni o'rgangandek o'rganishadi. Atrofdagi bir qancha tovushlarni guruhlantirish, shakllantirish va shunga o'xshash holatlarda mazkur tovush va ta'sirlarni yuzaga chiqarish amalga oshiriladi. Bola onasi va atrofidagi yaqin kishilarining ko'rsatgan ta'sirlarini vaqti vaqti bilan tilga chiqaradi. Shuningdek, go'daklarning ko'p eshitgan tovushlarga taqlid qilishlari ham nutqning shakllanishida muhim o'rin egallaydi.

2. *Ijtimoiy ta'sirlarga asoslangan qarash.* Bu qarash ham yuqoridagi qarashning davomi bo'lib, unda til o'zlashtirish to'g'ridan-to'g'ri taqlid qilish va qoliqlar olish asosida talqin qilinib, ijtimoiy va madaniy muhitga urg'u beriladi. Chaqaloq tug'ilishi bilan ma'lum bir madaniy muhitga tushadi. Shunday ekan ijtimoiy (madaniy) me'yorlar, eng avvalo, mana shu madaniy belgilar orqali go'dakka o'zlashadi. U rivojlanish jarayonidagina jamoa (sotsium)ning a'zosiga aylanadi. Mazkur jarayon esa kamida ikki munosabatlar tizimi – go'dakning odamlar bilan muloqotga kirishishi hamda uni o'rab turgan moddiy narsa-buyumlarni o'rgana borishi orqali shakllanadi. Bu munosabatlar tizimini egallash bir vaqtning o'zida bir-biridan ajralmagan holda amalga oshadi.

3. *Ona tiliga asoslangan qarash.* Mazkur qarash til o'zlashtirishni genetik jihatiga e'tibor qaratadi. Barcha insonlar oldindan tilni o'zlashtirish vositalariga ega bo'ladi. Odam paydo bo'lgan vaqtdan boshlab til ham paydo bo'lgan. U avloddan-avlodga o'tib, takomillashib bordi. Natijada insonning gapirish qobiliyati uning ruhiga shunchalik chuqur joylashdiki, u nasldan-naslga o'tish xususiyatiga ega bo'ldi. Har bir yangi tug'ilgan go'dak tilni yangidan o'rganmasdan, balki organizm balog'atga yetishi bilan uning lisoniy qobiliyati ham organizm bilan birga rivojlanadi. Demak, inson zoti gapirishni uni o'rab turgan jamiyat a'zolari tomonidan o'rganmay, ular yordamida bosh miyasiga joylashgan mavjud tizimni tiklaydi, aks holda bu qarashga ko'ra, bolalar tildek murakkab bir hodisani bunchalik tez va mukammal o'rganib olishlari mumkin bo'lmasdi.

4. *Biologik asoslarga tayangan qarash.* Noam Xomskiy va Erik Lennerberg kabi tilshunoslar tilni o'zlashtirishdagi atrof-muhitdagi sharoitlar ahamiyatini e'tirof etganlari holda uni biologik asoslarga bog'lashgan. Olimlarning fikricha, barcha bolalarda tilni o'rganish jarayonini boshqaradigan tug'ma qobiliyat mavjud. N.Xomskiyning qarashicha, insonda tilni o'rganish uchun "tug'ma" (innate, inborn) maxsus mexanizm mavjud bo'lib, u bolani atrofida gaplashilgan tilni singdirishiga, tushunib o'rganishiga, vanihoyat, uning muayyan qoidalarga mos ravishda gapirishini ta'minlaydi. N.Xomskiyning taxminicha, bolada tug'ma til

strukturalari mavjud. Shunga ko'ra, olim "tug'ma bilimlar" nazariyasini ilgari suradi. N.Xomskiy til tizimidagi har bir ifodani botiniy va zohiriy strukturaga ajratadi. Botiniy strukturani tushunchalarning ma'no tomoni, zohiriy strukturani esa muomaladagi so'zlar bilan aloqador qiladi. Bolalar tilni o'rganishda dastlab tovushlarning ma'nolarini tushunib oladilar, keyin esa ularni botiniy strukturaga aylantiradilar.

L.S.Vigotskiyning fikricha, til tafakkur bilan birga parallel holda rivojlanadi. U til o'rganishning kishining ongli fikrlash qobiliyatiga ta'sir ko'rsatishini qayd qiladi. L.S.Vigotskiyga ko'ra, so'z predmetning strukturasiga yo'nalib, funksional ma'no kasb etadi. Shu bilan birga, olim bola mavjud bo'lgan til muhitining fikrlash tizimiga ta'sir qilishini ham alohida ta'kidlaydi. Insonning psixik rivojlanishi uning umuminsoniy madaniy tajribani o'zlashtirishi (bu asosan moddiy dunyoni, aniqrog'i, narsa-buyumlarni o'rgana borishi) bilan bog'liq holda ro'y beradi⁴³.

Biologik va ijtimoiy o'zaro munosabat haqidagi masalani fransuz psixologi Jan Piaje asosli ravishda javoblantiradi. Jan Piaje asosiy e'tiborini bola tafakkurining xususiyatlari, borliqdagi hodisalarni go'dak ongida qay tarzda namoyon bo'lishi va h.k.ga qaratadi. J.Piaje bolada tafakkur va tilning rivojlanishi uzluksiz ravishda emas, balki bosqichma-bosqich amalga oshishini qayd qiladi. J.Piaje bolaning rivojlanishida ikki bosqichni qayd qiladi va intellektni birinchi planga chiqaradi. Tilning rivojlanishi umumiy intellekt o'zgarishlarini boshqaradi va intellektual rivojlanish tildan ta'sirlanadi. Birinchi *sensomotor mantiq* bosqichida bolada harakatlar mantig'ini tushunishga yordam beradigan *sensomotor intellekt* rivojlanadi. Ikkinchi bosqichda harakatlar mantig'idan *konseptual mantiqqa* o'tiladi. U bola hayotining ikkinchi yilida yuz beradi. Mazkur bosqichda bola tilni semiotik vosita sifatida o'zlashtiradi. U kattalarning imo-ishoralarini takrorlaydi va unda ramzlar funksiya rivojlanadi. Bolaning dastlabki so'zlari haqiqiy ramzlar emas. Chunki bu ramzlar ko'rilgan narsalar va hodisalar bilan bog'liq bo'ladi. Bolalar atroflarida mavjud bo'lmagan narsalar haqida gapirishga boshlaganda haqiqiy, asosiy ramzlarni qo'llay boshlaydilar⁴⁴.

J.Piajening fikricha, bola ongi dastavval toza, sof bo'ladi. U jamiyatga kirib borishi bilan bolaning ongida ham ijtimoiylashuv yuz bera boradi. Bolaning intellekti uni o'rab turgan muhit bilan munosabatiga ko'ra shakllanib boradi. Munosabat qaysi til orqali amalga oshirilsa, bola tafakkuri shu tilda o'sadi, biroq til o'z holicha bu o'sishni belgilab berolmaydi⁴⁵.

L.S.Vigotskiy va J.Piaje fikrlarini birlashtirib qaraydigan bo'lsak, til rivojlanishini tashqi olamdagi narsalarning mental ramzlashishi bilan amalga oshishi ma'lum bo'ladi. Til bir tomondan fikrlash uchun xom ashyo tayyorlarkan, ikkinchi tomondan fikrlay olish qobiliyatiga parallel ravishda faoliyat ko'rsatadi. Boshqacha qilib aytganda, til bolaning mavhum fikrlash qobiliyatiga tashqi olamdan ramzlashtirilgan ma'nolarni biriktirishiga yordam beradi. Ya'ni til va tafakkur bir-biri bilan chambarchas bog'langan bo'lib, ular o'zaro aloqadadir.

⁴³ Выготский Л.С. Избранные психологические исследования. Мышление и речь. Проблемы психологического развития ребенка. –М., 1956. –С. 63.

⁴⁴ Пиаже Ж. Схемы действия и усвоение языка // Семиотика. –М., 1983. –С. 133-136.

⁴⁵ Пиаже Ж. Речь и мышление ребёнка. –М.-Л., 1932.

Shuning uchun bola tilni yetarli darajada tushunadi va uning tushunchaviy fikrlash qobiliyati ortgan sari tili ham rivojlanadi.

8. 3. Bolalar nutqining o'ziga xos xususiyatlari

Inson tilni to'liq o'zlashtirish imkoniyatiga ega bo'lib tug'iladi. Biroq oldinda ushbu imkoniyatni amalga oshirish lozim bo'ladi. Buni qanday kechishini tushunish uchun psixolingvistika bola nutqining rivojlanishini o'rganadi.

Bolalar nutqining rivojlanishi uch bosqichda kechadi:

1. *Verballashuvgacha bo'lgan davr.* Bu bosqichda bola gapirmaydi. Biroq bolada o'zining atrofidagi yaqinlari bilan so'zlashish jarayoniga qadar bo'lgan ko'nikmalar hosil bo'ladi, kelgusidagi nutqiy faoliyati uchun zaruriy sharoitlar yuzaga kela boshlaydi.

Go'dak tilni o'zlashtirishni tovush shakllarini o'zlashtirishdan boshlaydi. Go'dakning o'zi ham g'uvur-g'uvur qilib turli tovushlar chiqaradi (*a-aa, uu-u, g'u, ag'i, ba-ba, da-da*). Bu o'ziga xos bir o'yin bo'lib, bola undan zavqlanadi. Go'dak bir necha daqiqa davomida bir xil tovushni takrorlashi mumkin va o'zining bu harakati bilan nutq tovushlari artikulyatsiyasini sozlagan bo'ladi. Odatda, go'dakning dastlabki guvranishida onasi u bilan gaplasha boshlaydi. Bola bu tovushlarni ilg'ab oladi va ularni takrorlashga harakat qiladi.

Bola boshqa tovushlar orasidan nutqiy tovushlarni ajrata boshlaydi, ovozga qarab gapirayotgan shaxsni ajratadi, yaqinlarining ovozi, nutqini taniydi. Nutq ovozi xosligini baholay oladi (jahll bilan gapirilsa yig'laydi, kulgili ohangga kulib javob qaytaradi, erkalatish yoki buyruq ohangidagi so'zlarni tushuna boshlaydi). Verballashuvgacha bo'lgan bosqich bolaning kattalar tomonidan aytilgan oddiy, sodda gaplarini tushunishi hamda passiv nutqqa kirishishi bilan yakunlanadi.

2. *Bolaning aktiv nutqqa o'tishi.* Bu davr, odatda, bola umrining 2-yilida kechadi. Bolaning fonematik eshitish qobiliyati rivojlanadi. U ilk so'zlarini, masalan, *oyi, aya, opa, apa, ada, dada* kabilar aytadi. So'zlardagi ayrim tovushlarning tushirilishi va noto'g'ri talaffuz qilish (*kel* o'rniga *te*, *ovqat* o'rniga *okat*) hollari kuzatiladi. Ba'zan kattalar tomonidan aytilgan so'zni bola qisqaroq yoki ayrim qismlarini ikki marta qaytarib, bo'g'inlarga ajratib talaffuz qiladi (masalan, *qo'g'irchoq* o'rniga *choq*, *kompot* o'rniga *pot* va h.k.). Bola nutqining dastlabki davrlarida takrorlanuvchi bo'g'inlardan iborat so'zlarni talaffuz qilish qiyinchilik tug'dirmaydi. Shuning uchun ham kattalar aytgan ayrim bir bo'g'inli so'zlarni bola ikkilantiradi (masalan, *osh* so'zi o'rniga *ashsha*, *non* so'zi o'rniga *nanna*). Ikki so'zni bir-biriga bog'lab ifoda hosil qilishga urinish 1,5 yoshda yuz beradi. Asta-sekin buyruq mayli o'zlashtiriladi.

Bola nutqi rivojlanishining birinchi va ikkinchi bosqichlarida uning nutqining rivojlanishi uchun kattalar bilan bo'ladigan muloqot muhim omil hisoblanadi. Bola va katta odam o'rtasida emotsional kontakt vujudga keladi. Ular o'rtasida muloqot paydo bo'ladi va bu muloqot nutqiy elementlar bilan boyitiladi.

3. *Nutqning muloqot uchun asosiy vositaga aylanishi.* Bu bosqichda so'zlovchining maqsadi, voqealarning borish jarayoni va mazmuni aniqlashadi.

Bolaning lugʻat boyligi kengayib, grammatik konstruksiyalar murakkablashadi, uning talaffuzi tiniqlashadi.

Ikki yoshdan soʻng bola soʻzlar morfemikasi va soʻz yasash qonuniyatlariga muvofiq soʻz boyligini kengaytiradi. Ikki yarim yoshli bola nutqida ikki soʻzdan iborat sodda soʻz birikmalari (bular koʻproq feʻliy birikmalar boʻladi) ifodalana boshlaydi. Bola birlik va koʻplikni farqlash hamda qoʻllash, baʼzi kelishik qoʻshimchalarini ifodalashni oʻrganadi. Uch yoshdan soʻng bola sodda gaplarni, keyin esa murakkab gaplarni nutqida qoʻllay boshlaydi. Nutqiy rivojlanishi meʼyorda kechgan bola uch yoshni toʻldirish arafasida taxminan 1000 ta soʻzni bilsa, 6-7 yoshlarda uning soʻz boyligi 3000-4000 ta soʻzdan tashkil topadi.

Nutqning grammatik qurilishi bolalarda uch yoshning boshlarida shakllana boshlaydi. Bola maktab yoshiga yetar chogʻida deyarli barcha soʻz yasash, soʻz oʻzgartish koʻnikmalarini hosil qiladi. Oʻzaro bogʻlangan, grammatik shakllangan kontekstli nutq paydo boʻladi. Maktab davrida bola taʼlim jarayoni orqali nutqqa ongʻli ravishda egalik qila boshlaydi. Yozma nutq va oʻqish koʻnikmalari shakllanadi. Bu esa nutqning leksik, grammatik, stilistik tomonlarini boyishiga, ogʻzaki va yozma nutqning takomillashuviga olib keladi.

Bolalar nutqidagi oʻziga xos hodisalardan biri *egosentrik nutqdir*. Oʻz genezisiga koʻra *egosentrik nutq* maktab yoshigacha boʻlgan bolaning oʻyin yoki boshqa mashgʻulotlar jarayonida oʻzi bilan gaplashishidan shakllanadi. Bolaning bu nutqi suhbatdoshining bor-yoʻqligidan qatʼiy nazar, amalga oshadi. Jan Piaje mazkur hodisaga xos ikki holatni ajratib koʻrsatadi:

- 1) suhbatdoshsiz nutq (kommunikatsiyaga qaratilmagan nutq)
- 2) suhbatdosh fikri inobatga olinmaydigan, bolaning oʻz nuqtayi nazariga asoslangan nutq.

J.Piajega koʻra, 3-4 yoshdagi bola nutqining 40%ni egosentrik nutq tashkil qiladi. Bola maktab yoshiga yetganda, bu nutq asta-sekin yoʻqoladi.

Umuman, bola nutqining shakllanishi 3-11 yoshgacha boʻlgan davrlarni qamrab oladi. Bolaning nutqi aynan ana shu davrlarda shakllanib, individual nutqning asosiy koʻrsatkichlarini hosil qila boshlaydi.

Shunday qilib, shaxsning psixik rivojlanishi ijtimoiy rivojlanishdir. Shaxsning ijtimoiylashuv jarayoni mazkur jamiyat madaniyatining oʻzlashtirilishidir. Tilni oʻzlashtirish shaxsning rivojlanishi va ijtimoiylashuvi jarayonidagi hal qiluvchi omildir. Til bolaning ongiga jamoaning ijtimoiy tajribasi doirasida kirib boradi va bu ijtimoiylashuv natijalarini toʻplash vositasi sanaladi.

PSIXOLINGVISTIK TADQIQOT METODLARI

Reja:

1. Psixolingvistikada eksperimentning roli
2. Assotsiativ eksperiment
3. Soʻz va soʻz guruhlarini ekperiment asosida oʻrganish

Tayanch soʻz va iboralar: eksperiment, assotsiativ eksperiment, sintagmatik munosabat, assotsiativ guruhlar, stimul-soʻz, reaksiya-soʻz, paradigmatik assotsiatsiya, sintagmatik assotsiatsiya, erkin assotsiativ eksperiment, yoʻnaltirilgan assotsiativ eksperiment, zanjirli assotsiativ eksperiment.

9.1. Psixolingvistikada eksperimentning roli

Psixolingvistika birinchi galda eksperimental fan hisoblanadi. Nutq faoliyatini eksperiment asosida oʻrganish qator afzalliklarga ega. Tayyor matndagi oddiy nutqni anʼanaviy metodlar asosida oʻrganayotgan tadqiqotchi passiv kuzatuvchi rolini bajarsa, eksperiment asosida oʻrganishda u faoliyatning aktiv qatnashuvchisiga aylanadi, eksperiment jarayoniga va uning xarakteriga taʼsir qila oladi. Tadqiqotchi holatni modellashtirish mobaynida tayyor matnni tahlil qilishga nisbatan nozik nutq mexanizmlarini koʻproq oʻrgana oladi; oddiy kuzatish metodiga nisbatan qisqa vaqt ichida koʻproq materialga ega boʻla oladi.

Shu bilan birga, eksperiment anʼanaviy tilshunoslikda quyidagi eʼtirozlarni tugʻdiradi:

1. Eksperiment materiallari juda qiziqarli, biroq eksperimentda haqiqatan ham til qoidalari aniqlanadimi? Buni eksperiment olib boruvchilar qanday isbotlashadi?

2. Eksperimentda oddiy, tabiiy nutq uchun xarakterli boʻlmagan sunʼiy holatlar yuzaga keladi.

3. Oddiy nutqda hech qanday eksperiment bilan tashkil qilib boʻlmaydigan holatlar boʻladi, yaʼni eksperiment metodlarining imkoniyatlari cheklangandir.

Bunday eʼtirozlarni psixolingvistika quyidagicha javoblaydi:

1. Avvalo, eksperimentda til yoki nutq oʻrganiladimi? degan savolga javob berish kerak. Anʼanaviy tilshunoslik tilga faqat nutq orqaligina chiqilishini tan oladi. Agar til oddiy matnlar orqali oʻrganiladigan boʻlsa, u holda, nega uni eksperiment asosida olingan matnlar orqali oʻrganib boʻlmaydi?

2. Garchi eksperimentda sunʼiy holatlarning mavjud boʻlishi ehtimoli boʻlsa-da, eksperimentda aniqlangan nutq faoliyatining oʻziga xos xususiyatlari eksperimentdan tashqaridagi holatlar uchun ham xosdir. Tipik va atipik boʻlmagan, tabiiy va sunʼiy holatlar orasiga aniq chegara qoʻyish mumkin emas.

3. Eksperiment psixolingvistik tadqiqotning yagona metodi emas. Psixolingvistika anʼanaviy tilshunoslikda qoʻllaniladigan materialni ham, kuzatish metodini ham inkor qilmaydi. Psixolingvistika bu materialdan foydalanadi, biroq undan boshqacharoq, yaʼni kengroq kontekstda, kengroq material va metodlar asosida foydalanadi.

Eksperiment natijalarining toʻgʻriligini tekshirish uchun turli eksperimental metodikalardan foydalanish soʻngra olingan maʼlumotlarni qiyoslash tavsiya etiladi. Eksperiment natijalari bilan eksperimentsiz xulosalar oʻrtasidagi oʻzaro bogʻlanishni aniqlashda ham foyda bor.

Nihoyat, oʻrganilayotgan nutqiy faoliyatning qonuniyatlari juda murakkab boʻlgani uchun turli variantlardagi eksperimentlarni oʻtkazish maqsadga muvofiq

bo‘ladi. Masalan, bir xil topshiriqni bir paytning o‘zida ham talabalarga, ham o‘quvchilarga berish mumkin.

Tilshunoslar o‘rtasida fonetika bo‘yicha eksperimental ishlar ancha yaxshi tanilgan. Eksperimental fonetika nutq tovushlarini tadqiq qilishda eksperimental metoddan foydalaniladi. Eksperimental fonetik metod nutq tovushlarini, prosodemik hodisalarni (masalan, intonatsiya, pauza, ritm) o‘rganishda tovushlarni yozib oluvchi, ularni, mohiyatidan kelib chiqib, tahlil qiluvchi maxsus texnik vositalardan, asboblardan foydalaniladi. Eksperimental – fonetik metod o‘z ichida somatik, pnevmatik va elektroakustik turlarga bo‘linadi.

Semantika sohasidagi tadqiqotlarda ham qator qiziqarli eksperimental metodikalar ishlab chiqilgan va yaxshi natijalar qo‘lga kiritilgan. Biroq semantika sohasidagi tadqiqotlar oz va ular fonetik tadqiqotlar singari mashhur emas. Shuning uchun semantika sohasidagi eksperimentlar xususida to‘xtalish joiz bo‘ladi.

9. 2. Assotsiativ eksperiment

So‘z sintagmatik munosabatga (til birliklarining nutq oqimida yuz beradigan ketma-ketlik xususiyatlari asosidagi munosabatlari: *U/ ertalabdan kechgacha/ ishlaydi*) kirishi bilan birga, nutqiy jarayondan tashqarida boshqa so‘zlar bilan umumiylik belgisiga ko‘ra so‘zlovchi til xotirasida assotsiatsiyalashadi va bu assotsiatsiyalashgan birliklar xotirada muayyan guruhlarini hosil qiladi.

Guruh birliklari o‘rtasida esa xilma-xil munosabatlar mavjud bo‘ladi. Masalan, *ishla* so‘zini aytishimiz bilan beixtiyor xayolimizda bir tomondan *so‘zla, tuzla, muzla* singari so‘zlar guruhi, ikkinchi tomondan, *ishchi, ishsiz, ishli* kabi so‘zlar guruhi keladi. Yoki rus auditoriyasidan *poet* so‘ziga harqanday so‘z bilan tezda javob berishini so‘rasangiz, rus auditoriyasining taxminan 100dan 90tasi shubhasiz *Pushkin* deb javob beradi. Mohiyatan stimul (*poet*) berildi va bu stimulga reaksiya (*Pushkin*) olindi.

Lisoniy birliklarning bunday munosabati sintagmatik munosabatdan tubdan farq qiladi. Bu munosabat sintagmatik munosabatdan farqli ravishda ketma-ketlikka asoslanmaydi. Balki so‘zlovchi xotirasida o‘zaro bog‘langan holda joylashadi.

Ongimizda hosil bo‘lgan assotsiativ guruhlar ma’lum umumiy belgisiga ega bo‘lgan munosabat a’zolarining yaqinlashuvi bilan chegaralanmaydi. Ong har bir munosabatda munosabat a’zolarining bog‘lovchilar xarakterini ham qamrab oladi. Natijada nechta assotsiativ qator bo‘lsa, shuncha farqli munosabatni hosil qiladi. Masalan, o‘zakdoshlik asosida birlashgan so‘zlar guruhi qo‘shimchadoshlik asosida birlashgan so‘zlar guruhi. Har qanday so‘z o‘zi bilan assotsiatsiya munosabatida bo‘lishi mumkin bo‘lgan so‘zni doimo esga soladi.

Sintagmatik munosabatda elementlar ketma-ketligi va o‘zaro almashinishi haqida tasavvurga ega bo‘lsak, assotsiativ guruh a’zolarining esa xotiramizda aniq miqdori va aniq ketma-ketligi mavjud bo‘lmaydi.

Bir qarashda bunday qorishiq manzaradan qandaydir qonuniyatni aniqlab olish qiyin ko‘rinadi. Shuning uchun ham uzoq vaqtgacha tilshunoslar tarafidan assotsiativ strukturalarni tushunish qiyin bo‘lib kelgan.

Assotsiatsiyani ma'lum turlarga, xususan, paradigmatic va sintagmatik assotsiatsiyalarga ajratish mumkin. Paradigmatic assotsiatsiyalarda stimul va reaksiya koordinatsiya (stul-taburetk), subordinatsiya (meva-olma) yoki superordinatsiya (stul-mebel) munosabatida bog'langan bo'lishi mumkin. Koordinatsiyali paradigmatic assotsiatsiyalar sinonim (do'st-o'rtoq) va antonim (do'st-dushman) munosabatlarga ajratilishi mumkin. Sintagmatik munosabatlarda turkumlarga ko'ra bo'lish mumkin: ot-fe'l (do'st-kelmoq), ot-sifat (do'st-sodiq) va h.k. Lekin assotsiatsiya munosabatlarida bunday tasniflar ham yetarli bo'lmaydi. Ular yana mavzular bo'yicha yosh, jins, kasb-kor va h.k. bo'yicha davom ettirish mumkin. Shuningdek, turli xalqlarning madaniy-tarixiy ana'analari bilan bog'liq qiziqarli assotsiatsiyalarni kuzatish mumkin: *non* stimuliga ruslar *tuz*, o'zbeklar *choy*, fransuzlar *vino*, koreyslar *shirinlik*, deb reaksiya qilishadi.

Semantik tadqiqot metodlari orasida erkin assotsiatsiya metodikasi alohida o'rin tutadi. 1910-yilda birinchi lug'at – "Ingliz tilining assotsiativ me'yorlari" nashr qilinadi. 1977-yilda Moskvada "Slovar' assotsiativnykh norm russkogo yazyka" kitobi nashr qilinadi. Unda birgina *drug* stimul-so'ziga 209 ta javob berilgan: *tovariu* - 39, *vrag* - 30, *vernuy* - 29, *xoroshiy* - 16, *moy* -10, *nedrug* - 9, *blizkiy* -5 va h.k.

Assotsiativ eksperiment (associative experiment) semantikaning psixolingvistik tahlili eng ko'p ishlangan texnika hisoblanadi.

Assotsiativ eksperimentning o'tkazish tartibi. Tajriba o'tkaziluvchilarga yoki respondentlarga muayyan stimul so'zlarning ro'yxati beriladi va ulardan xayollariga birinchi kelgan reaksiya so'zlarni aytish so'raladi. Odatda, har bir respondentga 100ga yaqin so'z beriladi va ularga 7-10 daqiqa ichida javob berish so'raladi. Assotsiativ lug'atlardagi reaksiya so'zlarning aksariyati universitet va kollejlardagi stimul til ona tili bo'lgan 17-25 yosh orasidagi talabalardan olingan.

Eksperiment maqsadi: respondentning internet haqidagi tasavvurlarini, xususan, internet bilan bog'liq o'rtacha assotsiativ qatorlarni tushunishi; so'zlar orasidagi assotsiativ munosabatlarning joylashuvi va tahlili, ularning obyektiv qonuniyatlarga asoslanganligini aniqlash.

Eksperiment sharti: Auditoriyaga anketa ko'rinishidagi internetga oid stimul-so'zlar ro'yxatini o'z ichiga olgan stimul material tarqatiladi. Anketani olgan respondentlar stimul-so'zlarni o'qishadi va bu so'zlarni o'qish jarayonida xayollariga birinchi kelgan bitta reaksiya-so'zni darhol stimul-so'zlarning qarshisiga yozishadi.

Eksperiment vaqti: 3 daqiqa.

ANKETA

1. Ismi-sharifi _____
2. Kursi _____
3. Yoshi _____

№	Stimul-so'zlar	Reaksiya-so'zlar
---	----------------	------------------

1	internet	
2	kompyuter	
3	tarmoq	
4	chat	
5	forum	
6	e-mail	
7	veb-sahifa	
8	informatsiya	
9	kommunikatsiya	
10	blog	
11	skype	
12	parol	

Assotsiativ eksperimentning quyidagi turlari mavjud:

Erkin assotsiativ eksperimentda respondentlarning reaksiyasiga hech qanday chegara qo'yilmaydi.

Yo'naltirilgan assotsiativ eksperimentda respondentlardan ma'lum grammatik yoki semantik guruhdagi assotsiatsiyalarni (masalan, otlarga mos sifat topish) berish so'raladi.

Zanjirli assotsiativ eksperimentda respondentlardan bir qancha stimul so'zlarga (masalan, 20 soniya ichida 10 ta reaksiya so'z berish) assotsiatsiyalar berish so'raladi.

Xullas, assotsiativ eksperiment ishonarli lingvistik va psixolingvistik informatsiya beradi. Ommaviy eksperiment materiallari tilning ma'lum assotsiativ guruhlari, madaniy xususiyatlari, ijtimoiy differensiatsiyasini aniqlashda, sotsiologik va ijtimoiy-psixologik tadqiqotlarni amalga oshirishda qo'l keladi.

9. 3. So'z va so'z guruhlarini eksperiment asosida o'rganish

Erkin assotsiatsiya metodikasi ko'p narsalarni belgilay olsa-da, u cheklangandir. Chunonchi, u nomlarning standart, chastotali assotsiativ aloqalarini yaxshi aniqlarkan, botiniy aloqalarni aniqlashda yaxshi ishlay olmaydi. U holda, botiniy assotsiativ aloqalarni qanday o'rganish mumkin? degan savol tug'iladi. Bunga faqat bir yo'l bilan, ya'ni assotsiatsiyani "erkin" emas, "yo'naltirish" orqali erish mumkin. Boshqacha aytganda, assotsiativ hududni qisqartirish orqali botiniy assotsiativ aloqalarni aniqlash mumkin bo'ladi.

Bunda so'zning antonimlari qo'l keladi. So'zning antonimini berish assotsiatsiyani "yo'naltirilgan" qiladi. Masalan, *sovuq* so'zining antonimi turli kontekstlarda olinadi:

sovuq - issiq 63, *iliq* 29, va b. 8;

sovuq suv – issiq suv 89, *iliq suv* 9, va b. 2

kostryulkadagi sovuq suv – *kostryulkadagi issiq suv* 84, *kostryulkadagi iliq suv* 10, va b. 10;

daryodagi sovuq suv – *daryodagi issiq suv* 8, *daryodagi iliq suv* 85, va b. 7.

Xullas, botiniy assotsiativ strukturalarda ham zohirda bo'lgani kabi assotsiativ aloqalarning qonuniyatlari mavjudligini ko'rish mumkin: kuchli aloqalar kuchsizlarni "unutadi, shu bilan birga, assotsiatsiyalar "yo'naltirilgan"da kuchsiz aloqalar faollashishi ham mumkin.

Kontekstlarni kengaytirish va yo'nalishni kuchaytirish orqali botiniy assotsiativ strukturalarga shunchalik chuqur kirib borish mumkin. Biroq bunday assotsiatsiyalarning xususiyatlari ularning shunchaki oddiy nutqiy hodisalar emasligini, aksincha, aniq, ijtimoiy mustahkamlangan kontekst tomondan asoslangan strukturalar ekanligini ko'rsatadi.

NEYROLINGVISTIKANING NAZARIY ASOSLARI

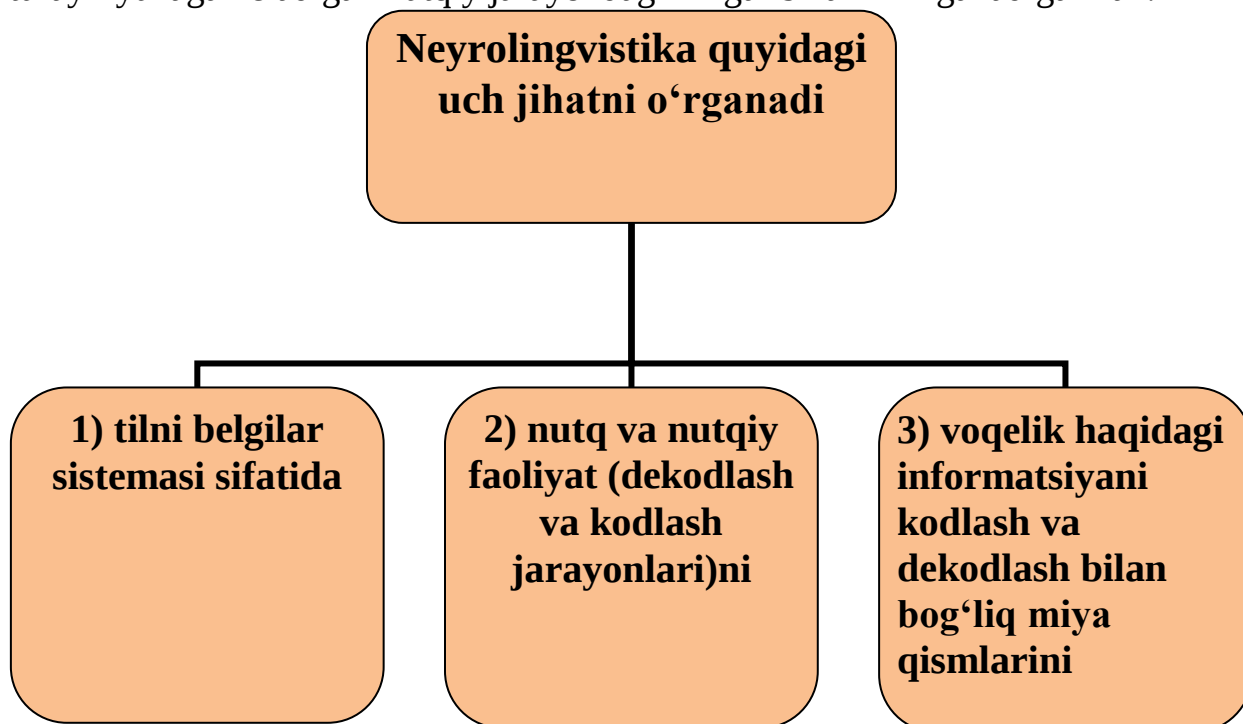
Reja:

1. Neyrolingvistik tadqiqotlarning o'ziga xos xususiyatlari
2. Nutq patologiyasi turlari

Tayanch so'z va iboralar: neyrolingvistika, patopsixolingvistika, lisoniy me'yor, nutqiy me'yor, nutq patologiyasi, afaziya, total afaziya, qisman afaziya, motor afaziya, sensor afaziya, harakat afaziyasi, akustik afaziya, semantik afaziya, telegraf usuli, alaliya, sensor alaliya, motor alaliya, sensomotor alaliya, Broka markazi, Vernike zonasi.

10. 1. Neyrolingvistik tadqiqotlarning o'ziga xos xususiyatlari

Neyrolingvistika (yunon. neuron – tomir, nerv, asab va lot. lingua – til) – nutqiy faoliyatning miya mexanizmlarini va miyaning mahalliy jarohatlanishi tufayli yuzaga keladigan nutqiy jarayondagi o'zgarishlarni o'rganadigan fan.

Binobarin, barcha jihatlar bir-biridan ajralmagan holda o‘zaro bog‘liqlikda o‘rganiladi, ya’ni til sistemasi lisoniy muomalaning miya substrati (lot. substratum – asos, zamin, negiz, bu o‘rinda miya asosi) bilan o‘zaro munosabatda o‘rganiladi. Shunday qilib, neyrolingvistika asosiy e’tiborini turli ko‘rinishdagi nutqiy buzilishlarni tashxislash va davolashga qaratadi⁴⁶.

Neyrolingvistika mustaqil fan sifatida (biologik) tilshunoslik negizida, neyrologiya, psixologiya va lingvistika kesishgan nuqtada yuzaga keldi va u til sistemasini lisoniy muomalaning miya substrati bilan o‘zaro aloqada o‘rganadi. Neyrolingvistika lingvistika, psixolingvistika, fiziologiya, neyrofiziologiya, nevrologiya, psixologiya va neyropsixologiya fanlari bilan o‘zaro bog‘langandir.

Nutqiy buzilishlar etiologiyasida bosh miya jarohatlanishining o‘z o‘rni borligi eramizdan avvalgi 400 ming yil ilgari Gippokrat tomonidan aytib o‘tilgan. Lekin uni sistematik jihatdan o‘rganish XIX asrning ikkinchi yarmidan boshlandi. Nutqiy buzilishlar faktlariga bo‘lgan qiziqishni Boduen de Kurtune, A.Shleyxer, G. Vernike, V. A. Bogoroditskiy, L.B.Sherba, R.Yakobson, L.R.Zinder h.k. olimlarning tadqiqotlarida uchratish mumkin.

Neyrolingvistikada nutqiy buzilishlarning neyrofiziologik va lingvistik jihatlari T.Alajuanin, A.Ombredan, M.Dyuran, K.Konrad, K.Breyn, F.Grevel, R.Yusson, Yu. Barbiz, K.Kolmayer, A.Layshner, P.Milnerlar singari olimlarning ishlarida yoritib berilgan. A.R. Luriya esa L.S.Vigotskiy, I.P.Pavlov va P.K.Anoxinlarning ishlariga tayanib tadqiqotlar olib borgan. Mazkur tadqiqotchilar tomonidan turli fonologik, grammatik, leksik va semantik buzilishlar tasvirlangan. Shuningdek, neyrolingvistika lisoniy muomala buzilishining noafazik shakllari (nutqiy agnoziya, apraksiya, aleksiya va agraifiya)ni tadqiq etishga ham e’tibor qaratadi.

10.2. Nutq patologiyasining turlari

Lisoniy me’yor va nutqiy me’yor nima? Nutq patologiyasi nima?

Lisoniy me’yor – umumiy kommunikatsiya jarayonida tanlab olingan va mustahkamlangan til sistemasining turg‘un an’anaviy realizatsiyalari majmuyi.

Nutqiy me’yor – madaniy jamiyat tomonidan ongli ravishda qayd qilingan barqaror va birlashtirilgan lisoniy vositalar va ularni qo‘llash qoidalarining majmuyi (masalan, talaffuz, urg‘u, so‘z qo‘llash, grammatika va stilistika qoidalari).

Nutq patologiyasi (yunon. pathos – azob chekish, kasallik) – nutq me’yoridan chetga chiqish. Nutq patologiyasi jarayonini o‘rganish juda qiyindir. Chunki nutqida kamchiliklari mavjud insonlar muloqotga kam kirishadilar va o‘rganish obyekti sifatida o‘zlarining ustida eksperiment olib borishni uncha xohlamaydilar. Klinik tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, miya faoliyatining buzilishi, nutqiy faoliyatning buzilishiga olib keladi. Hatto alkohol, qattiq toliqish, qo‘rqinch tufayli vaqtincha miya buzilishi inson nutqiga ta’sir qiladi.

A.A. Leontev nutq patologiyasining beshta muhim turini ajratib ko‘rsatadi:

⁴⁶ Кавинкина И.Н. Психоллингвистика. Пособие для студентов педагогических специальностей высших учебных заведений. –Гродно: ГрГУ, 2010. –С. 51.

1. Shaxs patologiyasi, ong va oliy psixik funksiyalar bilan bog'liq nutqiy buzilish. Bunga progressiv falaj holatidagi nutqiy faoliyatning buzilishi (artikulyasiyaning qiyinlashuvi, talaffuzning noaniqligi)ni misol qilib keltirish mumkin.

2. Miyaning muayyan darajada shikastlanishiga asoslangan, biroq ruhiy kasalliklar bilan hech qanday aloqasi bo'lmagan nutqiy buzilish. Bunga misol qilib afaziyaning turli ko'rinishlarini keltirish mumkin.

3. Sensor sistemalarning buzilishi bilan bog'liq tug'ma yoki keyin orttirilgan nutqiy buzilish. Bu asosan karlar va kar-soqovlar nutqi va uni qabul qilishning o'ziga xos xususiyatlari bilan bog'liq.

4. Aqli zaif yoki psixik rivojlanishning vaqtincha kechikishi bilan bog'liq nutqiy buzilish.

5. Ijro xarakteriga ega va nutqni motorli dasturlash yoki motorli dasturni amalga oshirish nuqsonlari bilan bog'liq nutqiy buzilish.

Nutq patologiyasining mazkur barcha turlari yaqingacha psixolingvistikaning bo'limlaridan biri bo'lgan patopsixolingvistika tomonidan o'rganib kelingan. Neyrolingvistika mustaqil fan sifatida ajralib chiqqanidan keyin nutqiy buzilishning ikkinchi turi neyrolingvistik nuqtayi nazardan tadqiq qilina boshlandi.

Quyida neyrolingvistika o'rganadigan nutqiy buzilishlarni ko'rib chiqamiz.

Afaziya (yunon. *aphasna*, a – inkor, phasis – nutq) miya muayyan qismlarining, odatda, chap yarim sharning shikast topishi tufayli vujudga kelgan nutqiy buzilish.

Afaziyani o'rganish miyada nutqiy markazlarni joylashishini aniqlash imkonini berdi. Nutqiy patologiya yo'nalishining eng yaxshi ishlangan bo'limi afaziologiya hisoblanadi. Bugungi kunda nutqiy mexanizmlarning detalli modeli ishlab chiqilgan. O'ng qo'lda ish qiladiganlar, yozadiganlarda (95 %) nutqiy zonalar chap yarim sharda joylashgan. Shunday ekan afaziologiya chap yarim sharning tadqiqi bilan shug'ullanadi.

Afaziya miyaga qon quyilishi (insult), miya o'simtasi, biror bir mexanik shikast tufayli vujudga keladi. Agar miyadagi nutqiy zonalarining hammasi shikastlansa, *total afaziya* yuzaga keladi. Bunday holatda nutq umuman yo'qoladi va uni tushunish amalga oshmaydi. Agar miyaning nutqiy zonalaridan biri ishlab ketsa, *qisman afaziya* vujudga keladi.

Motor afaziya inson miyasidagi Broka zonasi shikastlanganda maydonga keladi. Afaziyaning bu turida inson nutqni tushuna oladi, lekin gapira olmaydi. Broka markazini 1861-yilda fransuz olimi P.Broka kashf qilgan. U miyaning chap peshona pastki orqa burmasida joylashgan.

Ikkinchi nutqiy zona nemis olimi K.Vernike tomonidan 1874-yili kashf qilingan. U miyaning yuqori chakka burmasida joylashgan. Bunda odamlar nutqga ega bo'ladilar, lekin o'zgalar nutqini tushunmaydilar. Afaziyaning bu turi *sensor afaziya*, deb nomlanadi. Miyada joylashgan harakat markazi (Broka zonasi) va eshitish markazi (Vernike zonasi) bir-biri bilan uzviy bog'liqdir.

Harakat afaziyasida bemor so'zlarni talaffuz qila olmaydi, garchi u unga aytilgan nutqni tushunadi, bunda miyaning chap peshona pastki orqa burmalarida joylashgan Broka markazi shikast yegan bo'ladi. Agar bosh miyaning yuqori

chakka miyasida joylashgan Vernika markazi shikastlansa, *akustik afaziya* sodir bo'ladi. Bunday holda bemor gapira oladi, lekin nutqni tushunmaydi, unda "fonematik eshitish qobiliyati" buziladi. U so'zlarni tushunib bo'lmaydigan shovqindek qabul qiladi, ma'nosiga tushunmaydi. U hamma tovushlarni eshitadi, lekin ularni umumlashtirish va ajratish qobiliyatini yo'qotadi. Bularning hammasi ikkilamchi buzilishlarga – so'zlarning noto'g'ri talaffuz qilinishiga, yozish qobiliyatining buzilishiga olib keladi.

Bosh miya quyi qismi faoliyatining shikasti nutqni qisman tushunishga olib keladi. Bunday holda *semantik afaziya* yuz beradi. Bemor mantiqiy grammatik munosabatlarni tushunmaydi, masalan: "otamning akasi, "akamning otasi" yoki "yoz bahordan keyin, "bahor yozdan keyin" kabi so'z birikmalarini farqlay olmaydi.

Miyaning chakka qismlarining shikasti markaz faoliyatining buzilishiga, ya'ni nutqiy elementlarning ketma-ket bog'liqligini uzluksiz aloqaga olib kelishini ta'minlay olmay qoldi. Bunda bemor nutqni tushunadi va o'zi gapira oladi, lekin to'liq bir gapni tuza olmaydi, hammaga ma'lum grammatik qoidalar – ega va kesimni bog'lanishiga rioya qilolmaydi. U uzib-kesib "*telegraf usulida*" gapiradi. Bu misollardan ko'rinib turibdiki, bosh miya funksiyasi buzilishini o'rganish, tilning grammatik, fonetik, semantik jihatidan nutq jarayonini tahlili uchun material bo'la oladi.

Nutq markazlarini o'rganish ichki nutq jarayonini o'rganishga yo'l ochib beradi. Bu jarayonda inson ichida o'ylaydi, o'z fikrini ovoz chiqarib namoyon qilmaydi. Odatda, ichki nutq eshittirib aytilgan so'zlarni oldini oladi. Ichki nutqda Broka harakati markazi to'xtab qoladi, lekin o'chmaydi.

Alaliya (yunon. α - inkor yuklamasi va qad. yunon. lalia – nutq) – nutqiy buzilishning bir ko'rinishi bo'lib, u aqli raso, eshitish qobiliyati bekam-ko'st bo'lgan bolalarda nutqning bo'lmasligi yoki nutqning juda kech paydo bo'lishi bilan tavsiflanadi.

Ko'pincha ona qornida yoki tug'ilish vaqtidagi bola miyasi chap yarim sharining shikastlanishi, shuningdek, uning nutqiy davrigacha bo'lgan miya kasalliklari va jarohatlari alaliyaga sabab bo'ladi. Keyinchalik bunday bolalarning nutqni egallashlarida muayyan qiyinchiliklar kuzatiladi: so'z boyligi juda sekinlik bilan shakllanadi, ifodalarni qiyinchilik bilan yanglish tuzishadi. Masalan, "*Mal'chik gorka sankax kataetsya – Bola tepalik chanada uchyapti*" (*Mal'chik kataetsya na sankax s gorki – Bola tepalikda chanada uchyapti*). Ba'zan bunday bolalarning o'zining nutqi bo'ladi. Masalan, "*Lyalya kilya gilya*" (*Devochka kataetsya na lyja – Qizcha chang'ida uchyapti*).

Alaliyada nutq quyidagicha rivojlanishi mumkin:

Nutq umuman paydo bo'lmasligi yoki juda sekin paydo bo'lishi mumkin. Bola 10-12 yoshlarga kelib 2-3 yoshli bolalardek gapirishi, ya'ni grammatik jihatdan tugallanmagan ifodalar qo'llab, tovushlarni buzib, juda noaniq, noto'liq gapirishi mumkin.

5-6 yoshdan keyin faol yoki nafaol holatda nutq boshlanishi mumkin. Biroq maktabga borish vaqtida baribir yaxshi ko'rsatkichlarga erisha olmaydi. Shuning uchun uning umumiy maktablarda ta'lim olishi imkonsiz bo'ladi.

Har qanday holatda ham alaliyali bolalarda nutqiy nuqsonlar tufayli ularning intellektual rivojlanishida qoloqlik vujudga keladi. Odatda, bolalarda alaliyaning mavjudligi haqida 3 yoshdan keyin aytiladi. Ungacha nutq rivojlanishining kechikishi deyish maqsadga muvofiqdir.

Odatda, nutq rivojlanishining kechikishi bola tomonidan mustaqil ravishda yengib o'tiladi (ko'pincha o'zidan keyin tovushlarni to'liq talaffuz qila olmaslik asoratini qoldiradi).

Shunday holatlar ham bo'ladi-ki, (deyarli o'g'il bolalarda, ko'pincha irsiy ko'rinishda) 3 yoshgacha hech gapirmay jim yurgan bola birdaniga aniq, lo'nda va to'liq ifodalar bilan gapira boshlaydi. Shunga ko'ra, nutq rivojlanishining kechikishini alaliyadan farqlash murakkab bo'ladi. Shuning uchun gapirmagan bolalarni 2 yoshida logoped maslahatiga olib borish kerak. Mashg'ulotlarni iloji boricha ertaroq boshlash lozim.

Maktab yoshigacha bo'lgan alaliyali bolalar uchun maxsus maktabgacha ta'lim va tibbiyot muassasalari (logoped guruhlar yoki og'ir nutq buzilishlari kuzatilgan bolalar bog'chalari, statsionarlar va sanatoriyalar) mavjud. Ularda tibbiyot-pedagog xodimlar maxsus mashg'ulotlar olib borishadi.

Maktab yoshida bo'lgan alaliyali bolalar uchun maxsus ta'lim muassasalari kerak bo'ladi. Maxsus maktablarda nutqi cheklangan bolalarning har tomonlama ta'lim va tarbiya olishlari uchun sharoitlar yaratib beriladi.

Alaliyali bolalarning aksariyati bolalar poliklinikasi va psixonevrologik dispanserlarning logopedlaridan boshlag'ich yordam oladilar.

Alaliyaning uch ko'rinishi mavjud:

1. *Sensor alaliya* – impressiv (lot. impressio taassurot) nutqning norasoligi, unda so'zlarning ma'nosi va tovush ifodasi o'rtasida uzilish kuzatiladi. Sensor alaliyada bolada yaxshi eshitish qobiliyati bo'lishiga qaramasdan, unda atrofdagilar nutqini tushunishda buzilish kuzatiladi. Ya'ni bola nutq tovushlarini farqlay olmagani, xuddi ularni "eshitmayotgani" uchun gapirishni o'rganmaydi. Holbuki, bunda har qanday boshqa "nutqiy bo'lmagan" tovushlarni juda yaxshi eshitadi va ularning ta'siriga yaxshi javob qaytaradi. Bunday bolaning xususiy nutqi to'liq mavjud bo'lmasligi yoki ayrim alohida poyma-poy so'zlar, exolaliyalar (faqat hozirgina eshitgan so'zini takrorlash)dan iborat bo'lishi mumkin. Sensor alaliyaning paydo bo'lishiga eshitish-nutq analizatori (Vernika markazi)ning miya qobig'i oxiri va uni o'tkazish yo'llarining jarohatlanishi sabab bo'ladi.

2. *Motor alaliya* – ekspressiv (lot. expressio ifoda) nutqning norasoligi. Unda bola nutqni to'la tushunadi biroq o'zining nutq organlarini (til, lab, pastki jag') yaxshi boshqara olmaganligi bois gapirishni o'rgana olmaydi. Motor alaliyada bolaning mushaklari sog'lom bo'ladi, faqat ularni o'zi xohlagandek harakatlantira olmaydi. Ya'ni nutq harakatlarini bajara olmaydi yoki yomon bajaradi (nutq tovushlarini, binobarin so'zlarni talaffuz qila olmaydi), biroq nutqsiz harakatlarning barchasi joyida bo'ladi (u ovqat mahalida og'zini ochadi, chaynaydi, yalaydi, kuladi va h.k.). Motor alaliyaning paydo bo'lishiga nutq-dvigatel analizatori (Broka markazi)ning miya qobig'i oxiri va uni o'tkazish yo'llarining jarohatlanishi sabab bo'ladi.

3. *Sensomotor alaliya* – sensor va motor alaliyaning kombinatsiyasidan vujudga kelgan bo‘lib, unda turli darajada eshitish va dvigatel buzilishlari mavjud bo‘lib, eng og‘ir nutqiy nuqson hisoblanadi.

KRIMINALISTIKA VA SUD PSIXOLOGIYASIDAGI PSIXOLINGVISTIKA

Reja:

1. Tergov jarayonida nutq informatsiya manbasi sifatida
2. Yolg‘on fikr ifodalash psixolingvistikasi
3. Psixolingvistik ekspertiza

Tayanch so‘z va iboralar: atributsiya, kriminalistika, grafik va yozuv ekspertizasi, fonetik xususiyat, semantik-grammatik xususiyat, identifikatsiya, sud ekspertizasi, sud psixologik ekspertizasi, psixolingvistik ekspertiza, yolg‘on detektor, poligraf, kriminal ekspertiza, trasologik ekspertiza, ballistik ekspertiza, hujjatlar ekspertizasi, gabitologik ekspertiza, lingvistik ekspertiza.

11. 1. Tergov jarayonida nutq informatsiya manbasi sifatida

Avvalo, bu o‘rinda ikki holat bilan to‘qnashiladi: 1) atributsiya (aniqlash) vazifasi bilan, ya‘ni matnning muallifligini – ma‘lum matnni mazkur shaxsga tegishli ekanligi yoki bu shaxsga tegishli emasligini aniqlash; 2) subyektning o‘ziga xos xususiyatlari haqida ma‘lumot olish vazifasi bilan – yoshi, jinsi, u yoki bu ijtimoiy guruhga tegishliligi, ona tili, u yoki bu viloyatdan kelib chiqqanligi va h.k.

Matnning atributsiyasi faqatgina kriminalistik amaliyotda amalga oshirilmaydi⁴⁷. Matnni aniqlash tarix va filologiya fanlarining yordamchi sohasi hisoblangan, badiiy va boshqa asarlar matnlarining yaratilishi tarixi, taqdirini o‘rganadigan manbashunoslikning ham muhim masalalaridan biridir.

Matnni to‘liq va ishonchli aniqlash manbasi sifatida grafik va yozuv ekspertizasini qayd qilish mumkin. Grafik va yozuv ekspertizasi matnning yozuvi, orfografiyasi, matnning sahifada joylashuvi va boshqa jihatlarini tahlil qiladi. Grafik ekspertizada orfografik, leksik, kompozitsion va h.k. identifik xususiyatlar e‘tiborga olinadi.

Ekspertizaning vazifasi atributsiya bo‘lmaganda psixolingvistikaning roli, hatto grafik ekspertizada ham ortadi. Masalan, bir kuni A.A.Leontev va bir guruh psixolingvistlar matn ijrochisi mazkur matn uchinchi shaxs nutqidan sinxron yozib olingan, deb iddao qilayotgan matn haqida xulosa berishi kerak bo‘lgan. Biroq qo‘lyozmaning qator belgilari (yangi qator yoki betga ko‘chirishlar, qisqartmalarning mavjud emasligi yoki ularning har xilligi va h.k.)dan kelib chiqqan psixolingvistlar ushbu qo‘lyozma ko‘chirilgan yoki, hatto tahrir qilingan degan xulosaga kelishgan.

Boshqa bir tergov jarayonida ham psixolingvistlar qiziq voqeaga duch kelishgan. Tergovdagi shaxs ko‘rsatma matnini tergovchining diktovkasi ostida

⁴⁷ Леонтьев А.А. Основы психолингвистики: Учебник для студ. высш. учеб. заведений. –М.: Смысл, 1999. –С. 248.

yozganligini aytib, tergovchini ayblagan. Tergov organlarida “Shunday bo‘lishi mumkinmi?” degan tabiiy savol tug‘ilgan. Ekspertlar guruhi ko‘rsatma matnlari va mazkur ijrochiga tegishli bo‘lgan boshqa matnlarni tekshirish natijasida tergovchi tahlil qilinayotgan mantning muallifi emas, biroq mazkur matn mazmunining muallifi, ya’ni u tergovdagi shaxsga nima yozish kerakligini aytib turgan, tergovdagi shaxs esa ayni mazmunni “o‘zining so‘zlari bilan” bayon qilgan degan xulosaga kelishgan⁴⁸.

So‘zlovchini identifikatsiya qilish yoki uning alohida kategorial belgilarini aniqlash maqsadida og‘zaki nutqning o‘ziga xos xususiyatlaridan foydalanish mumkin. Birinchi guruh og‘zaki nutqning fonetik xususiyatlaridir. Ular o‘z navbatida individual va guruh xususiyatlarga ajraladi. Ayniqsa, ovoz temбри va balandligi, intonatsiya, nutq tezligi, xarakteri, pauzaning davomlilikigi va taqsimlanishi, mantiqiy ajratishning xarakteri va darajasi, fonetik reduksiya darajasi ishonchli bo‘lgan individual fonetik belgilar hisoblanadi. Guruh xususiyatlariga dialektal xususiyatlar va chet tilidagi aksentni kiritish mumkin. Umuman, psixolingvistik tahlil bir qator holatlarda istisnolarga yo‘l beradi: agar mazkur shaxsning yoshi aniqlanmagan bo‘lsa, hech bo‘lmaganda uni muayyan yosh guruhiga kiritish mumkin. Bu ijtimoiy va professional xususiyatlarga ham taalluqli.

Ikkinchi guruh og‘zaki nutqning semantik-grammatik xususiyatlari bo‘lib, unga pauzani to‘ldirish xarakteri (immm...; anaqa...); so‘z va konstruksiyalarni tanlash; ifodalilik me‘yori; nutq madaniyati darajasi; matnni tashkil qilish me‘yori va h.k. kiradi.

11. 2. Yolg‘on fikr ifodalash psixolingvistikasi

Yolg‘on fikr ifodalash deganda narsa va hodisalarning haqiqiy holatini ataylab noto‘g‘ri, buzib tasvirlash nazarda tutiladi. Mazkur muammo psixolingvistika paydo bo‘lmasidan oldin ko‘rsatma berish jarayonida haqiqatni qaror toptirish maqsadida tortishib kelingan masalalardan biri bo‘lib kelgan. Psixolingvistikada yozma va og‘zaki yolg‘on fikr ifodalash yuzasidan amalga oshirilgan talaygina nazariy va eksperimental tadqiqotlar mavjud. Ushbu tadqiqotlarda “Yolg‘on xabarni planlashtirish va amalga oshirishda uning muallifi o‘zining individual nutqiy amaliyotida hamda u mansub bo‘lgan ijtimoiy guruhning nutqiy muamalasida qo‘llanish chastotasi kam bo‘lgan so‘zlarni muayyan qiyinchiliklar bilan faollashtiradi” degan muhim xulosaga kelingan (Leontev, Shaxnarovich, Batov 1977, 37-bet).

Keng omma uchun yolg‘on fikr ifodalash muammosi “yolg‘on detektor” yoki poligraf qo‘llash bilan bir xil hisoblanadi. Mazkur yo‘nalishning asoschisi sifatida 1920-yillarda “O‘zaro bog‘langan metodika usuli”ni ishlab chiqqan A.R.Luriyani ko‘rsatish mumkin. A.R.Luriyaning ingliz tilida nasr qilingan “The nature of Human Conflicts” (Luria, 1932) nomli kitobida bu usul batafsil yoritilgan va AQSHda katta muvaffaqiyat qozongan. AQSHda poligrafning amaliy

⁴⁸ Леонтьев А.А. Основы психолингвистики: Учебник для студ. высш. учеб. заведений. –М.: Смысл, 1999. –С. 250.

qo‘llanishi keng tarqalgan. A.R.Luriyaning yozishicha “bu tadqiqot yolg‘on detektorining dastlabki modeli bo‘lib, u kriminalistlarning faoliyatida amaliy jihatdan katta yordam bergan” (Luriya, 1982, 23-bet).

11. 3. Psixolingvistik ekspertiza

Ekspertiza tushunchalari. Ekspertizaning turlari ko‘p bo‘lgani uchun uni huquqiy maqomga ko‘ra sud ekspertizasi va kriminal ekspertizaga ajratib o‘rganish maqsadga muvofiqdir. Ekspert sud ekspertizasida yakuniy xulosa beruvchi shaxs hisoblanadi. Ekspertiza deganda keng ma’noda jinoyatni ochish jarayonida (sudgacha va sud jarayonida) gumondor shaxsni, vaziyatni, jinoyat sodir etilganda foydalanilgan vositani topish, gumon qilinayotga shaxsning psixologik holatini aniqlash, shuningdek, jarayonga taalluqli qo‘shimcha ma’lumot olish maqsadida maxsus bilim va tajribaga ega mutaxassisning kriminal tekshiruvi va h.k.ni tushunish mumkin.

Agar ekspertiza dastlabki tergov doirasida amalga oshirilayotgan bo‘lsa, u kriminal ekspertiza, sud tergov ishlari doirasida amalga oshirilayotgan bo‘lsa unda sud ekspertizasi hisoblanadi. Umuman, fuqarolik, xo‘jalik va konstitutsiyaviy sud jarayonlarida ham kriminal va sud ekspertizalaridan foydalanish mumkin, biroq bu o‘rinda uning vazifalari cheklangan bo‘ladi.

Shuni ta’kidlash joizki, ekspertiza turlarining umumiy tasnifi mavjud emas. Ko‘pincha kriminal ekspertiza quyidagi turlarga ajratiladi:

a) trasologik ekspertiza (avtotransport hodisalari izlarini aniqlash ekspertizasi);

b) ballistik ekspertiza (o‘qotar qurollari izlarini aniqlash yuzasidan olib boriladigan ekspertiza);

d) hujjatlar ekspertizasi (hujjatlardagi imzolar, muhrlar, shtamplar, yozuvlar yuzasidan olib boriladigan ekspertiza);

e) gabitologik ekspertiza (shaxsning tashqi belgilariga ko‘ra aniqlash ekspertizasi). Ekspertiza sistemasida sud psixologik ekspertizasi (kriminal ekspertiza va sud ekspertizasidan tashkil topgan) asosiy o‘rinni egallaydi.

Sud psixologik ekspertizasi. Sud psixologik ekspertizasining asosiy vazifasi psixologik mazmunga ega bo‘lgan muammolarni yechishda adliya organlariga yordam berish, uning funksiyasi esa maxsus psixologik bilimlar va metodlar vositasida aybdorlar, guvohlar va jabrlanuvchilar psixik faoliyatining individual xususiyatlarini obyektiv baholashga imkon beradigan yangi dalillarni qo‘lga kiritishdan iborat. Sud psixologik ekspertizasining predmeti ish yuzasidan obyektiv haqiqatni aniqlashda muhim ahamiyat kasb etgan inson psixik faoliyati komponentlarini bir butunlikda belgilash va baholash hisoblanadi.

Psixolingvistik ekspertizaning turlari va tushunchalari. Psixolingvistik ekspertiza odatda, mutaxassislar tomonidan lingvistik va yozuv ekspertizasi bilan bir qatarga qo‘yiladi. Biroq ekspertiza vositasida hal qilinadigan masalalar aksariyat hollarda ekspertizaning barcha turlari, jumladan, psixolingvistik, lingvistik va yozuv ekspertizalarining ishtirokini talab qiladi.

Ekspertizani maqsadiga ko‘ra ham turlarga ajratish mumkin:

a) mualliflik ekspertizasi – matn muallifini aniqlash yoki shu matnni yozishi mumkin bo‘lgan shaxsni aniqlash. Bunda shaxsning jinsi, yoshi, millati, ona tili, tug‘ilgan joyi, yashash joyi, ma’lumoti va h.k. tekshiriladi;

b) matn muallifining vaqtinchalik belgilariga, masalan, uning emotsional holatini aniqlashga qaratilgan ekspertiza;

d) tekshirilayotgan matnni yaratishdagi u yoki bu sharoitlarni aniqlashga qaratilgan ekspertiza;

e) matndagi ma’lumotlarni ataylab buzib ko‘rsatilishini aniqlashga qaratilgan ekspertiza;

f) matn muallifini javobgarlikka tortish uchun asoslarning yetarliligini aniqlashga qaratilgan ekspertiza. Bunda asarlarda bo‘hton, tuhmat, shaxsni haqoratlash, millatchilik, diniy kelishmovchiliklarni yuzaga keltiruvchi, urushga yoki davlat to‘ntarishiga chorlovchi mazmunning mavjudligi tekshiriladi⁴⁹.

Lingvistik ekspertiza. Tergov va sud amaliyotida psixolingvistik ekspertiza bilan bir qatorda lingvistik ekspertiza ham keng tarqalgan. “Sena slova. Iz praktiki lingvisticheskix ekspertiz tekstov SMI v sudebnyx protsessax po zashite chesti, dostoinstva i delovoy reputatsii” nomli maqolalar to‘plamida T.V Gubayeva lingvistik ekspertizani shunday tasvirlaydi: “Lingvistik ekspertiza protsessual harakat bo‘lib, til fani sohasida maxsus bilimga ega ekspertning turli xil murakkab masalalarni tadqiq etishi va ularga xulosalar berishidan iboratdir”⁵⁰. Ko‘rinadiki, mazkur ta’rifdagi mezonlar, xususan, qanday masalalarni nazarda tutilganligi lingvistik ekspertiza xususiyatini aniqlab berishga yaramaydi. A.A. Leontevning fikricha, qayd qilingan to‘planning aksariyat mualliflari matnlar ekspert tadqiqining o‘ziga xos xususiyatlari va ekspert vazifalari haqida yetarli tasavvurga ega emaslar. Masalan, Ye.I.Galyashina mavjud ekspertizalarning kamchiligi sifatida “xulosalar qat’iy shaklda emas, balki ehtimoliy tarzda beriladi, shuning uchun ulardan sud ekspertizalari sifatida foydalanib bo‘lmaydi”⁵¹, deb qayd qiladi. Biroq matn bilan ish ko‘radigan har qanday ekspertiza (masalan, mualliflik) faqat yuz berishi ehtimol tutilgan informatsiyanigina bera oladi. Ekspertning vazifasi qat’iy javob berish emas, balki qo‘llanilgan usullarni obyektivlashtirish orqali javoblarning yuqori ehtimollik darajasini ta’minlash va xulosani asoslashdan iborat. Bu xulosani protsessda qay tarzda qo‘llash yoki qo‘llamaslik ekspertning emas, balki sudning ishidir. Ekspertning so‘rovi ekspert xulosasining ishonchliligini aniqlash maqsadlaridan biridir.

Bugungi kunda rivojlangan mamlakatlarda qidiruvdagi jinoyatchining individual ovoz xususiyatlarini maxsus kompyuter dasturlariga kiritish orqali aniqlash keng tarqalgan.

ETNOPSIXOLINGVISTIKA

⁴⁹ Леонтьев А.А. О психолингвистической экспертизе // Методология современной психолингвистики: Сборник статей. -Москва-Барнаул: Изд-во Алт. ун-та, 2003.

⁵⁰ Цена слова. Из практики лингвистических экспертиз текстов СМИ в судебных процессах по защите чести, достоинства и деловой репутации. 2-е изд. –М., 2002. –С. 237.

⁵¹ Ko‘rsatilgan asar, 235-bet.

Reja:

1. Etnopsixolingvistikaning obyekti va predmeti
2. Etnopsixolingvistikaning nazariy asoslari
3. Kommunikatsiyaga lingvo-kognitiv yondashish
4. Madaniyatlararo muloqot

Tayanch soʻz va iboralar: etnopsixolingvistika, nutqiy muomala, diskurs, lisoniy tafakkur, ijtimoiy stereotip, etnos, lingvo-kognitiv yondashuv, milliy-determinantli komponent, mental-lisoniy majmua, lisoniy shaxs, nutqiy shaxs, kommunikativ shaxs, individual kognitiv makon, kollektiv kognitiv makon, kognitiv baza, lisoniy kognitiv struktura, madaniyatlararo muloqot, madaniy shok, akkulturratsiya, lingvistik shok.

13. 1. Etnopsixolingvistikaning obyekti va predmeti

Etnopsixolingvistika psixolingvistika negizida vujudga kelgan ilmiy tadqiqotlarning yangi yoʻnalishlaridan biridir. Etnopsixolingvistika integrativ xarakterga ega boʻlib, u psixologiya, lingvistika, sotsiologiya va madaniyatshunoslik fanlarining kesishmasida yuzaga kelgan. Etnopsixolingvistika mustaqil fan sifatida hali toʻliq shakllanib ulgurmagan boʻlsa-da, uning yaqin kelajakda oʻz maqomiga ega boʻlishi shubhasizdir.

Etnopsixolingvistika – turli madaniyatlardagi lisoniy shaxslar nutqiy muomalasining oʻziga xos xususiyatlarini oʻrganadigan fan. Nutqiy faoliyatda muayyan anʼanalar bilan bogʻliq boʻlgan muomala elementlarining qanday paydo boʻlishini, turli til egalarining verbal va noverbal muloqotidagi farqlarni oʻrganadi. Nutqiy etiket va “dunyoning rangli manzarasi”ni, turli xalqlardagi ikki tillilik va koʻp tillilik hodisalarini tadqiq etadi.

Etnopsixolingvistikaning **obyekti** milliy diskurs sharoitidagi nutqiy hodisalar yoki nutqiy vaziyatlar majmuyidan, uning **predmeti** esa milliy diskursning oʻziga xos xususiyatlarini taʼminlaydigan barcha omillar majmuyidan iborat.

Diskurs – verballashgan nutqiy, fikrlash faoliyati boʻlib, u matnlar majmuyini namoyon etadi. *Diskurs* – bu hayotga oʻgirilgan matn, kognitiv va kommunikativ funksiyalarni oʻz ichiga olgan, real madaniy kommunikativ vaziyatlarni qayd qilgan nutqiy asar.

“Diskurs” termini 1970-yillarning boshlaridan dastlab “funktional stil” terminiga sinonim sifatida qoʻllanila boshlagan. Keyinchalik ingliz-sakson tilshunoslari Van Deyk va Kinchlar diskurs ostida faqat matnning mavjudligini emas, balki bu mavjud tizim ortida turgan, birinchi navbatda butun grammatikani tushunishni taklif qilishgan.

Diskursning elementlari (Demyankovga koʻra):

- 1) bayon qilingan hodisalar (matnning oʻzi);
- 2) ishtirokchilar;
- 3) “hodisa boʻlmaganlik”;
 - a) hodisa bilan birga boʻladigan holatlar;
 - b) hodisani izohlovchi fon;

v) hodisaga ishtirokchilarning bahosi;

g) hodisalar bilan diskurga taalluqli bo'lgan informatsiya.

Shunday qilib, matn haqida gap ketganda diskursning ichki tuzilishi nazarda tutiladi; diskurs haqida gapirilganda esa nutqiy asarning lisoniy tafakkur, nutqiy kontekst, so'zning nolisoniy tomonlari bilan aloqasiga diqqat jalb qilinadi⁵².

Etnopsixolingvistika quyidagilarni tasvirlash va tavsiflashni o'z oldiga maqsad qilib qo'yadi:

1) milliy tilning milliy mental-lingvo majmua sifatida aks ettiradigan o'ziga xos funksiyasi;

2) muayyan milliy-lingvomadaniy hamjamiyat vakillarining kommunikativ, xususan, nutqiy muomalasining o'ziga xosliklari;

3) milliy diskursning o'ziga xos jihatlari va uning milliy-madaniy xususiyatlarini belgilaydigan omillar.

Etnopsixolingvistika quyidagi masalalarni tadqiq etadi:

- diskursning universal va milliy o'ziga xos jihatlarni belgilash;
- diskursning milliy-madaniy tarkibini tadqiq etish;
- diskursning milliy-madaniy o'ziga xosligini ta'minlovchi omillarni aniqlash va ularni tasniflash;
- olamning milliy manzarasini aks ettiradigan o'ziga xos jihatlarni tasvirlash;
- madaniyat kodlari va etalonlarini aniqlash va tasvirlash va h.k.

13. 2. Etnopsixolingvistikaning nazariy asoslari

Etnopsixolingvistika asoslanadigan nazariy ta'limotlardan biri Sepir-Uorfning "Lingvistik nisbiylik nazariyasi"dir. Mazkur faraz 1930-yillarda E. Sepirning g'oyalari asosida B.Uorf tomonidan ilgari surilgan. Ushbu farazga ko'ra, insonlar olamni o'z ona tillari vositasida turlicha ko'rishadi. Tilda aks ettirilgan olamgina mavjud. Modomiki, har bir til borliqni o'ziga xos usullar bilan aks ettirar ekan, unda tillar bir-biridan o'zining "olamning lisoniy manzarasi"ga ko'ra farqlanadi. E. Sepir va B.Uorfning gipotezasida quyidagi asosiy masalalar ajratiladi: 1. Til unda so'zlashuvchi xalqning tafakkur usuli bilan bog'liqdir. 2. Olamni bilish usuli subyektlarning qanday tillarda fikrlashiga bog'liqdir⁵³.

Etnopsixolingvistika shug'ullanadigan masalalardan biri tafakkur (lisoniy tafakkur) va madaniyat o'rtasidagi o'zaro munosabatdir. Ma'lumki, har bir xalqning dunyoni bilishi, dunyoni tushunishi asosida o'zining predmetlik ma'nolari, ijtimoiy stereotiplari, kognitiv sxemalari sistemasi yotadi, insonning tafakkuri har doim etnik jihatdan shartlangan bo'ladi (A.A.Leontev). Etno-ijtimoiy-madaniy omil ko'pincha fikrni shakllantirish va ifodalash usulining milliy-etnik o'ziga xosligi bilan aniqlanadi (I.A.Zimnyaya). Mazkur jarayon ko'p hollarda "g'ayriixtiyoriy" xarakter kasb etadi, binobarin, tafakkur sistemasining o'zi etnik stereotiplar muomalasi bilan aniqlanadi va har bir alohida madaniyat egasi tomonidan tushunib yetilmaydi, ya'ni mazkur milliy-lingvo-madaniy

⁵² Кавинкина И.Н. Психоллингвистика. Пособие для студентов педагогических специальностей высших учебных заведений. –Гродно: ГрГУ, 2010. –С.136-137.

⁵³ Уорф Б. Л. Отношение норм поведения и мышления к языку // Новое в зарубежной лингвистике. –М., 1960. –Вып. 1. –С. 174.

hamjamiyatning jamoaviy g'ayriixtiyoriyligiga tegishli bo'ladi. Biroq aynan ana shu tafakkurning muayyan sistemiligi yoki olamning obrazi u yoki bu hamjamiyat vakilining muomalasiga ta'sir qiladi va uni aniqlab beradi (N.V.Ufimseva).

Tafakkurning mavjudligi shaxsning o'ziga xos belgilaridan biridir. Shaxs esa ijtimoiylashuv jarayonida jamiyatda shakllanadi. Shunday ekan, tafakkur shaxsni shakllantirgan o'sha jamiyatning farqli jihatlarini o'zida aks ettirmasligi mumkin emas⁵⁴.

Madaniyat – jamiyat, inson ijodiy kuch va qobiliyatlari tarixiy taraqqiyotining muayyan darajasi. Kishilar hayoti va faoliyatining turli ko'rinishlarida, shuningdek, ular yaratadigan moddiy va ma'naviy boyliklarda ifodalanadi. “Madaniyat” tushunchasi muayyan tarixiy davr (antik madaniyat), konkret jamiyat, elat va millat (o'zbek madaniyati), shuningdek, inson faoliyati yoki turmushining o'ziga xos sohalari (masalan, mehnat madaniyati, badiiy madaniyat, turmush madaniyati)ni izohlash uchun qo'llaniladi. Tor ma'noda “madaniyat” termini kishilarning faqat ma'naviy hayoti sohasiga nisbatan ishlatiladi.

Madaniyat – me'yorlar, qadriyatlar, ideallar, namunalarning yo'l-yo'riqlari va ko'rsatmalari sistemasiga asoslangan subyektlar faoliyatining barcha shakllari majmuyi, u boshqa madaniyatlar bilan o'zaro aloqada yashaydigan jamoaning meros qilib olgan xotirasi. Madaniyat me'yori irsiy meros qilib olinmaydi, balki o'rganish orqali o'zlashtirib boriladi. Shuning uchun milliy madaniyatni egallash katta aqliy va irodaviy kuch talab qiladi.

Ko'rinadiki, madaniyat ong, muomala stereotiplari, belgilar va ma'nolar sistemasi, ya'ni til bilan chambarchas bog'liqdir. E.Sepirning ta'biri bilan aytganda: “Jamiyatni **nima** qilishi va **nimani** o'ylashiga qarab madaniyatni, **qanday** o'ylashiga qarab esa tilni aniqlash mumkin.

Turfa madaniyat vakillari bo'lgan turli etnoslarning lisoniy dunyosi bir-biridan farq qiladi. Buni quyidagi assotsiativ eksperiment misolida yaqqol ko'rishimiz mumkin. Masalan, OQ stimul so'ziga ruslarning aksariyati QOR reaksiyasini berishgan. O'zbeklar uchun oq rangni ifodalashda PAXTA, qozoqlar uchun esa SUT “etalon” bo'lib xizmat qilgan. SARIQ so'zi ruslar, beloruslar va ukrainlar uchun birinchi galda KUZ YAPROG'ini, shuningdek, MOMAQAYMOQ (ruslarda), QUM (belaruslarda) va KUNGABOQARni (ukrainlarda) assotsiatsiyalab kelgan. Fransuzlar SARIQ so'ziga OLTIN va TUXUM SARIG'I, amerikaliklar YOG'ni reaksiya so'z sifatida keltirishgan⁵⁵.

Xullas, etnopsixolingvistika tilning insonlar tafakkuriga ta'siri hamda tilda tafakkur va muomala milliy xususiyatlarining aks etishi masalalarini tadqiq etish bilan shug'ullanadi.

13. 3. Kommunikatsiyaga lingvo-kognitiv yondashish

Kommunikatsiyaga lingvo-kognitiv yondashishda o'z nomidan ko'rinib turganidek muloqotning nafaqat lingvistik, balki kognitiv jihatlarini ham tahlil

⁵⁴ Красных В.В. Этнопсихоллингвистика и лингвокультурология. Лекционный курс. –М.: Гнозис, 2002. –С. 16-17.

⁵⁵ Кавинкина И.Н. Психоллингвистика. Пособие для студентов педагогических специальностей высших учебных заведений. –Гродно: ГрГУ, 2010. –С. 161.

qilinadi. Lingvo-kognitiv yondashishda kommunikatsiyaning ikki asosiy tomoni: 1) umumlisoniy jihat (muloqot amalga oshiriladigan har qanday til, har qanday kommunikatsiya, har qanday diskurs uchun muhim bo'lgan); 2) milliy-determinantli komponent (milliy diskurs uchun muhim bo'lgan) ajratib o'rganiladi. Boshqacha qilib aytganda, mazkur yondashuv bir tomondan kommunikatsiyadagi umumiy tomonlarni, kommunikatsiyaga ta'sir qiladigan barcha omillarni kompleks tahlil qiladi. Boshqa tomondan kommunikatsiyani tashkil qilgan milliy mental-lisoniy majmuaning asosiy belgilarini tadqiq etish orqali uning milliy o'ziga xos xususiyatlarini yoritib beradi⁵⁶.

Kommunikatsiya ilmiy bilim tushunchasi sifatida uzoq tarixga ega bo'lib, uning bir qancha talqinlari mavjud. Masalan, amerikalik psixolog Yu. Ryush (Jurgen Ruesch) kommunikatsiya tushunchasini antropologiya, sotsiologiya, siyosatshunoslik, psixologiya, tilshunoslik va h.k. sohalarda qirقدan ortiq talqini mavjud ekanligini qayd qilgan.

Turli sohalarda ilmiy izlanishlar olib borgan tadqiqotchilarning aksariyati (L.S.Vigotskiy, A.N.Leontev, A.A.Leontev, A.R.Luriya va h.k.) kommunikatsiyani o'zaro munosabat, "intereaksiya" (o'zaro ta'sir) sifatida talqin qilishgan va uning ijtimoiy xarakterini ta'kidlashgan.

Kommunikatsiya ikki yoki undan ortiq lisoniy shaxslarning xabarni uzatish, fikr va ma'lumotlar almashish, ya'ni suhbatdoshga u yoki bu shaklda ta'sir qilish maqsadida amalga oshirilgan muloqotdir. Kommunikatsiya ijtimoiy jarayon sifatida namoyon bo'ladi. U jamiyatda aloqa o'rnatuvchi vazifani bajaradi.

Kommunikatsiyaning subyekti so'zlovchi inson bo'lib, u o'zining nutqiy faoliyatida 1) lisoniy, 2) nutqiy va 3) kommunikativ shaxs sifatida namoyon qiladi. *Lisoniy shaxs* – muayyan bilimlar va tasavvurlar majmuyiga ega bo'lgan nutqiy faoliyatni namoyon qiluvchi shaxs. *Nutqiy shaxs* – kommunikatsiyada muloqotning u yoki bu strategiya va taktikasini tanlab amalga oshiradigan, u yoki bu lisoniy va nolisoniy vositalardan foydalanadigan shaxs. *Kommunikativ shaxs* – real kommunikatsiyada real harakat qiladigan aniq kommunikativ aktning aniq ishtirokchisidir.

Ma'lumki, psixolingvistikada har qanday so'zlovchi shaxs individual kognitiv makon (IKM), o'sha jamoaga taalluqli kollektiv kognitiv makon (KKM) majmuyi va o'zi a'zo bo'lgan milliy-lingvo-madaniy hamjimi-yatning kognitiv bazasiga (KB) ega bo'ladi. Kommunikatsiya jarayoniga (IKM), (KKM) va (KB) bevosita ta'sir ko'rsatadi. (KM) va (KB) kodlash va informatsiyani saqlashning mazmuniy shakli sifatida tushuniladigan kognitiv strukturalar bilan shakllantiriladi. Kognitiv strukturalar o'z navbatida fenomenologik (FKS) va lisoniy kognitiv strukturalar (LKS)ga ajraladi. Kognitiv strukturalar "vositachi" strukturalar orqali namoyon bo'lgani uchun ularning o'zini to'laligicha o'rganish qiyin. Kognitiv strukturalar so'zlovchining qobiliyati asosida yotadi va kognitiv strukturalar bilan qobiliyat turlari o'rtasidagi muayyan o'zaro munosabatlarni aniqlash imkoniyati mavjud bo'lib ko'rinadi. Darhaqiqat, lisoniy va nutqiy qobiliyat shubhasiz, birinchi navbatda lisoniy kognitiv strukturalar, predmet qobiliyat – fenomenologik,

⁵⁶ Красных В.В. Этнопсихоллингвистика и лингвокультурология. Лекционный курс. –М.: Гнозис, 2002. –С. 21.

madaniy va kommunikativ esa ham unisi, ham bunisi vositasida shakllanadi. LKS olamning lisoniy manzarasini shakllantirishda bevosita ishtirok etadi, olamning obrazli (konseptual) manzarasini shakllantirishda birinchi navbatda FKS “material” bo‘lib xizmat qiladi⁵⁷.

Xullas kommunikativ modelning “qutblari” N. G. Komlev qayd qilganidek, so‘zlovchi tafakkuri (“kirish”da) va tinglovchi tafakkuri (“chiqish”da) orqali namoyon bo‘ladi. Tafakkur (lisoniy tafakkur) esa milliy bo‘lib, u fenomen sifatida har doim madaniyat bilan chambarchas bog‘liqdir.

13. 4. Madaniyatlararo muloqot

Fanda madaniyatlararo muloqotga nisbatan Robert Lado tomonidan ilgari surilgan “tili o‘rganilayotgan mamlakat madaniyatiga munosabat, deb nomlanadigan metodik tamoyil mavjud. Ushbu tamoyilning mazmuni: “Ikki xalqning madaniyati bir-biriga mos kelmaganda (masalan, urush vaqtida) til o‘rganuvchilarni mazkur xalq tilini sevis, bu tilda gapiradigan xalq bilan do‘stona munosabatda bo‘lish, bu xalqqa nisbatan befarq yoki salbiy munosabatda bo‘lmaslik va uning madaniyatiga nisbatan hurmat ruhida tarbiyalash”dan iborat. Biroq hayotda turli til va madaniyatlarga mansub kishilar o‘rtasida talaygina to‘qnashuvlar mavjud.

Madaniyatlararo to‘qnashuvlarning ko‘rinishlaridan biri madaniy shokdir. **Madaniy shok** (cultural shock) termini 1955-yilda Raverl Ober tomonidan taklif qilingan. U xorijiy tilni o‘rganuvchining ajablanish, hayron bo‘lish yoki tili o‘rganilayotgan madaniyat omillarining qabul qilmaslik holatini ifodalaydi. *Madaniy shok* til o‘rganuvchining noto‘liq akkulturasizatsiyasi yoki u uchun yangi bo‘lgan madaniyat me‘yorlarini bilmasligi, tushunmasligidir. Har qanday xorijlik o‘z boshidan madaniy shok holatini kechiradi. O‘z yurtida yashayotgan odam ham begona muhitga tushib qolganda madaniy shokka duch kelishi mumkin. Madaniy shok o‘zga madaniyat bilan tanish bo‘lishiga qarab va yangi faktlarni qiyoslash oqibatida o‘zining madaniyatini unuta borgan sari barham topadi⁵⁸.

Madaniy shok holatini o‘z tajribamdan kelib chiqqan holda ba’zi misollar yordamida izohlashga harakat qilaman. 2000-yili Busan chet tillari universitetining taklifiga binoan koreys talabalariga o‘zbek tilidan dars berish uchun Janubiy Koreyaga bordim. Janubiy Koreyadagi hayotimning dastlabki haftasida bir koreys talabaga saqich berdim. U saqichni chapillatib chaynashga tushdi. Talaba qiz juda odobli, tarbiyali va nazokatli edi. Bunday qizning madaniyatning oddiy qoidalaridan bexabar ekanligi meni hayratga soldi. Bu voqeadan 3-4 kun o‘tgach, o‘zbek tili kabinetida choy tashkil qilib, bir guruh talabalarni choyga taklif qildim. Ularni o‘zbek shirinliklari bilan mehmon qildim. Talabalarning aksariyati shirinliklarni chapillatib yeyishga boshlashdi. Men madaniy shok holatiga tushdim. Toqatim toq bo‘lib, koreys talabalarini “tarbiyalab” qo‘ymoqchi bo‘ldim va chapillatib yeyish madaniyasizlik ekanligi, boshqalarda yaxshi tasavvur qoldirmasligini tushuntirdim. Talabalar juda noqulay ahvolga tushishdi, uzr

⁵⁷ Красных В.В. Этнопсихоллингвистика и лингвокультурология. Лекционный курс. –М.: Гнозис, 2002. –С. 23-24.

⁵⁸ Кавинкина И.Н. Психоллингвистика. Пособие для студентов педагогических специальностей высших учебных заведений. –Гродно: ГрГУ, 2010. –С. 162-163; Белянин В. П. Психоллингвистика. –М., 2004. –С. 163

so‘rashdi. Keyin xijolatimiz ohangda chapillatib yeyishning Koreyada biron yegulik bilan mehmon qilgan kishiga nisbatan hurmat, minnatdorchilik, qolaversa, yegulikning juda mazaliligiga ishora ekanligini aytishdi. Men juda noqulay ahvolga tushib qoldim. Shundan so‘ng koreys xalqiga, madaniyatiga hurmatim oshdi.

Akkulturatsiya – madaniyatlarning o‘zaro ta’sir jarayoni bo‘lib, u biron bir xalq yoki biron bir xalq vakili tomonidan boshqa xalq madaniyatining to‘liq yoki qisman qabul qilinishini ifodalaydi.

Akkulturatsiya quyidagi bosqichlarga ajraladi:

1. Boshlang‘ich bosqich – inson chet elga ketish arafasida hayajon, quvonch yoki xavotir va tashvishga tushadi. Boradigan mamlakat haqida ma’lumotlar to‘playdi, til bilan chuqurroq tanishadi.

2. Insonning yangi mamlakatga kelganining dastlabki kunlarida bu mamlakat madaniyatiga ko‘nikish bosqichi. Bu davrda inson o‘zini musofir his qilib, mazkur mamlakat madaniyatining o‘ziga xos xususiyatlarini umuman qabul qilmasligi mumkin.

3. Moslashuv bosqichi. O‘zini musofir his qilgan inson o‘zga madaniyat bilan murosas qilishga boshlaydi.

4. Osoyishtalik bosqichi ba’zan xorijiy davlatga kelganiga 2-3 yil bo‘lganidan so‘ng boshlanishi mumkin. Insonda mazkur mamlakat haqida u yoki bu darajada obyektiv fikrlar shakllanadi.

5. Uyga ketish arafasidagi moslashuv bosqichi. Bu davrda uyiga qaytishi kerak bo‘lgan insonda bir xillik muammolari bilan bog‘liq qattiq hayajon alomatlari rivojlanadi. Ya’ni u hali xorijlik bo‘lgani holda xayoli uyida bo‘ladi.

6. So‘nggi bosqich – qaytishga moslashuv. Xorijdan uyiga qaytgan insonning holati, ya’ni uyiga qaytgan inson o‘z yurtida o‘zini begonadek his qiladi. Ko‘pincha, xorijdagi xotiralari bilan yashaydi, u yerda ko‘rganlarini hozir ko‘rayotganlari bilan qiyoslaydi.

Madaniyatlararo muloqotda madaniy shokka o‘xshash bo‘lgan lingvistik shok hodisasi ham kuzatiladi. **Lingvistik shok** ona tili uchun kulgili, g‘alati va odobdan tashqari hisoblangan lisoniy birliklar qo‘llanilgan xorijiy nutqni eshitgan insonning hayratlanish, kulish yoki xijolat bo‘lish holati. Masalan, turk tilida *düşmek* “yiqilmoq”ni, o‘zbek tilida *tushmoq* “yuqoridan, balandlikdan pastga tomon yo‘nalmoq; biron transportdan tushmoq va h.k.” yoki *zor* “juda qiyin”, *zo‘r* “juda yaxshi” ma’nolarni ifodalaydi. Koreys tilida *oppa* akani, o‘zbek tilida bunga qarama-qarshi ma’nodagi so‘zni anglatadi. Tillararo bunday omonimiya hodisasi “tarjimonning aldoqchi do‘stlari” muammosi sifatida tasvirlanadi.

13-MA’RUZA

IJTIMOIIY PSIXOLINGVISTIKA MASALALARI. BILINGVIZM

Reja:

1. Ijtimoiy psixolingvistikaning predmeti va vazifalari
2. Lisoniy shaxs strukturasi
3. Olamning lisoniy manzarasi
4. Geshtaltlar va belgilar

5. Bilingvizmning mohiyati
6. Bilingvizm turlari
7. Interferensiya
8. “Lakuna” tushunchasi. Lakunalarning turlari. Ijtimoiy-madaniy lakunalar. Lakunalarni bartaraf qilish yo‘llari

Tayanch so‘z va iboralar: til egasi, kommunikatsiya, nutqiy harakat, nutqiy muomala, lisoniy shaxs, lisoniy shaxs strukturasi, kommunikativ vaziyat, so‘zlovchi, manzara, olam manzarasi, olamning lisoniy manzarasi, lisoniy geshtaltlar.

12.1. Ijtimoiy psixolingvistikaning predmeti va vazifalari

Yuqorida ko‘rib chiqilgan boblarda til egasining nutqiy faoliyati va lisoniy tafakkuri haqida umumiy fikr yuritildi. Bunday umumlashma barcha so‘zlashuvchilar amal qiladigan nutqni yaratilishi, idroki va tushunilishining universal qonuniyatlarini aniqlash va tasvirlashga imkon beradi. Biroq psixolingvistikada lisoniy shaxs umumiy xususiyatlarining tadqiqi bilan chegaralanib qolish o‘zini oqlamaydi, zero, mavhum psixologizm uni insonlar haqiqiy kommunikatsiyasi tabiatini tushunishdan uzoqlashtiradi. Binobarin, insonlar bir-biridan, xususan, nutqiy harakatlari bilan farq qiladi. Qarindoshlarimiz va yaqinlarimizni, hatto ular bilan telefonda gaplashayotganimizda ham ovozlaridan taniymiz. Notanish suhbatdosh nutqini diqqat bilan eshitib, uning turli kommunikativ vaziyatlardagi xatti-harakatini kuzatib lisoniy shaxsning portretini yarata olamiz. Insonning nutqi – uning tashrif kartochkasidir. U so‘zlovchi shaxsining turli xil jihatlari: kelib chiqishi, yoshi, kasbi, ma’lumoti, intellekti va h.k. haqida ma’lumot beradi. Lisoniy shaxs o‘zini nutqiy muomalada namoyon qiladi. **“Nutqiy muomala”** termini keng ma’noda **“nutqiy faoliyat”** kommunikativ harakatlar va so‘zlovchi/ yozuvchining reaksiyasini o‘z ichiga oladi⁵⁹.

“Nutqiy muomala” terminida jarayonning bir tomonli bo‘lishiga urg‘u beriladi: u kommunikativ vaziyat qatnashchilaridan bo‘lgan yo so‘zlovchi (adresant), yo tinglovchi (adresat)ning nutqi yoki nutqiy reaksiyasini xarakterlovchi o‘ziga xos xususiyatlarini ifodalaydi.

“Nutqiy muomala” termini nutqning monologik shakllarini, masalan, ma’ruza, yig‘ilishlardagi nutq va boshqa kommunikativ vaziyatlarni tavsiflash uchun qulaydir. Biroq uning o‘zi dialoglarni tahlil qilish uchun yetarli bo‘lmaydi. Bunday holatda nafaqat har bir tomonning nutqiy muomalasi, balki o‘zaro nutqiy harakatlar mexanizmini ochib berish muhim hisoblanadi. Shunga ko‘ra, “nutqiy muloqot” tushunchasi o‘z ichiga “nutqiy muomala” tushunchasini oladi. Nutqiy muomala rol, vaziyat va mavzu singari sotsiologik o‘lchovlar bilan bog‘lanadi⁶⁰.

⁵⁹ Кавинкина И.Н. Психоллингвистика. Пособие для студентов педагогических специальностей высших учебных заведений. –Гродно: ГрГУ, 2010. –С. 147.

⁶⁰ Usmanova Sh., Bekmuxamedova N., Iskandarova G. Sotsiolingvistika. O‘quv qo‘llanma. –Toshkent: Universitet, 2014. – B. 29.

Shunday qilib, ijtimoiy psixolingvistikaning predmeti lisoniy shaxsning nutqiy muomalasi hisoblanadi.

Lisoniy shaxsni o'rganish har bir til egasini noyob obyekt sifatida ko'rib chiqishni taqozo qiladi. Biroq haqiqiy nutqiy muomalada konkret insonning nutqiy xususiyatlarini aniqlash murakkab kechadi.

Kishilar lisoniy xoslikni da'vo qilganlari holda, o'xshash kommunikativ vaziyatlarda o'zlarini hayratda qoldiradigan darajada bir xil tutishadi. Bu so'zlovchi o'z nutqiy biografiyasining har lahzasida guruhii nutqiy muomalaning xususiyatlarini ko'rsatishi bilan bog'liqdir. Til egasi jamoaviy lisoniy shaxslar xususiyatlarini o'zida mujassamlashtirgandek ko'rinadi. Masalan, til egasi bir paytning o'zida fuqaroning lisoniy shaxsi, talabaning lisoniy shaxsi, 20 yoshli qiz yoki yigitning lisoniy shaxsi va h.k. sifatida ishtirok etishi mumkin. Ya'ni, "so'zlovchi inson" tadqiqotning ko'pqirrali obyektini namoyon qiladi. Shuning uchun lisoniy shaxsni tadqiq etish, avvalo, insonlar nutqiy muomalasini turlarga ajratish, tasniflashni taqozo qiladi.

Ijtimoiy psixolingvistikaning vazifalari quyidagilardan iborat:

1. Lisoniy shaxs turlarini aniqlash.
2. Lisoniy shaxsni jinsi, yoshi, ijtimoiy maqomi, intellekti va h.k. omillardan kelib chiqqan holda tavsiflab berish.
3. Lisoniy shaxsni muayyan madaniy muhitda o'rganish.
4. Turli madaniyat vakillari nutqiy muomalasidagi farqlarni tadqiq etish.

12. 2. Lisoniy shaxs strukturasi

"Lisoniy shaxs" termini dastlab V.V. Vinogradov asarlarida qo'llanilgan⁶¹. Hozirgi kunda lisoniy shaxs tushunchasi Yu.D. Apresyan, G.I. Bogin, V.G. Gak, A.N. Baranov, Yu.N. Karaulov, M.V. Kitaygorodskaya, N.N. Rozanova, V.I. Shaxovskiy, M.V. Pimenova, S.Ye. Nikitina va boshqa tadqiqotchilar tomonidan atroflicha o'rganilgan⁶².

Yu.N. Karaulov lisoniy shaxs deganda, insonning nutqiy asarlar (matnlar)ni yaratish va ularni idrok qilish bilan bog'liq bo'lgan qobiliyatlari va o'ziga xosliklari majmuasini tushungan. U matnlarni 1) lisoniy-struktur murakkablik darajasiga ko'ra; 2) haqiqatni teran va aniq aks ettirishiga ko'ra; 3) muayyan maqsadga yo'naltirilganligiga ko'ra farqlagan. Bunda insonning qobiliyati uning matn yaratish xususiyati bilan bog'langan.

Yu.N. Karaulov **lisoniy shaxs strukturasi**ning uch darajasini: verbal-semantik, kognitiv va pragmatik darajalarini qayd qilgan.

1. Verbal-semantik daraja til egasi uchun tabiiy tilni yetarli darajada egallashni, tadqiqotchi uchun esa muayyan ma'nolar ifodasining shakliy vositalarini an'anaviy tasvirlashni nazarda tutadi.

⁶¹ Каган М.С. Философия культуры. –СПб., 1996. –С. 44.

⁶² Апресян Ю. Д. Избранные труды. Т. II. Интегральное описание языка и системная лексикография. –М.: Школа «Языки русской культуры», 1995; Баранов А.Н., Караулов Ю.Н. Русская политическая метафора. Материалы к словарю. –М., 1991; Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. –М., 1987; Пименова М.В. Ментальность: Лингвистический аспект. –Кемерово, 1996; Никитина С.Е. Устная народная культура и языковое сознание. –М., 1993.

2. Kognitiv daraja til egasining olam lisoniy manzarasi va semantik maydonini aniqlaydigan tushunchalar, g'oyalar va konseptlarni qamrab oladi. Mazkur daraja alohida leksik birliklar ma'nolarini kengayishi va bilimlarga o'tishni ta'minlaydi. U so'zlovchi shaxsning intellektual sohasini qamrab oladi.

3. Pragmatik daraja maqsadlar, motivlar, qiziqishlar, niyatlar va kommunikativ faoliyat ehtiyojlaridan tarkib topadi. U nutqiy faoliyatni anglashdan real faoliyatni tushunishga o'tishni ta'minlaydi. Muloqot o'z-o'zidan mavjud bo'lmasdan, balki u ijtimoiy munosabatlarni aniqlaydigan kishilarning ishlab chiqarish faoliyati bilan bog'liq bo'ladi. Bu o'rinda sof kommunikativ ehtiyojlar haqida emas, balki shaxsning barcha ijtimoiy-faoliyat paradigmalari bilan bog'liq bo'lgan kommunikativ faoliyati haqida gapirish maqsadga muvofiqdir.

Kommunikativ faoliyat ehtiyojlari va lisoniy shaxsning uch darajasi o'rtasida muayyan o'zaro munosabatlar o'rnatiladi. Shunday qilib, ehtiyojlarning birinchi guruhi kishilar o'rtasidagi aloqalarni yo'lga qo'yish va rivojlantirish vazifalariga javob beradi. Ehtiyojlarning mazkur guruhi verbal-semantik daraja bilan qondiriladi va tilni odatdagi qo'llash orqali amalga oshiriladi. Ehtiyojlarning ikkinchi guruhi informatsiyalar almashish va shaxsning tezaurusini qo'llagan holda o'zaro faoliyatning yagona strategiyasini ishlab chiqishni ko'zda tutgan muloqot vaziyati bilan o'zaro bog'liq bo'ladi. Ehtiyojlarning uchinchi guruhi shaxs o'z suhbatdoshini qabul qilishi va tushunishiga qaratilgan muloqot vaziyati bilan o'zaro bog'liq bo'ladi⁶³.

Bilish va o'zini o'zi anglash ham lisoniy shaxsning muhim jihatlaridan sanaladi. Lisoniy bilish o'z tabiatiga ko'ra individual bo'ladi, biroq madaniyatning turlariga muvofiq holda turli shakllarga ega bo'lishi mumkin. Chunonchi, har qanday lisoniy shaxs ayni paytda madaniy shaxs hamdir.

Xullas, **lisoniy shaxs** deganda muayyan bilimlar va tasavvurlar majmuyiga ega bo'lgan nutqiy faoliyatni namoyon qiluvchi shaxs tushuniladi.

12. 3. Olamning lisoniy manzarasi

Har qanday til alohida olam manzarasiga ega va lisoniy shaxs ana shu manzaraga mos ravishda ifodalarning mazmunini tuzishga majburdir. Bunda tilda o'z aksini topgan insonning olamni o'ziga xos idroki namoyon bo'ladi. Til insonning olam haqidagi bilimlarining shakllanishi va mavjud bo'lishidagi muhim omildir. Inson faoliyat jarayonida obyektiv dunyoni aks ettirar ekan dunyoni bilish natijalarini so'zda qayd etadi. Olamning lisoniy manzarasi borliq haqidagi obyektiv bilimlarni to'ldiradi. Lisoniy shakllarda muhrlangan mazkur bilimlar majmuasi **olamning lisoniy manzarasi**, deb nomlanadi⁶⁴.

Olamning manzarasi (lisoniy ham) tushunchasi insonning olam haqidagi tasavvurlarini o'rganish asosida yaratiladi. Olam – o'zaro munosabatdagi inson va muhit bo'lsa, olam manzarasi – inson va muhit haqidagi ma'lumotni qayta ishlash natijasidir. Agar olamning obrazi bo'linmaydigan yaxlit butunlikni namoyon qilsa,

⁶³ Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. –М.: Наука, 2003. С. 29.

⁶⁴ Кавинкина И.Н. Психолингвистика. Пособие для студентов педагогических специальностей высших учебных заведений. –Гродно: ГрГУ, 2010. –С. 152; Маслова В. А. Лингвокультурология: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. –М.: Издательский центр «Академия», 2001. –С.64.

olamning manzarasi dunyo haqidagi turli darajadagi bilimlar majmuyini va uning obyektlariga bo'lgan munosabatni namoyon qiladi. Olamning obrazini to'g'ridan-to'g'ri reflekslar vositasida anglab bo'lmaydi, uni faqat o'ziga xos obrazlarni "o'z boshidan kechirish" orqaligina tushunish mumkin. Olam manzarasini "odatdagi" bilish orqali anglab bo'lmasa-da, uni verbal va obrazli aks ettirish, ifodalash mumkin. A.K.Kamenskiy **olamning lisoniy manzarasini** "mantiqiy (konseptual) va lisoniy (so'zli) modeldan tashkil topgan mantiqiy-so'zli hosila" sifatida umumiy shaklda izohlagan.

M. Xaydeggerning qayd qilishicha, "manzara" so'zi deganda birinchi navbatda, biron narsaning tasviri haqida o'ylaymiz, "olam manzarasi dunyoning tasvirini emas, balki olamni manzaradek tushunishni ifodalaydi. Haqiqiy borliqni aks ettiruvchi olamning manzarasi va olamning lisoniy manzarasi o'rtasida murakkab munosabatlar mavjud bo'ladi. Olam manzarasi makon (yuqori-quyi, o'ng-chap, sharq-g'arb, uzoq-yaqin), zamon (kun-tun, qish-yoz), miqdor va h.k. o'lchovlar vositasida tasavvur etilishi mumkin. Uning shakllanishiga til, an'analar, tabiat va landshaft, ta'lim va tarbiya va boshqa ijtimoiy omillar ta'sir ko'rsatadi.

Olamning lisoniy manzarasi olamning maxsus manzaralari (kimyo, fizika va h.k.) bilan bir qatorda bo'la olmaydi, u boshqa manzaralardan oldinda bo'lib, ularni shakllantiradi. Chunki inson dunyoni va o'zini umuminsoniy va milliy tajribaga asoslangan til vositasida angelaydi. Bu o'rinda milliy tajriba tilning barcha darajadagi o'ziga xos xususiyatlarni belgilaydi. Tilning o'ziga xosligi tufayli til egasining ongida muayyan olamning lisoniy manzarasi yuzaga keladi va inson u orqali dunyoni ko'radi.

Har qanday til egasi bo'lgan inson uchun haqiqiy borliq (moddiy va fizik) quyidagi ko'rinishlarda mavjud:

- 1) haqiqiy borliqning o'zi;
- 2) birinchi signal (borliqni sezgilar vositasida idrok qilish) sistemasi;
- 3) ikkinchi signal (verbal) sistemasi.

Haqiqiy borliqni idrok qilishning bu uch darajasi bilan haqiqiy borliq haqidagi tasavvurlar: olam umumiy manzarasining tasavvuri (maishiy va ilmiy), olamning lisoniy manzarasi yordamida obyektivlashtirilgan olamning subyektiv tasavvuri o'zaro munosabatda bo'ladi.

Olamning lisoniy manzarasi insonni olamga (tabiatga, hayvonlarga, o'z-o'ziga) bo'lgan munosabatini shakllantiradi. Har qanday tabiiy til dunyoni bilishning muayyan usulini aks ettiradi. Unda ifodalangan ma'nolar muayyan qarashlarning yagona tizimida, o'ziga xos jamoaviy falsafada mujassamlashadi va u barcha til egalari uchun majburiylik kasb etadi. Mazkur tilda so'zlashuvchilar dunyosi shakllanadi, ya'ni olamning lisoniy manzarasi leksika, frazeologiya va grammatikada muhrlangan olam haqidagi bilimlar majmuasidir.

Olam manzarasining konseptual va lisoniy turlarini farqlash lozim. Olamning konseptual manzarasi olamning lisoniy manzarasidan farqli o'laroq, bilish va ijtimoiy faoliyatlar natijalarini aks ettirib doimo o'zgarishda bo'ladi. Biroq olam lisoniy manzarasining ayrim qismlari insonlarning olam haqidagi qadimdan qolgan, eskicha tasavvurlarini uzoq vaqt mobaynida saqlab qoladi. Olamning konseptual manzarasi olamning lisoniy manzarasiga nisbatan boyroq

bo‘ladi, chunonchi, uning shakllanishida tafakkurning har xil turlari ishtirok etadi. Turli kishilarda, masalan, turli davrlar, turli ijtimoiy va yosh guruhlari, turli bilim sohalari va h.k.ning vakillarida olamning konseptual manzaralari farqlanishi mumkin. Har xil tillarda so‘zlashuvchi kishilar muayyan sharoitlarda bir-biriga yaqin bo‘lgan olamning konseptual manzaralariga, aksincha, bir tilda so‘zlashuvchi kishilar olamning turli konseptual manzaralariga ega bo‘lishlari mumkin⁶⁵. Olamning konseptual manzarasida umuminsoniy, milliy va shaxsiy o‘zaro munosabatlar bo‘ladi. Olamning konseptual manzarasi bilan olamning lisoniy manzarasi bir-biridan farq qilishiga qaramay, har ikkala manzara o‘zaro bog‘liqdir. Agar til olamning konseptual manzarasi bilan aloqada bo‘lmaganida, u muloqot vositasi rolini bajara olmasdi.

Olamning lisoniy manzarasini yaratishda frazeologizmlar alohida rol o‘ynaydi. Ular “xalq hayotining ko‘zgusi”dir. Frazeologik birliklarning tabiati til egasining bilimlari, hayotiy tajribasi va mazkur tilda so‘zlashuvchi xalqning madaniy-tarixiy an‘analari bilan chambarchas bog‘liqdir. Frazeologik birliklarning semantikasi inson va uning faoliyatini tavsiflashga qaratiladi⁶⁶.

Frazeologizmlar vositasida yaratilgan olamning lisoniy manzarasini tahlilida uning antropotsentrik xususiyatini ta’kidlash joiz. Olamning antropotsentrik manzarasi frazeologizmlar yo‘nalishining insonga qaratilganligi bilan ifodalanadi. Bunda inson barcha narsalarning o‘lchovi sifatida ishtirok etadi: ko‘p – *boshini yeb*; to‘la, butun – *boshdan oyoq*; kichik – *ko‘z ilg‘amas*; tez – *ko‘z ochib yumguncha* va h.k.

Olamning lisoniy manzarasi turfa ranglar, xususan, mifologemalar, obrazli metaforik so‘zlar, o‘xshatishlar, konnotativ so‘zlar, stereotiplar, ramzlar va h.k. vositasida yaratiladi. Har qanday til o‘zida mazkur til egasining dunyoqarashini belgilaydigan va olam manzarasini shakllantiradigan milliy, o‘ziga xos xususiyatlar tizimini mujassamlashtiradi. Masalan, ruslarda *cho‘chqa* a) ifloslik, b) nonko‘rlik, d) tarbiyasizlikni; inglizlarda *pig* ochofatni, o‘zbeklar, qirg‘izlar, qozoqlar va boshqa musulmon xalqlarida *cho‘chqa* sof diniy nuqtayi nazardan o‘ta haqoratni ifodalaydi; vietnamlarda *cho‘chqa* ahmoqlik ramzi bo‘lib keladi. Demak, *cho‘chqa* so‘zi turli xalqlarda turlicha belgilarni konnotatsiyalaydi. Bu esa mazkur xalqlar olam manzarasining shakllanishidagi ularning o‘ziga xos, individual majoziy fikrlashini ko‘rsatadi.

Xullas, har qanday madaniyat o‘zining kalit so‘zlariga ega bo‘ladi. Bu o‘rinda O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimovning tilimizning milliy-madaniy xususiyatlari haqida bildirgan quyidagi fikrlarini keltirish ayni muddaodir: “...tilimizdagi mehr-oqibat, mehr-muhabbat, mehr-shafqat, qadr-qimmat degan, bir-birini chuqur ma’no-mazmun bilan boyitadigan va to‘ldiradigan iboralarni olaylik. Qanchalik g‘alati tuyulmasin, bu iboralarni boshqa tillarga aynan tarjima qilishning o‘zi mushkul bir muammo. Shuni aytish lozimki, bu tushunchalar kimdir shunchaki o‘ylab topgan shirin kalom, quloqqa xush

⁶⁵ Маслова В. А. Лингвокультурология: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. –М.: Издательский центр «Академия», 2001. –С.65.

⁶⁶ Фразеологический словарь русского литературного языка / Под ред. А. И.Федорова. –М., 1996; Образные средства русского языка / Под ред. В.Н.Телия. –М., 1995.

yoqadigan soʻzlar emas. Bunday tushunchalar asrlar mobaynida el-yurtimizning dunyoqarashi, maʼnaviy hayotining negizi sifatida vujudga kelgan, ongu shuurimizdan chuqur joy olgan buyuk qadriyatlarning amaliy ifodasidir”⁶⁷.

Shunday qilib, olamning lisoniy manzarasini oʻrganish masalasi inson va uning turmushi, uning dunyo bilan oʻzaro munosabati, uning mavjudligining sharoitlarini aks ettiradigan olamning konseptual manzarasi masalasi bilan chambarchas bogʻliqdir. Olamning lisoniy manzarasi insonning turli olam manzaralarini izohlaydi va umumiy olam manzarasini aks ettiradi.

12. 4. Geshtaltlar va belgilar

Geshtalt – tafakkurga oid realiya boʻlib, u muayyan nazariyaning ichidagina amal qiladi. Geshtalt nazariy tuzilma boʻlgani uchun ham uni koʻrib yoki tasvirlab boʻlmaydi.

Geshtalt (nemischa) termini ilk bor nemis geshtalt-psixologiya maktabining vakillari tomonidan ilmiy muomalaga kiritilgan. *Geshtalt* soʻzi “obraz, tuzilma, yaxlit shakl” maʼnolarini anglatadi⁶⁸. Ilmiy adabiyotlarda geshtaltga biror obyektning qismlar yigʻindisi sifatida emas, balki yaxlit holda idrok etish jarayoni deb taʼrif beriladi⁶⁹.

J. Lakoffning qayd qilishicha, fikrlar, idroklar, emotsiyalar, bilish jarayonlari, motorli faoliyat hamda til ayni strukturalar boʻlgan “geshtaltlar”dan tarkib topgan⁷⁰.

Umuman, *geshtalt yaxlit obraz* hisoblanadi, yaʼni biron bir obyektning butunicha idrok qilinishi *geshtalt*, deb tushuniladi. Geshtalt-psixologiya idrokning yaxlitligiga asoslanadi: ayrim shakllarning alohida boʻlaklari oʻz maʼnosini butunning (*geshtaltning*) tarkibida topadi. Masalan, “mashhur shaxmatchi shaxmat taxtasidagi alohida donalarni emas, balki butun figuralarning joylashish holatini yaxlitligicha eslab qoladi. Kuchli shaxmatchining xotirasida bunga oʻxshash juda koʻp sonli “geshtaltlar” saqlanib qoladi. Shaxmatchi kerak paytda ularni xotirasidan “chaqirib olib” oʻyinda qoʻllaydi.

Yoki *daraxt* tushunchasi olinganda, daraxtni predmet sifatida idrok etuvchi shaxs uni qismlar yigʻindisi, yaʼni tana, ildiz, shoxlar va barglardan iborat oʻsimlik sifatida emas, balki shu qismlarga boʻlinuvchi yaxlit jism – daraxt sifatida idrok qilishi muhim hisoblanadi.

J. Lakoffning taʼbiricha, *janjal* va *urush* ayni terminlar bilan tasvirlanadi, Demak, ular bir xil tasavvur qilinadi, yaʼni ular ayni geshtalt (yaxlit obraz – Sh.Usmanova) bilan bogʻlanadi⁷¹.

Inson zakovatining benazir xususiyatlaridan biri unda gʻayriixtiyoriy bilish qobiliyatining mavjudligi, har narsaga eʼtibor qaratmasligidir. Biz kundalik hayotda ishlatiladigan sanchqining nechta tishi borligi yoki gugurt qutisida nima

⁶⁷ Каримов И.А. Юсак маънавият – енгилмас куч. – Тошкент: Маънавият, 2008. – Б. 7.

⁶⁸ Сафаров Ш. Когнитив тилшунослик. – Жиззах, 2006. – Б. 47.

⁶⁹ Хрестоматия по истории психологии. – М., 1980. – С.84-89; Алефиренко Н. Спорные проблемы семантики. – М., 2005. – С. 326; Сафаров Ш. Кўрсатилган асар. – Б. 47.

⁷⁰ Лакофф Дж. Лингвистические гештальты / Дж. Лакофф // Новое в зарубеж. лингвистике. Вып. 10. Лингвистическая семантика. – М.: Прогресс, 1981. – С. 350–368.

⁷¹ Лакофф Дж. Кўрсатилган асар. – Б. 350–368.

tasvirlanganini, ichida nechta gugurt donasi borligini eslay olmaymiz. Chunki biz uchun bunday ikir-chikirlarni eslab qolish shart emas. Bizni sanchqi, gugurt qutisi va h.k. obyektlarning muayyan vazifalarigina (funksiyalari) qiziqtiradi. Buning uchun obyektning **pichoq emas, sanchqi ekaniga yoki sigaret qutisi emas, gugurt qutisi ekaniga** (ta'kid bizniki – Sh. Usmanova) ishonch hosil qilishning o'zi kifoyadir⁷².

Demak, inson uchun predmetlarning foydasiz, ikir-chikir belgilarini bilish shart emas. Bu o'rinda insonning ko'z bilan emas, balki miya bilan ko'rishi muhim sanaladi. Insonda o'xshashlik va farqlilik haqidagi tasavvurlar azaldan mavjud bo'lmaydi. Ular inson psixikasida tajriba orttirish jarayonida keyinroq shakllanadi va murakkab bilish amallarining natijasini namoyon qiladi.

Til mazkur amallarning quroli va olingan bilimlarning qayd qilish vositasi bo'lib xizmat qiladi. Yani geshtaltlar botiniy mazmundor bo'lgan alohida til birliklaridir. Geshtaltlar tilda amalga oshishi bilan birga, insonning borliqni idrok qilishi asosini tashkil qiladi, bilish jarayonlarini yo'naltiradi, motorli aktlarning o'ziga xos xususiyatlarini va h.k. aniqlaydi.

Tilga nisbatan geshtaltlarning botiniyligi bir necha jihatlarda namoyon bo'ladi. Chunonchi, tilning zohiriy sathida ayni geshtalt turli fikrlarni keltirib chiqarishi mumkin va bunda faqat maxsus izlanishlar orqaligina ularning birligini aniqlash mumkin⁷³.

Shunday qilib, geshtaltlar konseptual bog'lanishlar bo'lib, ular inson psixikasining botiniga tegishli bo'lgan va tabiiy tilning kategoriyalari doirasidan tashqarida yotgan universal tasavvurlar mohiyatidir.

BILINGVIZM

14. 1. Bilingvizmning mohiyati

(Ichki til) diglossiyasi (yun. *di* – “ikki” va *gloss* “til”) deganda, bir milliy tilning turli subkodlarida gapira olish, sharoit va muloqot doirasiga bog'liq holda tilning bir subkodidan ikkinchi bir subkodiga ko'chish, bir til doirasidagi turli uslublardan foydalana olish tushuniladi. Masalan, italyan tili sohiblari uyda, do'stlar doirasida mahalliy dialektni qo'llashadi, biroq boshqa dialekt vakillari bilan muloqot qilishganda yoki ommaviy chiqishlarida adabiy tildan foydalanishga o'tishadi. Bunday hodisani xorazmliklar nutqida ham kuzatish mumkin. Xorazm shevasi aksariyat hollarda xorazmliklar orasida qo'llaniladi. Xorazmliklar boshqa sheva vakillari bilan muomalada bo'lganda yoki Toshkentda (yoki boshqa viloyatlarda) yashashganda adabiy tilda so'zlashadilar.

“Diglossiya” termini nafaqat bir milliy tilning turli subkodlarida gapirish, balki turli tillarni bilish va ularni muloqot vaziyatiga ko'ra galma-gal qo'llay olishni ham anglatishi mumkin. Bunday hollarda “ichki til” aniqlovchisi chiqarib tashlanib, “diglossiya” terminining o'zi qo'llaniladi.

⁷² Фрумкина Р.М. Психоллингвистика. –М.: ACADEMIA, 2001. –С.93-94.

⁷³ Маслова В. А. Лингвокультуралогия: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. –М.: Издательский центр «Академия», 2001. –С.66.

“Diglossiya” termini ilmiy muomalaga amerikalik tadqiqotchi C.A. Ferguson tomonidan 1959-yilda kiritilgan⁷⁴. Bungacha tilshunoslikda xalqaro “bilingvizm” va uning muqobili “ikki tillilik” (zullisonayn) terminlari qo‘llanilgan (va qo‘llanishda davom etmoqda). Ko‘p tillar mavjud bo‘lgan holatlarga nisbatan “ko‘p tillilik” (ingl. multilingualism, frans. plurilinguisme) terminidan foydalanish qabul qilingan.

“Ikki tillilik” va “ko‘p tillilik” terminlarining nomlaridan ham ko‘rinib turganidek, bu biron jamiyatda (odatda davlatda) ikki va undan ortiq tillarning faoliyat ko‘rsatishini bildiradi. Bugungi kunda qator davlatlarda ikki yoki ko‘p tillilik mavjud. Mazkur hodisalarni Rossiya (rus tili bilan birga, boshqird, tatar, yoqut, buryat, osetin va h.k. tillar qo‘llaniladi), Afrika, Belgiya, Gana, Hindiston, Kanada, Paragvay (misollarni barcha mintaqalardan olinganini ko‘rish mumkin) va boshqa davlatlarda kuzatish mumkin.

Ikki tillilik va ko‘p tillilikni bir qancha tillarni biladigan shaxslarga nisbatan ham ishlatish mumkin. Binobarin, **bilingvizm (ikki tillilik)** deganda, ikki tilda erkin fikrlasha olish, ikki tilni bir xilda egallaganlik tushuniladi.

Ikki tillilik va ko‘p tillilikdan farqli o‘laroq, **diglossiya** ikkita mustaqil tilni yoki bir tilning turli subkodlarini bilishni ifodalaydi. Bu tillar va subkodlar vazifasiga ko‘ra taqsimlangan bo‘ladi: agar gap ko‘p tilli jamiyatlar haqida borayotgan bo‘lsa, unda masalan, rasmiy vaziyatlarda, chunonchi, qonunchilik, ish yuritish, davlat tashkilotlari orasidagi yozishmalarda rasmiy til (yoki davlat tili)dan foydalaniladi; maishiy, kundalik hayot va oilaviy muloqot sharoitlarida esa rasmiy maqomga ega bo‘lmagan boshqa tillar va subkodlardan foydalaniladi.

So‘zlovchilarning ongli ravishda turli kommunikativ vositalardan birini tanlashi va uni muvaffaqiyatli muloqot uchun qo‘llay olishi diglossiyaning muhim sharti hisoblanadi.

14. 2. Bilingviz turlari

Individual bilingvizmning uch asosiy turi farqlanadi:

Koordinativ (sof) bilingvizmda ikki til mutlaqo avtonom bo‘lib, har biri o‘zining tushunchalar majmuyiga mos keladi, ikki tilning grammatik kategoriyalari ham mustaqil bo‘ladi:

Italyan tilida

ALBERO (tushuncha)	daraxt
Albero (fonema shakl)	

Ingliz tilida

TREE (tushuncha)	daraxt
tri (fonema shakl)	

⁷⁴ Ferguson C.A. Diglossia // Word. –N. 15. 1959. –P 325-340.

Masalan, “tana qo‘yib, shox va novdalar chiqarib, tomir otib o‘sadigan ko‘p yillik o‘simlik” (daraxt) fizik obyekti uchun ikki tushuncha va ikki xil fonemalar shakli qo‘llaniladi: *albero* “soyabonli italyan qarag‘ayi, *tree* “daraxt.

Aralash bilingvizm nutq analizi va sintezining yagona mexanizmini nazarda tutadi, birga mavjud bo‘lgan tillar esa faqat ustki struktura darajasida farqlanadi. Masalan, ALBERO va TREE tushunchalari aralashib, /*albero*/ va /*tri*/ akustik obrazlari qo‘shib yoziladigan ALBEROTREE ko‘rinishidagi super tushunchani hosil qiladi:

ALBERO/ TREE	daraxt
/albero/ /tri/	

Subordinativ bilingvizmda so‘zlashuvchilar ikkinchi tilni ona tilining ta’siri vositasida qabul qiladi: tushuncha ona tilining leksik birliklari, qolganlar esa ikkinchi til birliklari bilan o‘zaro munosabatda bo‘ladi. Bu turdagi bilingvizmda odatda ikkinchi til tarjima qilish usuli bilan o‘rganiladi: /*tri*/ shakli /*albero*/ni ifodalaydi, shuning uchun italyancha ALBERO/alberoning o‘zi belgining belgisi, ya’ni metabelgi hisoblanadi:

ALBERO	daraxt
/albero/	
/tri/	

14. 3. Interferensiya

Ikki tilni biladigan shaxs (bilingv)larning nutqida u qo‘llaydigan tillarning o‘zaro ta’siri kuzatiladi. Bu o‘zaro ta’sir nutqda, tilda, shuningdek, har qanday til osti tizimlarida: fonetikada, grammatikada, leksikada namoyon bo‘lishi mumkin.

Interferensiya keng ma’noda ikki tillilik sharoitida til sistemalarining o‘zaro ta’sirini; ikki tilli shaxslar nutqida u yoki bu til me’yorining buzilishini ifodalaydi. Tor ma’noda ikki tilli shaxsning og‘zaki va yozma nutqida ona tili ta’sirida ikkinchi til me’yorlarining buzilishini anglatadi⁷⁵.

Umuman, ikki tilni biladigan shaxsning bir tilining ikkinchi tilga ko‘rsatgan har qanday ta’siri va bu ta’sirning natijasi **interferensiya** deyiladi. Odatda interferensiya deganda, faqat nazorat qilib bo‘lmaydigan jarayonlar tushuniladi, ongli ravishdagi o‘zlashmalar unga taalluqli bo‘lmaydi.

Interferensiyaning yo‘nalishlari turlicha bo‘lishi mumkin. Ona tilining ikkinchi tilga interferensiyasi ko‘proq kuzatiladi. Biroq ikkinchi til asosiy tilga aylanganida u ham ona tiliga ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Masalan, o‘zbek bolasi ruslar yashovchi hududga ko‘chib boradi va rus maktabida o‘qiy boshlaydi. Astasekin rus tili uning ona tilisiga ta’sir qila boshlaydi va u ko‘proq rus tilida gapira boshlaydi. Masalan, uning nutqida “*Mam, ujin qilamizmi?*”, “*Ponedelnik kuni fizkultura bor*. Yoki ko‘p yillar davomida chet elda muhojir bo‘lib yashagan

⁷⁵ Словарь социолнгвистических терминов. –М., 2006. –С. 82.

o'zbeklarning nutqida ham bu ta'sirni ko'rish mumkin. Masalan, "*Hammasi okey bo'ladi*", "*O, yes! Zo'r bo'ldi*".

Rossiyadagi bozorlardan biridagi savdogarlar nutqida "*Takoy prays tol'ko za leybl chto li?*" tarzidagi inglizcha leksik interferensiya asosida qurilgan ruscha jumlaning ko'rish mumkin. Mazkur matnda ruschassena leksemasining o'rniga inglizcha *price* so'zi individual qo'llanilgan bo'lib, unda yosh (yosh-molodoy), mavzu (tijorat), holat (bozor) va maqom ("chelnok") singari ijtimoiy omillar ishtirok etgan.

Interferensiya lisoniy aloqalar nazariyasida markaziy tushunchalardan biri hisoblanadi. U til darajasiga muvofiq ravishda quyidagi ko'rinishlarda namoyon bo'ladi:

- 1) fonetik interferensiya;
- 2) grammatik interferensiya;
- 3) sintaktik interferensiya;
- 4) leksik-semantik interferensiya.

Fonetik interferensiya ikki tilli shaxs nutqida aloqadagi tillarning fonetik tizimidagi o'zaro ta'sir hodisasi bo'lib, talaffuzdagi aksentda namoyon bo'ladi. Masalan, koreyslarning o'zbekcha nutqida <r> va <l> undoshlarining farqlanmasligi (karavot → kalavot, marta → malta), <z> undoshining <j> (Zuhra → Juhra, zo'r → jo'r, zirak → jirak), <f> undoshining <p> deb talaffuz qilinishi (hafta → hapta, fasl → pasl) yoki ruslarning o'zbekcha nutqida <q> ning <k> (qiz → kiz, qara → kara), <g'> ning <g> (tog' → tog, og'rmoq → ogrimoq) deb talaffuz h.k.

Grammatik interferensiya – ikki tilli shaxs nutqida ona tili grammatik tuzilishining ta'siri. Bu kelishiklarni qorishtirish (uyga boradi → uyda boradi), fe'l zamonlarini nomuvofiq qo'llash (ertaga keldi), son+ot+-lar qolipini qo'llash (ikki kishilar) va h.k.

Sintaktik interferensiya – ikki tilli shaxs nutqida ona tili sintaksisi ta'sirida sintaktik qoidalarining buzilishi (Keldi u biznikiga kecha).

Leksik-semantik interferensiya – aloqadagi tillarning leksik-semantik darajadagi o'zaro ta'siri, so'zdagi ma'nolar farqliligi natijasida ikki tilli shaxs nutqida me'yorlarning buzilishi; so'zlarning bog'lanishidagi buzilish; parafaziya (nutqda biron so'zni boshqa so'z o'rnida noto'g'ri qo'llash) va h.k. Masalan, *dugonam uylandi; og'aynim turmushga chiqdi*.

Xullas, interferensiya individlarga xos hodisa. Lekin ommaviy ikki tillilik holatlarida bir turdagi interferensiyalar jarayonlar ko'pchilikning nutqini xarakterlashi ham mumkin. Masalan, sobiq Sho'rolar davrida rus tili ommaviy ravishda turli til egalarining nutqiga ta'sir ko'rsatgan.

14.4. LAKUNALAR

“Lakuna” tushunchasi

“Lakuna” termini ilk bor kanadalik tilshunoslar J.P. Vine va J. Darbelnelar tomonidan ilmiy muomalaga kiritilib, unga shunday ta'rif berilgan: “Bir tildagi

so‘z boshqa tilda muqobilini topa olmagan o‘rinlarda har doim lakuna hodisasi voqelanadi”⁷⁶.

V.G. Gak lakunalarni “tilning leksik tizimidagi bo‘shliqlar, bor bo‘lishi kerakdek ko‘ringan so‘zlarning mavjud emasligi”⁷⁷, deb tushuntiradi. Tadqiqotchi lakunalarni mazkur jamiyatda tushunchalarning mavjudligi, biroq ularni ifodalovchi so‘zlarning yo‘qligi, bunday tushunchalar uchun boshqa tilda alohida leksik ifodalarning mavjud bo‘lishi deb hisoblaydi. Lakunalarga misol tariqasida fransuz tilida rus tiliga qiyosan *sutka* va *kipyatok* so‘zlarining mavjud emasligini keltiradi.

Lakunalar (J.P. Vine va J. Darbelne, V.L. Muravev), oraliq, lakuna (K. Xeyl), zid so‘zlar, oraliqlar, lakunalar yoki til xaritasidagi oq dog‘lar (Yu.S. Stepanov), tarjima qilib bo‘lmaydigan so‘zlar (V.G. Chernov), muqobilsiz, nol so‘z (I.A. Sternin), muqobilsiz yoki fonli leksika (L.S. Barxudarov, Ye.M. Vereshchagin, V.G. Kostomarov), tasodifiy lakunalar, tarjimasiz leksika (L.S. Barxudarov) va h.k. qo‘llanilganini ko‘rish mumkin.

S.Vlaxov va S.Florinlar lakuna hodisasini ifoda vositalarining alohida kategoriyasi bo‘lgan realiyalar, ya’ni “biron xalqning maishiy, madaniy, ijtimoiy va tarixiy hayoti uchun xarakterli va boshqa xalq uchun begona bo‘lgan, boshqa tilda aniq muqobili bo‘lmagan so‘z va so‘z birikmalari”⁷⁸ sifatida talqin qilishgan. O.A. Ogursovaning fikricha, mazkur leksemalar qiyoslanayotgan tillarda o‘xshashi bo‘lmagan so‘zlardir. Olima *lakuna* terminini qo‘llashni ma’qul ko‘radi va uni so‘z birikmasi emas, konnotatsiyadan holi bo‘lgan qisqa so‘z ekanligini; tasvirlanayotgan hodisani farqlilik darajasi xususida so‘z yuritish mumkin bo‘lgani uchun unga nisbatan muqobilsiz terminini qo‘llashning o‘rinsiz ekanligini qayd qiladi. “Lakuna qiyoslanayotgan tillarning birida mavjud bo‘lgan va boshqasida uchramaydigan grammatik kategoriya, so‘zlar va so‘z birikmalaridir”⁷⁹.

Aksariyat tadqiqotchilarning tillar va madaniyatlardagi farqliliklarni tahlil qilishda “lakuna” (lot. lacuna – bo‘shliq, chuqurlik, cho‘nqir joy; frans. lacune – bo‘shliq, bo‘sh joy) terminini qo‘llashlari bejiz emas. A.M.Proxorovning tahriri ostidagi «Sovetskiy ensiklopedicheskiy slovarʼ» (M., 1981)da tilshunoslik va adabiyotshunoslikdagi lakunalar “matnda bo‘sh qolgan, tushib qolgan joy” deb izohlangan. Bunga o‘xshash izohni «Slovarʼ inostrannyx slov» (M.,1984)da ham uchratish mumkin.

Muayyan xalqning madaniyatida boshqa madaniyat vakillari tomonidan qabul qilinmaydigan stereotip xarakterdagi bir qator o‘ziga xos unsurlar mavjud bo‘lib, ular Yu. A. Sorokin va I.Yu. Markovinalar tomonidan lakunalar deb nomlanadi. Retsipient har doim ham o‘zga madaniyat matnini to‘liq tushuna olmaydi. Matndagi ayrim birliklar unga g‘alati tuyuladi va ular maxsus izoh talab qiladi. Bunday birliklar matn yaratilgan madaniyatning o‘ziga xos milliy-madaniy xususiyatlari, lakunalarni yuzaga chiqaradi.

⁷⁶ Vinay J.P., Darbelnet J. Stylistique comparee du fraicais et de l'anglais. –Paris, 1958. –P. 10.

⁷⁷ Гак В.Г. Сравнительная типология французского и русского языков. –Л.: Просвещение. Ленингр. от-е, 1977. –С. 261.

⁷⁸ Влахов С., Флорин С. Непереводимое в переводе. –М.: Высш. шк., 1986. –С. 55.

⁷⁹ Огурцова О.А. К проблеме лакуарности //Функциональные особенности лингвистических единиц: Сб. трудов Кубанского ун-та. Вып.3. Краснодар: Изд-во Кубанского ун-та., 1979. –С. 79.

Lakunalar madaniyatlararo muloqotda tillar va madaniyatlar o'rtasidagi farqlarni ko'rsatib beruvchi muhim omil hisoblanadi. Lakunalar, asosan, tillarni qiyoslash natijasida aniqlanadi. Shuni ta'kidlash joizki, qiyosiy tahlil jarayonida odatda tadqiqotchining ona tili chet tili bilan qiyoslaniladi. Agar qandaydir chet tilidagi so'zga tadqiqotchining ona tilida (masalan, o'zbek tilida) mos so'z topilmasa, unda tadqiqotchi chet tilidagi so'zning muqobilsizligi to'g'risida xulosaga keladi va bu so'z o'zbek tilida lakunani yuzaga chiqaradi. Masalan, ingliz tilida "yurist, advokat" ma'nosini anglatgan *lawyer* so'zidan boshqa advokatlik kasbining turli-tumanligini ifodalaydigan *attorney* "vakil, *barrister* "oliy sudlarda ishtirok etish huquqiga ega bo'lgan advokat, *solicitor* "mijozlarga va tashkilotlarga maslahat beruvchi; quyi sudlarda ishtirok etish huquqiga ega, *counsel* "yuriskonsult, *counsellor* "maslahatchi, *advocate* "oliy darajadagi advokat" (Velikobritaniya, 1978) kabi so'zlar ham qo'llaniladi. Mazkur ifodalarga o'zbek va rus tillaridagi faqat *advokat* so'zigina muqobil bo'la oladi.

Lakunalarining turlari

Bugungi kunda lakunalarining turli tipologiyasi mavjud. G. V. Bikova, V. L. Fraerlar lakunalarni bir nechta turga ajratishni taklif qilishadi⁸⁰:

Predmet va mavhumlikni ifodalovchi lakunalar. *Predmet lakunalar* qabul qilinayotgan predmet yoki hodisani moddiy, jismoniy, hissiy mavjud emasligini ifodalaydi. *Mavhum lakunalar* konsept, fikrlash kategoriyasi, mentefaktning mavjud emasligini ifodalaydi. Masalan, *patir* – boshqa tillar uchun predmet lakuna, *oqibat* – *mavhum lakuna*.

Jins va tur bildiruvchi lakunalar. *Jins bildiruvchi lakunalar* (giperonimik) predmetlar sinfi uchun umumiy nomning mavjud emasligini ifodalaydi. *Tur bildiruvchi lakunalar* (giponimik) muayyan predmet va hodisalar uchun aniq nomlarning mavjud emasligini ifodalaydi. Masalan, o'zbek tilida buvi va boboning umumiy nomi yo'q, ingliz va nemis tillarida esa buvi va boboni ifodalash uchun umumiy nom mavjud: ingl. *grandparents*, nem. *großeltern*. Bu o'zbek tili uchun jins bildiruvchi lakunadir. Boshqa tomondan o'zbek tilida qo'l soat va osma soatlarni farqlash uchun alohida so'z mavjud emas (qiyoslang: ingl. *watch*, *clock*). Bu o'zbek tili uchun tur bildiruvchi lakunadir. Yoki o'zbeklar rus tilidagi *мытё* va *stiratё* tushunchalarini leksik jihatdan farqlashmaydi. Binobarin, o'zbek tilida faqat *yuvmoq* fe'lidan foydalaniladi (*idish yuvmoq*, *kir yuvmoq*).

Tillararo va til ichidagi lakunalar. *Tillararo lakunalar* turli tillarni qiyoslash natijasida aniqlanadi. Agar qiyolanilayotgan tillardan birida mavjud bo'lgan til birligiga ikkinchi tilda leksik muqobil topilmasa, unda lakunaning mavjudligi haqida gapirish mumkin. Masalan, o'zbek tilida onaning onasiga ham otaning onasiga ham *buvi*, onaning otasiga ham, otaning otasiga ham buva deyilsa, turk tilida *anneanne*, *babaanne*, koreys tilida otaning onasiga *halmoni*, otaning otasiga *haraboji*, onaning onasiga *vihalmoni*, onaning otasiga *viharaboji* deyiladi. Yoki koreys tilida *obba* "aka" ayollarning, *hyõn* "aka" erkaklarning, *onni* "opa"

⁸⁰ Быкова Г. В., Фраерл В. Л. Лакуны русского языка. Под науч. ред. И.А. Стернина. – Благовещенск: Изд-во БГПУ, 2008. – С. 41-44.

ayollarning, *nuna* “opa” erkaklarning nutqida ishlatiladi”⁸¹. O‘zbek tilida onaning onasi// otaning onasi, onaning otasi// otaning otasi kabi tushunchalar mavjud bo‘lsa-da, ularni ifodalash uchun faqat ikki so‘z: *buvi* va *buvadan* foydalaniladi. Turk va koreys tillarida esa bu tushunchalarning har biri alohida so‘zlar (*anneanne*, *babaanne*, *halmoni*, *vihalmoni*, *haraboji*, *viharaboji*) vositasida ifodalangan. Mazkur so‘zlar o‘zbek tilida lakunalarni yuzaga chiqaradi.

Til ichidagi lakunalar bir til paradigmalarining ichida namoyon bo‘ladi. Masalan, qarama-qarshi ma’noli so‘zning yo‘qligi, muayyan stilistik aloqadorlikdagi birlikning yo‘qligi, so‘zning qandaydir morfologik shaklining mavjud emasligi va h.k. (masalan, o‘zbek tilida *mushuk*, *tulki*, *bo‘ri* so‘zlarining *qo‘y-qo‘chqor*, *tovuq-xo‘roz* kabi qarama-qarshiligi mavjud emas).

Motivlashgan va motivlashmagan lakunalar. *Motivlashgan lakunalar* milliy madaniyatda muqobil predmet yoki hodisaning mavjud emasligi bilan izohlanadi (*to‘n*, *do‘ppi*, *palov*, *sumalak*, *patir*, *so‘ri*, *beshikkerti*, *chilla*, *yuzko‘rdi* va h.k.). *Motivlashmagan lakunalar* – mazkur madaniyatda muqobil predmet yoki hodisaning yo‘qligi bilan izohlanmaydi balki bu madaniyatda muqobil predmet yoki hodisa mavjud, lekin ularni ifodalash uchun so‘zlar mavjud emas. Bunday holatlarda u yoki bu predmet yoki realiya mavjud bo‘ladi, biroq xalq ularni nomlashni zarurat deb hisoblamagan (masalan, rus tilidagi *sutka*, *kipyatok*, *suxomyatka* va h.k. o‘zbek tili uchun lakunadir).

Ijtimoiy-madaniy lakunalar

Madaniyatlararo verbal va noverbal kommunikatsiya jarayonida “muloqotning uzilishi, “muloqotning muvaffaqiyatsizlikka uchrashi, “noqulay aloqa, “lisoniy to‘qnashuv, “madaniy shok” va h.k. ijtimoiy-madaniy lakunalarni keltirib chiqaradi. Ijtimoiy-madaniy lakunalarni quyidagicha tasniflash mumkin:

1. Turli lingvomadaniyat jamoalari vakillarining milliy-madaniy xususiyatlarini aks ettiradigan subyektiv lakunalar. *Subyektiv yoki milliy-psixologik lakunalar* madaniyatlararo muloqot jarayonida ishtirokchilarning milliy-psixologik qarashlari bir-biriga mos kelmaganda yuzaga keladi. Masalan, nemislar o‘ta tartibliligi bilan boshqa xalqlardan ajralib tursa, koreyslar aksariyat hollarda kech qolishi bilan boshqa xalqlardan farqlanadi. Koreys muloqotida salomdan keyin kattalarga *shiksa hashossoyo?* (ovqat yedingizmi?) yoki kichiklarga *bab mokossoyo* (ovqat yedingmi?), deb so‘rash odat (bu odat Koreyadagi urush yillaridagi og‘ir ocharchilik paytida hol-ahvol so‘rash oqibatida shakllangan) bo‘lsa, o‘zbek muloqoti uchun bu holat notabiiy sanaladi. Yapon jamiyati muloqot shakllaridagi “o‘ziniki-begona” qarama-qarshiligi ham subyektiv yoki milliy-psixologik lakunalarni aks ettiradi. Yaponiyada “o‘zinikilar” bilan dialektlar vositasida muloqotga kirishilsa, “begonalar” bilan, xususan, chet elliklar bilan adabiy tilda muloqot qilinadi⁸².

2. Turli faoliyatlarning o‘zaro aloqasida milliy-madaniy xususiyatlarni aks ettiradigan *faoliyat-kommunikativ lakunalar*. Mazkur guruhga muayyan madaniyatga xos bo‘lgan xatti-harakat va imo-ishoralar, urf-odatlar, an‘analar

⁸¹ Усманова Ш. Маданиятлараро мулоқотда лакуналарнинг ўрни // Лингвист. Илмий мақолалар тўплами. V. – Тошкент: “Akademnashr”, 2013. –Б. 152-156.

⁸² O‘sha betda.

bilan bog‘liq maishiy yoki kundalik muomala, shuningdek, muomala madaniyati kiradi. Masalan, “*Bu kitob sizniki emasmi?*” yoki “*Ertaga band emasizmi?*” savoliga deyarli barcha madaniyatlarda “*Yo‘q, meniki emas*, “*Yo‘q, band emasman*, deb inkor ma’nosida *bosh chayqab* javob beriladi. Koreyslar (yaponlar ham) “*Ne, ne cheki animnida*” (“Ha, mening kitobim emas”) va “*Ne, babiji ansimnida*” (“Ha, band emasman”), deb tasdiq ma’nosida *bosh iring‘ab* javob beradi. Chunki koreys muloqotida asosiy e’tibor suhbatdoshga qaratilgan bo‘lib, uni hurmatlash birinchi o‘rinda turadi. Yoki aksariyat xalqlarning so‘zsiz muloqotida *bosh barmoqni ko‘tarish* holati “juda yaxshi, “juda zo‘r” ma’nolarni ifodalasa, koreys muloqotida “boshliq, “erkak” va “muhr” ma’nolarini anglatadi. O‘zbeklar yoki ayrim xalqlarda *qo‘lini oldinga uzatib, ko‘rsatkich barmoq* bilan “bu yerga kel, deb ishora qilinsa, koreys yoki yaponlarda bu ishora itlarni chaqirish uchun qo‘llaniladi⁸³. Bunday lakunalarining voqelanishi nafaqat u yoki bu muloqotning noto‘g‘ri tushunilishiga, balki madaniyatlararo to‘qnashuvlarni ham yuzaga chiqarishi mumkin.

Ba’zan turli xalqlar madaniyatida ranglar ifodalagan ramziy ma’nolar ham o‘ziga xos lakunalarining shakllanishiga sabab bo‘lishi mumkin. Masalan, rus lingvomadaniyatida yoshlik “*zelyonyy yunets*”, “*zelen vinograd*” yashil rangning konnotatsiyalari vositasida ifodalansa, Xitoy an’analarida mazkur ma’no uchun oq rang konnotatsiyasidan foydalaniladi: *bai mian shu shen* – “tajribasiz yoshlar, ilmga yangi kirib kelgan”⁸⁴.

3. Matnlarning xususiyatlari (matnning mazmuni, matnni yaratish va uni tushunish, muayyan retsiptiyentga yo‘nalish, muallif poetikasi va h.k.)dan kelib chiqadigan *matniy lakunalar*. Masalan, retsiptiyent ona tilida bo‘lmagan matnni o‘qish jarayonida unga “begona” bo‘lgan madaniyat bilan to‘qnashadi va uni o‘zining milliy madaniyati doirasida qabul qilishga harakat qiladi. Natijada retsiptiyent “begona” madaniyatning o‘ziga xos xususiyatini noto‘g‘ri talqin qiladi. Bunday holatlarda lakunalar matnni tushunmaslikdan yuzaga keladi. Shuningdek, muallif va kitobxon orasidagi zamonda (zamonaviy kitobxon klassik asarlarni tushunmasligi mumkin) ham farq bo‘lishi mumkin.

4. Madaniy makondagi lakunalar u yoki bu lingvomadaniyat jamoasi vakillarining madaniy makon va ichki ko‘rinishni baholashdagi nomutanosibligini ifodalaydi. Muloqot jarayoni keng ma’noda olinganda *madaniy makondagi lakunalar*, tor kommunikativ akt miqyosida olinganda *ichki ko‘rinish lakunalar* deb yuritiladi. Madaniy makon deganda har qanday madaniyat tashuvchisini o‘rab olgan muhitning cheksizligi tushuniladi. Madaniy makonning tarkibiga quyidagilar kiradi:

- u yoki bu lingvomadaniyat jamoasi vakillarining atrof-muhitga qanday ahamiyat berishi;
- mazkur jamoa vakillarining turmush tarzi, hayoti;
- mazkur jamoa vakillarining bilimlar zaxirasi, madaniy fondi.

⁸³ Usmanova Sh. O‘zbekcha va koreyscha so‘zsiz muloqotning milliy-madaniy xususiyatlari // International Journal of Central Asian Studies. Vol.9. –Seoul, 2004. –B. 51.

⁸⁴ Вань Ланьсяосюань. Национально-культурные особенности картин мира русского и китайского языков (на материале коннотаций – цветообозначений) <http://jurnal.org/articles/2010/fill28.html>

Madaniy makon va uni tarkib toptiruvchi atrof-muhit, turmush tarzi, bilimlar zaxirasi, madaniy fond kabi unsurlar boshqa madaniyat jamoasining vakili uchun lakuna hosil qiluvchilar sanaladi.

Madaniy lakunalarning o'ziga xos turlaridan biri *etnografik lakunalar*dir. Ular ma'lum bir madaniyatga oid bo'lib, boshqa mahalliy madaniyatda mavjud bo'lmaydi. Etnografik lakunalar ko'pincha maishiy hayot predmetlarini tavsiflash uchun xizmat qiladi. Boshqa madaniyat retsiyanti ular haqida tasavvurga ega bo'lmaydi, bunday tushunchalarning asosiy ma'nosi anglay olmaydi. Masalan, koreys turmushidagi "*o'ndol*" tushunchasi koreys uylaridagi pol ostidagi isitish tizimini anglatadi. Yoki o'zbek maishiy hayotidagi "*tancha*" tushunchasi isinish jihozini bildiradi. Tabiiyki, boshqa madaniyat retsiyentlari mazkur predmetlar haqida tasavvur hosil qilishga, bu tushunchalarning ma'nolari anglashga qiynaladi. Ko'rinadiki, etnografik lakunalar maishiy hayot predmetlariga xos bo'lib, ular tasviriy va tavsifiy izohlarni talab qiladi⁸⁵.

V. Muravev etnografik lakunalarning paydo bo'lishini qiyoslanayotgan madaniyatlardan birining sohibida boshqa madaniyat vakilida bo'lgan turli ijtimoiy-madaniy omillar natijasida yuzaga kelgan lingvo-etnografik assotsiatsiyaning yo'qligi bilan bog'laydi⁸⁶.

Lakunalarni bartaraf qilish yo'llari

Madaniyatlar aralashgan bugungi kunda turli tillar, xalqlar, ularning madaniyatlariga qiziqish, ularni tadqiq etish muhim ahamiyat kasb etmoqda. Ikkita milliy madaniyat hech qachon bir-biriga to'liq mos tushmaydi. Retsiyentning boshqa madaniyatdagi matnni o'z madaniyati doirasida qabul qilishi o'sha madaniyatni tushunmaslikka, ayrim hollarda madaniyatlararo to'qnashuvlarga sabab bo'ladi. Lisoniy to'siqlar mavjud bo'lmagan holatlarda ham aynan madaniyatlardagi farqlar madaniyatlararo muloqotga xalaqit qilishi mumkin.

U yoki bu lingvomadaniyat jamoasining milliy xususiyatlarini ifodalovchi lakunalar chet tillarni o'rgatishda o'ziga xos to'siq sanaladi. Biroq madaniyatlararo muloqot tajribasi mazkur madaniyatlarning milliy o'ziga xos farqlaridagi qiyinchiliklarni bartaraf qilishda turli usullarning mavjudligini ko'rsatadi. Binobarin, G. A. Antipov, O. A. Donskix, I. Y. Markovina va Y. A. Sorokinlar ijtimoiy lakunalarni bartaraf qilishning ikki: *to'ldirish* va *kompensatsiyalash* usullariga ajratishadi⁸⁷.

Lakunalarni *to'ldirish* retsiyent uchun boshqa madaniyatga tegishli bo'lgan ayrim tushunchaning ma'nosini ochib berish jarayonidir. Lakunalarni to'ldirishning eng ko'p tarqalgan turi matn tarjimasida milliy-madaniy xususiyatga ega bo'lgan unurni saqlab qolishdir. Masalan, *In der Gaststätte bestellte er Hackepeter. U restoranda ziravorlangan xom go'shtdan tayyorlanadigan xakepeter olib kelishni buyurdi*⁸⁸.

⁸⁵ Усманова Ш. Маданиятлараро мулоқотда лакуналарнинг ўрни // Лингвист. Илмий мақолалар тўплами. V. – Тошкент: "Akademnashr", 2013. –Б. 154.

⁸⁶ Муравьев В.Л. Лексические лакуны (на материале лексики французского и русского языков). –Владимир, 1975. – С.38.

⁸⁷ Антипов Г. А., Донских О. А., Марковина И. Ю., Сорокин Ю. А. Текст как явление культуры. Новосибирск, 1989.

⁸⁸ Папикиян А. В. Социокультурные лакуны: типология, причины появления, способы заполнения при изучении иностранных языков. – С. 481. Электрон вариант.

Ijtimoiy lakunalarni bartaraf qilishning yana bir usuli *kompensatsiyalash* bo‘lib, uning asosiy vazifasi milliy o‘ziga xos to‘siqni olib tashlashdir. Matndagi lakunalarni kompensatsiyalashning eng sodda turi boshqa madaniyatga oid bo‘lgan parchani retsiptiyent tilida berishda muallif tomonidan realiyalardan foydalanishdir. Masalan, “*U nego (dereva) gustaya raskidistaya krona, prodolgovatye list’ya, kak u nashey cheremuxi, tol’ko v neskol’ko raz krupnee*”⁸⁹.

Bunda havola va iqtiboslar keltirish kompensatsiyalash usulining asosiy unsuri bo‘lib xizmat qiladi.

Shunday qilib, lakunalar bir tomondan milliy madaniyatning o‘ziga xos belgisi, mentalitet xususiyatlari darajasining ko‘rsatkichi bo‘lsa, ikkinchi tomondan madaniyatlararo o‘zaro ta’sir sharoitida o‘zga ko‘rinishga kira oladigan birliklar hisoblanadi. Lakunalarni tadqiq qilish lakunologiya fanini shakllantirishga, uning tushunchaviy-terminologik apparatini va tadqiqot metodlarini ishlab chiqishga, tillar va madaniyatlar o‘rtasidagi farqlarni ko‘rsatib berishga, madaniyatlararo muloqotda to‘siqlarni yengishga, chet tillarni o‘rgatishda samaradorlikni oshirishga xizmat qiladi.

PSIXOLINGVISTIKA TARQATMA MATERIALLAR

Eksperiment maqsadi: respondentning internet haqidagi tasavvurlarini, xususan, internet bilan bog‘liq o‘rtacha assotsiativ qatorlarni tushunishi; so‘zlar orasidagi assotsiativ munosabatlarning joylashuvi va tahlili, ularning ob’ektiv qonuniyatlarga asoslanganligini aniqlash.

Eksperiment sharti: Auditoriyaga anketa ko‘rinishidagi internetga oid stimul-so‘zlar ro‘yxatini o‘z ichiga olgan stimul material tarqatiladi. Anketani olgan respondentlar stimul-so‘zlarni o‘qishadi va bu so‘zlarni o‘qish jarayonida xayollariga birinchi kelgan bitta reaksiya-so‘zni darhol stimul-so‘zlarning qarshisiga yozishadi.

Eksperiment vaqti: 3 daqiqa.

ANKETA 1

1. Ismi-sharifi _____
2. Kursi _____
3. YOshi _____

№	Stimul-so‘zlar	Reaksiya-so‘zlar
1	internet	
2	компьютер	
3	тармоқ	
4	chat	

⁸⁹ Пилицкий Б. Восточная и Южная Азия. М., 1981. - С.175.

5	forum	
6	e-mail	
7	veb-sahifa	
8	informatsiya	
9	kommunikatsiya	
10	blog	
11	skype	
12	parol	
13	login	
14	xaker	
15	onlayn	

ANKETA 2

1. Ismi-sharifi _____
2. Kursi _____
3. YOshi _____

1. Sizning internetga munosabatingiz?

1	Oliy o'quv yurtlarida internetdan foydalanish zarurat hisoblanadi.
2	Oliy o'quv yurtlarida internetdan foydalanish shart emas.
3	Oliy o'quv yurtlarida internetdan foydalanish fakul'tativ bo'lishi kerak.
4	Magistr va talabalarining internetga ehtiyoji yo'q.
5	Magistr va talabalar uchun internet majburiy bo'lishi lozim.

2. Sizningcha, internetning asosiy vazifalari nimalardan iborat? (mazkur savolga javob berishda siz uchun eng muhim bo'lgan 5 ta variant tanlanishi kerak)

1	Global informatsiya tarmog'ini shakllantirish
2	Xalqaro kommunikatsiya tarmog'ini tashkil qilish
3	Auditoriyaning (internetdan foydalanuvchilarning) media sohasidagi turli ehtiyojlarini qondirish
4	SHaxsning kommunikativ salohiyatini rivojlantirish
5	Auditoriyaga eng so'nggi fan-texnologiya yutuqlari haqida ma'lumot berish va ularning bu texnologiyalardan samarali foydalanishini ta'minlash
6	Auditoriyaning turli sohalardagi bilimlarini chuqurlashtirish, ma'naviyatini boyitish, dunyoqarashini kengaytirish
7	Auditoriyaning turli sohalarga oid matnlarni mustaqil yarata olish qobiliyatini rivojlantirish
8	Auditoriyaning (internetdan foydalanuvchilarning) turli sohalardagi matnlarni dekodlash layoqatini rivojlantirish

9	Har kimga o'z fikrlarini erkin bayon qilish imkoniyatini berish
10	Auditoriyaning media va media madaniyati («media agentligi», «media kategoriyasi», «media tili», «media texnologiyasi», «media auditoriyasi» va h. tushunchalar) nazariyalari bo'yicha bilim olishini ta'minlash

3. Siz internetdan foydalanasizmi?

(mazkur savolga javob berishda faqat 1 ta variant tanlanishi kerak)

1	Ha
2	Yo'q
3	Javob berishga qiynalaman

4. Agar siz internetdan foydalansangiz, internetga tez-tez kirib turasizmi?

(mazkur savolga javob berishda faqat 1 ta variant tanlanishi kerak)

1	Deyarli har kuni
2	Kerak bo'lgan vaqtlarda
3	Juda kam

5. Agar siz internetdan foydalanmasangiz, bunga nima halaqit beradi?

(mazkur savolga javob berishda 1-3 tagacha variant tanlanishi mumkin)

1	Internetdan qanday foydalanishni bilmayman.
2	Internetdan foydalanishga xohishim yo'q.
3	Internetdagi materiallarga ehtiyojim yo'q.
4	Kompyuterdan, xususan, internetdan foydalanishni sog'lik uchun zararli deb hisoblayman.
5	Internetdan foydalanishimga ota-onam ruxsat bermaydi.
6	Boshqa fikringiz?

Ekspiriment maqsadi: respondentning diniy matnlar haqidagi tasavvurlarini, ularning diniy mavzularga oid o'rtacha assotsiativ qatorlarni tushunishi; diniy so'zlar orasidagi assotsiativ munosabatlarning joylashuvi va tahlili, ularning ob'ektiv qonuniyatlarga asoslanganligini aniqlash.

Ekspiriment sharti: Auditoriyaga anketa ko'rinishidagi diniy matnlarga oid stimul-so'zlar ro'yxati, ya'ni stimul material tarqatiladi. Anketani olgan respondentlar stimul-so'zlarni o'qishadi va bu so'zlarni o'qish jarayonida xayollariga birinchi kelgan bitta reaksiya-so'zni darhol stimul-so'zlarning qarshisiga yozishadi.

Eksperiment vaqti: 3 daqiqa.

ANKETA 3

1. Ismi-sharifi _____
2. Kursi _____
3. YOshi _____

№	Ctimul-soʻzlar	Peaksiya-soʻzlar
1	Tangri	
2	farishta	
3	duo	
4	paygʻambar	
5	jannat	
6	doʻzax	
7	solih	
8	zino	
9	savob	
10	gunoh	
11	shayton	
12	kofir	
13	salom	
14	tavba	
15	shariat	

Eksperiment maqsadi: Diniy matnlar emotsional-mazmunij dominantiga koʻra «yorqin», «faol», «quvnoq», «goʻzal», «qorongʻi», «oddiy» va «gʻamgin» tiplarga ajraladi. Respondentning diniy matnlarni emotsional-mazmunij dominantiga koʻra qiyoslashi, semantik komponentlar orasidagi assotsiativ munosabatlarni aniqlashi eksperimentning maqsadini tashkil qiladi.

Eksperiment sharti: Auditoriyaga anketa tarqatiladi. Anketada diniy matn olingan manba va «yorqin» emotsional-mazmunij dominantga ega boʻlgan stimul matn berilgan. Anketani olgan respondentlar stimul-matnni oʻqishadi; undagi «yorqin» semantik komponentli soʻzlarni ajratishadi va bunday stimul-soʻzlarning qarshisiga bittadan reaksiya-soʻz yozishadi.

Eksperiment vaqti: 5 daqiqa.

ANKETA 4

1. Ismi-sharifi _____
2. Kursi _____

3. YOshi

Manba	Matn	Semantik komponent
Nosiruddin Burhonuddin Rabg‘uziy. “Qisasi Rabg‘uziy. Toshkent: «YOzuvchi» nashriyoti, 1990. 184-bet.	Hamd mening maqtovim, mening ismim Olloh, rahmon mening xazinalarimning kaliti, rahim gunohkorlarimning gunohini kechish kaliti, ulug‘lik mening lozimim, buyuklik mening to‘nim, azizlik va saxiylik mening go‘zalligim, go‘zallik va ulug‘lik mening martabam, insonlar hammasi mening qullarim va cho‘rilarim, anbiyolar va payg‘ambarlar mening elchilarimdir va tanlagan bandalarimdir, Muhammad mening habibim va payg‘ambarim va uning ummatlari ummatlarning yaxshisidir va mening sevgan do‘stlarimdir.	

Kalit:

Manba	Matn	Semantik komponent
Nosiruddin Burhonuddin Rabg‘uziy. “Qisasi Rabg‘uziy. Toshkent: «YOzuvchi» nashriyoti, 1990. 184-bet.	<i>Hamd</i> mening <i>maqtovim</i> , mening ismim Olloh, <i>rahmon</i> mening xazinalarimning kaliti, <i>rahim</i> gunohkorlarimning gunohini kechish kaliti, <i>ulug‘lik</i> mening lozimim, <i>buyuklik</i> mening to‘nim, <i>azizlik</i> va <i>saxiylik</i> mening <i>go‘zalligim</i> , <i>go‘zallik</i> va <i>ulug‘lik</i> mening martabam, insonlar hammasi mening qullarim va cho‘rilarim, anbiyolar va payg‘ambarlar mening elchilarimdir va tanlagan bandalarimdir, Muhammad mening <i>habibim</i> va payg‘ambarim va uning ummatlari	hamd, sano maqtov, hamd rahmon, shafqatli xazina, boylik rahim, mehribon ulug‘lik, salobat buyuklik, ulug‘lik azizlik, mo‘‘tabarlik saxiylik, sahovat go‘zallik, chiroy martaba, mavqe

	ummatlarning yaxshisidir va mening sevgan do'stlarimdir.	habib, sevikli yaxshi, xush sevgi
--	--	---

Eksperiment maqsadi: respondentning kompyuterga xoslangan rasmiy matnlar haqidagi tasavvurlarini, ularning rasmiy nutqqa oid o'rtacha assotsiativ qatorlarni tushunishi; rasmiy so'zlar orasidagi assotsiativ munosabatlarning joylashuvi va tahlili, ularning ob'ektiv qonuniyatlarga asoslanganligini aniqlash.

Eksperiment sharti: Auditoriyaga anketa ko'rinishidagi kompyuterga xoslangan rasmiy matnlarga oid stimul-so'zlar ro'yxati, ya'ni stimul material tarqatiladi. Anketani olgan respondentlar stimul-so'zlarni o'qishadi va bu so'zlarni o'qish jarayonida xayollariga birinchi kelgan bitta reaksiya-so'zni darhol stimul-so'zlarning qarshisiga yozishadi.

Eksperiment vaqti: 3 daqiqa.

ANKETA 1

1. Ismi-sharifi _____
2. Kursi _____
3. YOshi _____

№	Ctimul-so'zlar	Peaksiya-so'zlar
1	mahsulot	
2	fond	
3	resurs	
4	kadr	
5	ma'lumot	
6	model	
7	investitsiya	
8	korxona	
9	xarajat	
10	xo'jalik	
11	tarmoq	
12	jamg'arma	
13	iqtisod	
14	jamoat	
15	foyda	

PSIXOLINGVISTIKA

NAZORAT SAVOLLARI

1. Psixolingvistika fanining obykti nima?
2. “Freym” tushunchasini nimani ifodalaydi?
3. Psixolingvistika fanining predmeti nima?
4. Psixolingvistikaning sinonimi sifatida qanday termin qo‘llaniladi?
5. Psixolingvistikaning asosiy xususiyatlarini ta’riflang.
6. A.A. Leontevning fikriga ko‘ra, psixolingvistika qaysi fanlar tizimiga kiradi?
7. Nutqiy faoliyat qanday umumiy qonuniyatlarga bo‘ysunadi?
8. Psixolingvistika qaysi fanlar bilan chambarchas bog‘liq?
9. Qanday amaliy vazifalar psixolingvistikani mustaqil fan sifatida shakllanishiga turtki bo‘lgan?
10. Tilshunoslik va psixolingvistikaning obykti va predmeti o‘rtasidagi farqlarni ko‘rsating.
11. V. fon Gumboldtning qaysi fikrlari nutqiy faoliyat nazariyasi uchun tayanch nuqta vazifasini o‘tadi?
12. V. fon Gumboldtning qaysi g‘oyasi L.S.Vigotskiy va A.R.Luriyalarning g‘oyalari uchun asos bo‘ldi?
13. “Yosh grammatikachilar” til hodisalarini qaysi tamoyilga ko‘ra hal qilishga urindilar?
14. I.A. Boduen de Kurtene tilni qanday mohiyat sifatida talqin qildi?
15. F. de Sossyur nutqiy faoliyatni qanday mohiyatlarga ajratdi?
16. L.V.Shcherba tilshunoslikning predmeti sifatida tilning qaysi jihatlarini ko‘rsatib berdi?
17. “Geshtalt” tushunchasi nimani ifodalaydi?
18. Bixeviorizm qanday ta’limot?
19. L. Blumfeld kishining hayoti va faoliyatini qanday talqin qildi?
20. “Psixolingvistika” termini birinchi marta qachon va kim tomonidan ilmiy muomalaga kiritildi?
21. Psixolingvistika qachon mustaqil fan sifatida e’lon qilindi?
22. Psixolingvistika birinchi avlodining o‘ziga xos xususiyatlarini aytib bering.
23. Qaysi olimlar psixolingvistikaning ikkinchi avlodi hisoblanadi?
24. Psixolingvistikaning uchinchi avlodi qanday psixologiyani rivojlantirishga asos soldi?
25. L.S.Vigotskiy ta’limotining ahamiyati nimalarda ko‘rinadi?
26. “Psixolingvistika” termini qachon rasman fan sifatida muomalaga kiritildi?
27. Deskriptivistlar va nodeskriptivistlar munoqasha qilgan masala nima edi?
28. Qanday sabablar seminarining tashkil qilinishiga va psixolingvistikaning yangi fan sifatida shakllanishiga turtki bo‘ldi?
29. Seminar natijalari qaysi asarda nashr qilindi?
30. Bixeviorizm qanday yo‘nalish?

31. Neobixeviorizm oqimining mohiyati nimada edi?
32. Ch.Osgudning nazariyasi nimaga tayangan edi?
33. Ch.Osgud soʻzlarning assotsiativ aloqalarini tadqiq qilish orqali qaysi masalani hal qilishga urindi?
34. Ch.Osgudning assotsianistik nazariyasi qanday manbalarga asoslangan edi?
35. Ch.Osgud nazariyasida qanday kamchiliklar mavjud edi?
36. Psixolingvistikaning transformatsion yoʻnalishi nechanchi yillarda shakllandi?
37. Transformatsion yoʻnalish namoyandalari Ch.Osgud psixolingvistikasini qanday baholashdi?
38. Transformatsion grammatika nazariyasi kim tomonidan taklif qilindi?
39. Sintaksisni N.Xomskiy qanday taʼlimot sifatida belgiladi?
40. N.Xomskiyning “Sintaktik strukturalar” asari nechanchi yilda nashr qilingan va mazkur tadqiqotda qanday fikr ilgari surildi?
41. Yadro gaplar deganda qanday gaplar tushuniladi?
42. Transformatsiya nima?
43. N.Xomskiy transformatsion tahlil doirasida til tizimidagi jummalarni qanday strukturalarga ajratdi?
44. N.Xomskiy F.de Sossyurning til-nutq dixatomiyasiga muqobil boʻlgan qaysi tushunchalarni rivojlantirdi?
45. N.Xomskiyning gʻoyalari psixolingvistikaning qaysi jihatlarini shakllantirdi?
46. J.Millerning taʼlimoti qaysi nazariyaga asoslangan edi?
47. J. Miller kommunikatsiyaga qanday yondashdi?
48. L.V.Shcherba nutqiy faoliyatni qanday taʼriflagan?
49. Ye.S.Kubryakova “nutqiy faoliyat” termini ostida qanday hodisalarni tushunish kerakligini taʼkidlagan?
50. A.A.Leontev nutqiy faoliyatni qanday baholagan?
51. I.A.Zimnayaga koʻra, nutqiy faoliyat qanday jarayon sifatida talqin qilingan?
52. Nutqiy faoliyatga berilgan ilmiy taʼriflarning barchasida qaysi omillarning nazarda tutilganligini koʻrish mumkin?
53. I.A.Zimnayaning fikricha, nutqiy faoliyat qanday bosqichlardan tuzilgan?
54. Nutqiy faoliyatning birinchi bosqichi qanday amalga oshadi?
55. Nutqiy faoliyatning ikkinchi bosqichini qaysi qism tashkil qiladi?
56. Nutqiy faoliyatning uchinchi bosqichi qaysi amallarni oʻz ichiga oladi?
57. “Mexanizm” termini ostida nima tushuniladi?
58. Nutqiy faoliyatning asosiy psixologik mexanizmlarini sanang.
59. Nutqiy faoliyat nimalar vositasida amalga oshiriladi?
60. Nutqiy faoliyatning turlari qaysi mezonlarga koʻra bir-biridan farqlanadi?
61. Nutqiy faoliyatning birlamchi turlariga nimalar kiradi?
62. “Tugʻma tayyorgarlik” qanday xususiyatlar bilan belgilanadi?
63. Nutqiy faoliyatning ikkilamchi turlariga nimalar kiradi?
64. Nutqning markaziy funksiyasi nima?
65. Muloqotning ijtimoiy funksiyasi qanday koʻrinishlarda namoyon boʻladi?

- 66.Ch. Osgudning modelida nutqning yaratilishi jarayonidagi qanday bosqich ko'rsatilgan?
- 67.L.S.Vigotskiy nutq yaratilishi jarayonining mohiyatini aniqlash uchun qanday ta'limotni ilgari surdi?
- 68.L.S.Vigotskiyning "ichki so'z" haqidagi g'oyasi qanday fikrlarning rivojlanishiga katta ta'sir ko'rsatdi?
- 69.L.S.Vigotskiy ichki nutqning qaysi xususiyatlarini qayd qiladi?
- 70.Rus psixolingvistikasining nutq yaratilishi modellarida kimning ta'limoti rivojlantirildi?
- 71.A.R. Luriya modelida ifoda shakllanishining markaziy muammosi nima?
- 72.A.R. Luriya modelidagi birinchi bosqichni izohlang.
- 73.A.R. Luriya modelidagi ikkinchi bosqichni tushuntirib bering.
- 74.A.R. Luriya modelidagi uchinchi bosqich qanday nomlanadi?
- 75.A.A. Leontev aktivlik nazariyasini qaysi nazariyaga qarama-qarshi qo'ydi?
- 76.N.A. Bernshteyn harakat fiziologiyasini qanday izohlaydi?
- 77.A.A. Leontev va T.V. Ryabovalar ifoda yaratilishi modelining o'ziga xos xususiyatlari nimalardan iborat?
- 78.Nutqni idrok qilish faoliyatini qanday tarkibiy qismlarga ajratiladi?
- 79.Nutqni idrok qilish qaysi bosqichlar vositasida amalga oshadi?
- 80.A.A. Brudniy va L.S. Svetkovaning nazariy ta'limotiga ko'ra, tushunishning qanday darajalari mavjud?
- 81.Motorli nazariyaga ko'ra, inson nimalarni aniqlaydi?
- 82.Ch. Osgud tomonidan taklif qilingan modelni izohlab bering.
- 83.L. S. Svetkova tomonidan taklif qilingan modelni tushuntiring.
- 84.Hayvonlar halokat, tahdid, hujum va h.k. biologik holatlar haqidagi xabarni nima vositasida bir-birlariga uzatishadi?
- 85.Hayvonlar insonlardek gapira olmasliklarining sababi nimada?
- 86.Qaysi hayvonning genetik kodi insonniki bilan ko'proq mos keladi?
- 87.Nutq ontogenezi nima?
- 88.Xatti-harakatga asoslangan qarashning mohiyati nimadan iborat?
- 89.Ijtimoiy ta'sirlarga asoslangan qarashning mohiyati nimadan iborat?
- 90.Biologik asoslarga tayangan qarashning mohiyatini tushuntiring.
- 91.N.Xomskiy qaysi nazariyani ilgari surgan?
- 92.J. Piaje o'zining qarashlarida asosiy e'tiborni nimalarga qaratgan?
- 93.Bola nutqining verballashuvigacha bo'lgan davrida qanday holatlar kuzatiladi?
- 94.Bolaning aktiv nutqqa o'tish davridagi o'ziga xos xususiyatlarni aytib bering.
- 95.Nutqning muloqot uchun asosiy vositaga aylanish davri qanday jarayonlarni o'z ichiga oladi?
- 96.Bola maktab yoshiga yetar chog'ida qanday ko'nikmalarni hosil qiladi?
- 97.Egosentrik nutq qanday hodisa?
- 98.Psixolingvistika qanday fan hisoblanadi?
- 99.Nutqiy faoliyatni eksperiment asosida o'rganish qanday afzalliklarga ega?
100. Eksperiment an'anaviy tilshunoslikda qanday e'tirozlarni tug'diradi?

101. Eksperiment natijalarining to'g'riligini tekshirish uchun nimalar tavsiya etiladi?
102. Assotsiatsiyani qanday turlarga ajratish mumkin?
103. Assotsiativ eksperiment o'tkazish tartibini tushuntirib bering.
104. Assotsiativ eksperimentning qanday turlari mavjud?
105. Erkin assotsiativ eksperimentning boshqa assotsiativ eksperimentlardan farqi nima?
106. Neyrolingvistika qanday fan?
107. Neyrolingvistikada nutqiy buzilishning neyrofiziologik va lingvistik jihatlarini qaysi olimlar tomonidan o'rganilgan?
108. Nutq patologiyasi deganda nimani tushunasiz?
109. Nutqiy faoliyatning buzilishiga nimalar sabab bo'ladi?
110. Afaziya qanday hodisa?
111. Afaziyaning vujudga keltiruvchi sabablarni ko'rsating.
112. Qachon total afaziya yuz beradi?
113. Broka zonasi shikastlanganda qanday afaziya vujudga keladi?
114. Vernika markazi shikastlanganda qanday afaziya vujudga keladi?
115. Qanday holatlarda semantik afaziya yuz beradi?
116. Alaliya qanday hodisa?
117. Bolalarda alaliyaning mavjudligi haqida necha yoshdan keyin aytiladi?
118. Sensor alaliya nima?
119. Motor alaliya nima?
120. Matnning atributsiyasi deganda nimani tushunasiz?
121. Subyektning o'ziga xos xususiyatlari haqida ma'lumot olish uchun nimalar aniqlanadi?
122. Matnni to'liq va ishonchli aniqlash manbasi sifatida qaysi ekspertizani ko'rsatish mumkin?
123. Grafik va yozuv ekspertizasi matnning qaysi jihatlarini tahlil qiladi?
124. Og'zaki nutqning o'ziga xos xususiyatlarini ko'rsating.
125. Yolg'on fikr ifodalash deganda nima nazarda tutiladi?
126. "Yolg'on detektor" yoki poligraf qo'llash usulining muallifi kim?
127. Ekspertiza deganda qanday faoliyat tushuniladi?
128. Trasologik ekspertiza qanday ekspertiza?
129. Ballistik ekspertiza qanday ekspertiza?
130. Hujjatlar ekspertizasi qanday ekspertiza?
131. Gabitologik ekspertiza qanday ekspertiza?
132. Sud psixologik ekspertizasining asosiy vazifasi nimadan iborat?
133. Mualliflik ekspertizasi qanday ekspertiza?
134. Ijtimoiy psixolingvistikaning predmeti nima?
135. "Nutqiy muomala" termini nimani ifodalaydi?
136. Ijtimoiy psixolingvistikaning vazifalari nimalardan iborat?
137. "Lisoniy shaxs" termini kim tomonidan ilmiy muomalaga kiritilgan?
138. Lisoniy shaxs deganda qanday shaxs tushuniladi?

139. Yu.N. Karaulov lisoniy shaxs strukturasi qanday darajalarini qayd qilgan?
140. Olamning lisoniy manzarasi deganda nimani tushunasiz?
141. M. Xaydeggerning fikricha, olam manzarasi nimani ifodalaydi?
142. Olamning konseptual va lisoniy manzaralari orasidagi farqlarni ko'rsating.
143. Geshtalt deganda nimani tushunasiz?
144. Etnopsixolingvistika qaysi fanlarning kesishmasida yuzaga kelgan?
145. Etnopsixolingvistika qanday masalalarni o'rganadi?
146. Etnopsixolingvistika qaysi nazariy ta'limotlarga asoslanadi?
147. Tafakkur (lisoniy tafakkur) va madaniyat o'rtasidagi o'zaro munosabatni izohlang.
148. Madaniyat deganda nimani tushunasiz?
149. E.Sepirning ta'biricha, madaniyat va tilni qanday aniqlash mumkin?
150. Kommunikatsiyaga lingvo-kognitiv yondashishda kommunikatsiyaning qaysi tomonlari o'rganiladi?
151. Kommunikatsiya nima?
152. "Lisoniy shaxs, "nutqiy shaxs" va "kommunikativ shaxs" tushunchalarini izohlang.
153. Psixolingvistikada har qanday so'zlovchi shaxs nimalarga ega bo'ladi?
154. "Tili o'rganilayotgan mamlakat madaniyatiga munosabat" tamoyilining mazmuni qanday?
155. Madaniy shok qanday hodisa?
156. Akkulturationsiya nimani ifodalaydi?
157. Akkulturationsiya qanday bosqichlarga ajraladi?
158. Lingvistik shok qanday holat?
159. "Lakuna" termini ilk bor kim tomonidan ilmiy muomalaga kiritildi?
160. Lakunaga ta'rif bering.
161. Lakunalar qanday aniqlanadi?
162. Predmet va mavhumlikni ifodalovchi lakunalarni izohlang.
163. Jins va tur bildiruvchi lakunalarni tushuntiring.
164. Tillararo va til ichidagi lakunalarni ta'riflang.
165. Motivlashgan va motivlashmagan lakunalarni izohlang.
166. Qanday hodisalar ijtimoiy-madaniy lakunalarni keltirib chiqaradi?
167. Subyektiv yoki milliy-psixologik lakunalar qanday yuzaga keladi?
168. Faoliyat-kommunikativ lakunalarga nimalar kiradi?
169. Qanday lakunalarga matniy lakunalar deyiladi?
170. Madaniy makondagi lakunalar nimani ifodalaydi?
171. Madaniy makonning tarkibiga nimalar kiradi?
172. Etnografik lakunalar nima?
173. Lakunalarni to'ldirish qanday usul?
174. Lakunalarni kompensatsiyalash qanday usul?
175. Tilshunoslikda xalqaro "bilingvizm" va uning muqobili bo'lgan "ikki tillilik" (zullisonayn) terminlarini qiyoslang.

176. Ikki tillilik va ko'p tillilik keng muomalada bo'lgan davlatlarni sanang.
177. Individual bilingvizmning asosiy turlarini farqlang, ularga misollar keltiring.
178. Interferensiya nima?
179. Interferensiyaning yo'nalishlarini ayting.

PSIXOLINGVISTIKA TEST TOPSHIRIQLARI

1. Psixolingvistika qachon rasman fan sifatida e'lon qilingan?
 - A. 1954-y.
 - B. 1955-y.
 - C. 1949-y.
 - D. 1953-y.
2. Psixolingvistika qaysi ilmiy paradigma doirasiga kiradi?
 - A. sistem-struktur
 - B. antroposentrik
 - C. qiyosiy-tarixiy
 - D. an'anaviy
3. Psixolingvistika qaysi fanlarning sintezi hisoblanadi?
 - A. psixologiya va lingvistika
 - B. psixologiya va sociolingvistika
 - C. psixologiya va tilshunoslik
 - D. psixologiya va nutq madaniyati
4. «Psixolingvistika» termini ilk bor kim tomonidan qo'llangan?
 - A. Ch. Osgud
 - B. N. Pronko
 - C. A. Leontev
 - D. A. Luriya
5. "Psixolingvistika" termining sinonimi sifatida qaysi termin qo'llaniladi?
 - A. "psixologiya"
 - B. "nutq madaniyati"
 - C. "nutq faoliyati nazariyasi"
 - D. "sociolingvistika"
6. Psixolingvistikaning mustaqil fan sifatida shakllangani qaysi jurnalda e'lon qilingan?
 - A. "Linguistics Studies"

- B. "Verbal Learning and Verbal Behavior"
 - C. "Verbatim Language Quarterly"
 - D. "Journal of Memory and Language"
7. Psixolingvistika qanday fan?
- A. eksperimental
 - B. ilmiy-nazariy
 - C. ruhiy
 - D. siyosiy
8. Psixolingvistikaning rivojlanishiga qaysi “inqiloblar” katta ta’sir ko’rsatdi?
- A. psixik fenomenlar va lingvokulturologiya
 - B. kognitiv fenomenlar va diskursiv yondashuvlar
 - C. mental fenomenlar va bixevioristik yondashuv
 - D. sotsiologik fenomyenlar va sotsiolingvistika
9. J. Kess psixolingvistikaning taraqqiyotini qaysi bosqichlarga ajratadi?
- A. lingvistika; mentalizm;psixologiya;lingvokulturologiya
 - B. shakllanish; lingvistika;kognitivizm; hozirgi kognitiv fanlar
 - C. psixologiya; lingvistika; strukturalizm; sotsiolingvisika
 - D. sotsiologiya, lingvistika; komparativistika; psixologiya
10. Psixolinvistikaning obykti nima?
- A. individlar psixologiyasi
 - B. lingvistik bilimlar
 - C. individual obyektlar majmui
 - D. til va nutq
11. Psixolingvistikaning diqqat markazida nima turadi?
- A. individ va kommunikasiya
 - B. til va nutq
 - C. til va jamiyat
 - D. til va madaniyat
12. Psixolingvistik tadqiqotlarda qaysi masala katta o‘rinni egallaydi?
- A. nutq
 - B. so‘zlarning tuzilishi
 - C. konseptlar
 - D. so‘z semantikasi
13. Psixolingvistikaning asosiy masalalarini belgilang.
- A. bilingvizm, til siyosati, bolalar nutqi
 - B. nutqning yaratilishi, nutqning qabul qilinishi, bolalar nutqi
 - C. nutqiy mexanizmlar, afaziya, til strukturasi
 - D. oliy nerv sistemasi, nutq mexanizmlari

14. Psixolingvistika qaysi jarayonlarni o‘rganadi?
- A. matn yaratish va uni tushunish, kodlash va dekodlash, til va tafakkur
 - B. jamiyat va til muammolari
 - C. nutqiy kamchiliklar
 - D. til va nutq munosabati
15. Psixolingvistika qaysi usulga tayanadi?
- A. “kabinet”
 - B. intervyu
 - C. ekperiment
 - D. statistik
16. Qaysi omil psixolingvistikaning asosiy xususiyati hisoblanadi?
- A. til omili
 - B. inson, vaziyat va eksperiment omili
 - C. jamiyat omili
 - D. inson omili
17. Psixolingvistika qaysi tushunchani afzal ko‘rdi?
- A. fonema
 - B. morfema
 - C. leksema
 - D. so‘z
18. Psixolingvistikada eng kichik birlik nima?
- A. so‘z
 - B. fonema
 - C. bo‘g‘in
 - D. morfema
19. Jumlani hosil qilish yoki kodlash qaysi atama bilan yuritiladi?
- A. encode
 - B. code
 - C. decode
 - D. system
20. Matn psixolingvistikasi nimani o‘rganadi?
- A. matnning tuzilishini
 - B. matnni
 - C. matnning yaratilishini
 - D. matnni tushunuvchilarning ongida qanday matn mavjud bo‘lishini
21. Nutq psixologiyasi nimani o‘rganadi?
- A. nutq ko‘rinishlarini

- B. nutqiy faoliyatni
- C. nutq apparati tuzilishi, nutqni talaffuz qilish mexanizmlarini
- D. nutq tovushlarini

22. «Psixolingvistika o‘z taraqqiyotining zamonaviy bosqichida organik jihatdan psixologik fanlar tizimiga kiradi» degan fikr kimga tegishli?

- A. A. Leontev
- B. V.Belyanin
- C. A.Luriya
- D. T.Ryabova

23. Fanlarning kesishuvi va integratsiyasiga qaysi fan misol bo‘la oladi?

- A. psixologiya
- B. lingvistika
- C. psixolingvistika
- D. antropologiya

24. “Til – madaniyatning qismi” degan fikr kimga tegishli?

- A. F.de Sossur
- B. V.fon Gumboldt
- C. A.Shaxmatov
- D. L.V. Saxarniy

25. Fransuz psixologi Jan Piaje psixolingvistikaning qanday masalasi bo‘yicha tadqiqotlar olib borgan?

- A. avtokommunikatsiya
- B. nutq patologiyasi
- C. sun’iy tizimlarda kommunikatsiya
- D. bolalar nutqi

26. “Egosentrik ”nutq g‘oyasi kimga tegishli?

- A. K.Chukovskiyga
- B. L.Vigotskiyga
- C. J. Piajega
- D. I.Pavlovga

27. Vigotskiy fikricha nutqiy faoliyat jarayonida belgilar nechta?

- A. 5 ta
- B. 3 ta
- C. 2 ta
- D. 4 ta

28. Mulohaza asosida xatti-harakatni boshqarishga nima deyiladi?
- A. onglilik
 - B. ixtiyorsizlik
 - C. ixtiyoriylik
 - D. mo‘ljallik
29. Qulay biror xatti-harakatni tanlashga nima deyiladi?
- A. ongsizlik
 - B. mo‘ljallik
 - C. ixtiyoriylik
 - D. onglilik
30. Vaziyat mo‘ljali asosida subyektning u yoki bu nutqiy xatti-harakatni bajarish-bajarmaslikdagi erkinligi nima deyiladi?
- A. ongsizlik
 - B. mo‘ljallik
 - C. onglilik
 - D. ixtiyoriylik
31. Psixolingvistikada onglilik sathini kim farqlaydi?
- A. A.Reformatskiy
 - B. O.Vinogradov
 - C. I.Pavlov
 - D. A.Leontev
32. Psixolingvistikada Leontev bo‘yicha onglilik necha sathdan iborat?
- A. 5 ta
 - B. 3 ta
 - C. 4 ta
 - D. 2 ta
33. Salbiy lisoniy materialni o‘rganish haqidagi teziz kimga tegishli?
- A. L.Shcherba
 - B. Y.Polivanov
 - C. R.Rask
 - D. F.Sossur
34. “Ikkidan beshgacha” formulasining muallifi kim?
- A. K.Chukovski
 - B. L.Vigotskiy
 - C. Jan Piaje
 - D. I.Pavlov
35. Fiziologik faollik nazariyasi qaysi olimga tegishli?
- A. N.Bernshteyn
 - B. P.Zinchinko

- C. A.Leontev
D. A.Luriya
36. “Tafakkur va nutq” kimning asari?
A. F.de Sossur
B. Ch.Osgud
C. A. Leontev
D. L. Vigotskiy
37. Psixolingvistikada "mexanizm" termini qaysi ma'noda ishlatiladi?
A. struktura va jarayonning o'zaro munosabati
B. biron narsani nimadir vositasida harakatga keltirish
C. struktur xarakteristika
D. faoliyatni amalga oshirishning ijtimoiy sharoitlari
38. «Nutq mexanizmlari» asarining muallifi kim?
A. I.A. Zimnaya
B. S.L. Rubinshteyn
C. N.I.Jinkin
D. B.F. Lomov
39. N.I. Jinkin qaysi mexanizm turiga e'tibor qaratgan?
A. fiziologik mexanizm
B. nutq mexanizmi
C. funksional mexanizmlar
D. miya mexanizmi
40. UPK nima?
A. universal pryedmyet kommunikatsiya
B. universal psixologik kod
C. universal psixologik kommunikatsiya
D. universal predmet kod
41. Ilmiy bilimlar asosan qaysi sohalarga ajraladi?
A. ilmiy va ilmiy bo'lmagan
B. tabiiy va ijtimoiy
C. ijtimoiy va individual
D. falsafiy va iqtisodiy
42. “Linguistic knowledge” terminini o'zbek tilida qanday ifodalash mumkin?
A. lingvistik tushunchalar
B. lingvistik bilimlar
C. lingvistik sohalar
D. lingvistik tadqiqotlar

43. Verbal bilimlar nima?
- A. nutq vositasida ifodalanadigan bilimlar
 - B. nutqsiz ifodalanadigan bilimlar
 - C. tilga oid bilimlar
 - D. tilga oid bo'lmagan bilimlar
44. Noverbal kommunikatsiya nima?
- A. signallar, ramzlar, imo-ishoralar
 - B. so'zlar, so'z birikmalari
 - C. gaplar, gap qoliplari
 - D. matnlar, xabarlar
45. Bola til o'zlashtirishni nimadan boshlaydi?
- A. yozuv shakllarini o'zlashtirishdan
 - B. alifboni o'zlashtirishdan
 - C. tovush shakllarini o'zlashtirishdan
 - D. gapirishdan
46. Bolaning intellektual va nutqiy faoliyatining shakllanishida qanday jarayon muhim rol o'ynaydi?
- A. maktabga moslashuv
 - B. bog'chaga moslashuv
 - C. ijtimoiylashuv
 - D. o'qishni o'rganish
47. 1-2 yoshli bolalarning so'z boyligi nechta so'zdan iborat bo'ladi?
- A. 400 so'zdan
 - B. 100 so'zdan
 - C. 300 so'zdan
 - D. 250 so'zdan
48. Bola til asoslarini necha yoshdan e'tiboran egallay boshlaydi?
- A. 2-3 yoshdan
 - B. 5-6 yoshdan
 - C. 6-7 yoshdan
 - D. 8-9 yoshdan
49. Necha yoshdan so'ng bola morfemika va so'z yasallish qoidalarini egallaydi?
- A. 5 yoshdan so'ng
 - B. 4 yoshdan so'ng
 - C. 6 yoshdan so'ng
 - D. 2 yoshdan so'ng
50. Bolaning ichki nutqi necha yoshda faol shakllanadi?
- A. 2-3 yoshda

- B. 5-6 yoshda
- C. 7-9 yoshda
- D. 9-11 yoshda

51. P.P. Blonskiy bolalarda soʻz oʻzlashtirish jarayonining nechta bosqichini koʻrsatgan?

- A. 3 ta
- B. 5 ta
- C. 4 ta
- D. 2 ta

52. “Bolalar nutqi” muammosi boʻyicha qaysi olim tadqiqot olib borgan?

- A. L.Vigotskiy
- B. D.Slobin
- C. K.Chukovskiy
- D. I.Pavlov

53. Psixolingvistika boʻyicha 1953-yildagi seminar qaysi shaharda oʻtgan?

- A. Moskva
- B. London
- C. Parij
- D. Blumington

54. Deskriptiv lingvistika vakillari qaysi metodga asoslanishadi?

- A. transformatsion tahlil metodi
- B. valentlik tahlil metodi
- C. distributiv tahlil metodi
- D. bevosita ishtirokchilar asosidagi tahlil metodi

55. “Psixolingvistika – 54” kitobi kimning tahriri ostida eʼlon qilingan?

- A. Paul
- B. Ch.Osgud, T.Sibeok
- C. L. Shcherba
- D. Boduen de Kurtene

56. “Psixolingvistika – 54” kitobida qaysi fanning taʼsiri seziladi?

- A. matematika
- B. kibernetika
- C. geografiya
- D. filologiya

57. “Psixolingvistika – 54” kitobida nechta asosiy qatlam (sath) eʼtirof etilgan?

- A. 3 ta
- B. 6 ta
- C. 7 ta

D. 4 ta

58. Ch.Osgud psixolingvistikasi qaysi psixologiyaga asoslangan?

- A. kognitiv psixologiya
- B. bixevioristik psixologiya
- C. yuridik psixologiya
- D. umumiy psixologiya

59. “Bixeviorizm” so‘zi qanday ma’noni anglatadi?

- A. xulq
- B. reaksiya
- C. stimul
- D. faoliyat

60. Bixeviorizmga mavjudotga ta’sir qiladigan narsa nima deb nomlanadi?

- A. reaksiya
- B. nutq
- C. stimul
- D. nutq akti

61. Ch. Osgudning psixolingvistika nazariyasi qaysi tilshunoslikka tayangan?

- A. distributiv lingvistika
- B. deskriptiv lingvistika
- C. transformatsion lingvistika
- D. funksional lingvistika

62. Ch.Osgudning semantik differensiatsiya metodida nimaning gradatsiyasi belgilandi?

- A. so‘z birikmalari
- B. gaplar
- C. matnlar
- D. so‘zlar

63. Assotsianistik psixolingvistika nima bilan shug‘ullangan?

- A. konstruksiyalar bilan
- B. so‘zning strukturasi bilan
- C. gapning strukturasi bilan
- D. matn bilan

64. Psixolingvistikaning assotsiativ yo‘nalishi vakillari ko‘rsatilgan qatorini toping.

- A. Ch.Osgud, A.Leontev
- B. N.Xomskiy, P.Anoxin
- C. J. Miller, Ch.Osgud
- D. A.Luriya, A.Vigotskiy

65. Assotsiativ munosabat nima?
A. til va nutq munosabati
B. birlashgan muayyan guruhlarining munosabati
C. til birliklarining ketma-ketlik asosidagi munosabati
D. til va tafakkur munosabati
66. “Semantik differensiatsiya” metodikasini kim taklif qilgan?
A. A.Reformatskiy
B. O.Vinogradov
C. I.Pavlov
D. Ch.Osgud
67. Atomizm konsepsiyasi muallifi kim?
A. J.Miller
B. N.Xomskiy
C. A.Leontev
D. Ch.Osgud
68. Model nima?
A. subyektning mavjud xususiyatlariga ko‘ra qurilishi
B. obyektning mavjud xususiyatlariga ko‘ra qurilishi
C. har qanday narsaning qurilishi
D. tizimlar majmui
69. Psixolingvistikada sxolastik model kimlar tomonidan taklif qilingan?
A. Leontev va Ch.Osgud
B. J. Miller va N. Xomskiy
C. A.Shaxmatov va V.Vinogradov
D. L.Vigotskiy vaT.Ryabova
70. Psixolingvistikaning transformatsion yo‘nalishi vakillari ko‘rsatilgan qatorni toping.
A. A.Leontev, A.Luriya
B. J. Miller, N. Xomskiy
C. Ch.Osgud A.Leontev
D. T.Sebeok, Ch.Osgud
71. “Transformatsion grammatika” muallifini belgilang.
A. L.Shcherba
B. N.Xomskiy
C. T.Sibeok
D. F.de Sossur
72. Transformatsion yo‘nalish qachondan yetakchilik qila boshlagan?
A. XX asrning 20-yillaridan

- B. XIX asrning 90-yillaridan
- C. XX asrning 80-yillaridan
- D. XX asrning 60-yillaridan

73. “Transformatsion grammatika”ning asoschisini belgilang.

- A. N.Xomskiy
- B. F.Bopp
- C. A.Shleyxer
- D. V.Lomanosov

74. N.Xomskiyning “Sintaktik strukturalar” asari nechanchi yilda nashr qilingan?

- A. 1957-y.
- B. 1755-y.
- C. 1936-y.
- D. 1976-y.

75. Lisoniy salohiyat (competence) va lisoniy faollik (performance) tushunchalari muallifi kim?

- A. J.Piaje
- B. Y.Stepanov
- C. N.Xomskiy
- D. L.Shcherba

76. N. Xomskiyning dastlabki modelida qanday kamchilik mavjud bo‘lgan?

- A. nutq yo‘q edi
- B. tafakkur yo‘q edi
- C. mantiq yo‘q edi
- D. individ yo‘q edi

77. Rus psixolingvistika maktabining shakllanishi XX asrning nechanchi yillariga to‘g‘ri keladi?

- A. 50-y.
- B. 60-y.
- C. 70-y.
- D. 80-y.

78. Qaysi tadqiqotchining ishi rus psixolingvistikasining lingvistik manbai hisoblanadi?

- A. Boduen de Kurtene
- B. L.V. Shcherba
- C. Boduen de Kurtene va L. V. Shcherba
- D. L. S. Vigotskiy

79. Qaysi tadqiqotchining konsepsiyasi rus psixolingvistikasining psixologik manbai hisoblanadi?

- A. L. S. Vigotskiy
- B. L. V. Shcherba
- C. A. Leontev
- D. Boduen de Kurtene

80. L.V. Shcherba "Til hodisalarining uch jihati va tilshunoslikda eksperiment" nomli asari qachon yozilgan?

- A. 1964-y.
- B. 1974-y.
- C. 1954-y.
- D. 198-y.

81. L.V. Shcherba "Til hodisalarining uch jihati va tilshunoslikda eksperiment" nomli tadqiqotida til hodisalarining qaysi jihatlarini ko'rsatib o'tgan?

- A. nutqiy faoliyat, lisoniy tizimlar, til materiali
- B. nutq akti, nutq ishtirokchilari, nutqiy vaziyat
- C. nutqiy faoliyat, til birliklari, tafakkur
- D. nutq birliklari, matn, ijtimoiy omillar

82. Boduen de Kurtenening izdoshini aniqlang.

- A. Y.Polivanov
- B. L.Vigotskiy
- C. R.Rasulov
- D. L.V.Shcherba

83. Mashhur rus psixolingvistini aniqlang

- A. A.Shaxmatov
- B. V.Vinogradov
- C. A.Tixonov
- D. A. Leontev

84. Rus tilshunosligining psixologik yo'nalishi bo'yicha ishlagan olimlar qatorini aniqlang.

- A. Reformatskiy, Koduxov, Olxovikov
- B. Leontev, V.Vinogradov, F.Filin
- C. F.de Sossur, Boduen de Kurtene, L.Shcherba
- D. F.Sossur, I.Polivanov, Zvigensev

85. Luriya modelida ifoda shakllanishining markaziy masalasi nima?

- A. ma'noning mazmunga o'tishi
- B. ma'noning mohiyatga o'tishi
- C. ma'no ko'chishi
- D. mazmunning o'zgarishi

86. Moskva psixolingvistik maktabi asoschisi kim?
A. L.Vigotskiy
B. A.Luriya
C. A.Leontev
D. L.Saxarniy
87. Nutqning yaratilishi modelini qaysi olimlar ishlab chiqqan?
A. Ch.Tarasov, A.Leontev
B. L.Vigotskiy, T.Ryabova
C. A.Leontev, P.Anoxin
D. A.Leontev, T.Ryabova
88. A.Leontevning “Psixolingvistika” darsligi nechanchi yilda nashr qilingan?
A. 1966-y.
B. 1987-y.
C. 1976-y..
D. 1967-y
89. Leontevning “Osnovi psixolingvistiki” o‘quv qo‘llanmasi nechanchi yilda chop etilgan?
A. 2000-y.
B. 2003-y.
C. 2001-y.
D. 2002-y.
90. Evristiklik tamoyili qaysi modelda qayd qilingan?
A. Ch.Tarasov, A.Leontev modelida
B. A.Leontev, T.Ryabova modelida
C. L.Vigotskiy, T.Ryabova modelida
D. A.Leontev, P.Anoxin modelida
91. “TOTE” modelini nimani anglatadi?
A. test, operatsiya, test, natija
B. test, akt, test, oqibat
C. test, jarayon, tajriba, xulosa
D. test, sinash, test va chiqish
92. Psixolingvistikaga oid ishlar Rossiyada qanday nom ostida yuritilgan?
A. nutqiy faoliyat nazariyasi
B. amaliy lingvistika
C. funksional lingvistika
D. lisoniy faoliyat nazariyasi
93. Sobiq ittifoqda psixolingvistikaga doir birinchi seminar qayerda o‘tgan?

- A. Leningradda
 - B. Moskvada
 - C. Toshkentda
 - D. Bakuda
94. Sobiq ittifoqda psixolingvistikaga oid birinchi seminar qachon o‘tgan?
- A. 1968-y.
 - B. 1966-y.
 - C. 1969-y.
 - D. 197-y.
95. L.Saxarniyning o‘quv qo‘llanmasi qanday nomlanadi?
- A. Osnovi psixolingvistiki
 - B. Psixolingvistika
 - C. Neyrolingvistika
 - D. Vvedeniye v psixolingvistiku
96. L.Saxarniyning o‘quv qo‘llanmasi qachon nashr etilgan?
- A. 1989-y.
 - B. 1990-y.
 - C. 1988-y.
 - D. 1987-y.
97. “Psixolingvistikaga kirish” asarining muallifini aniqlang.
- A. L.Blumfild
 - B. M.Guxman
 - C. L.Saxarniy
 - D. M.Yaroshevskiy
98. Patopsixolingvistika nimani o‘rganadi?
- A. nutqning shakllanishi va faoliyat ko‘rsatishi jarayonlarini
 - B. nutqning shakllanishi va faoliyat ko‘rsatishi jarayonidagi nutqiy buzilishlarni
 - C. nutqdagi har qanday buzilishlarni
 - D. nutqning yuzaga kelishi va uning bosqichlarini
99. “Nutqiy patologiya” masalasi bo‘yicha tadqiqot olib borgan olimni ko‘rsating.
- A. L.Vigotskiy
 - B. V.Deglin
 - C. A.Luriya
 - D. Y.Lotman
100. Nutq patologiyasi turini aniqlang?
- A. shizofreniya

- B. manmanlik
 - C. sarkashlik
 - D. tanballik
101. Emotsional zo‘riqish holati qachon yuzaga chiqadi?
- A. kishi qattiq charchaganda
 - B. kishi kasallanganda, qattiq asabiylashganda
 - C. kishi vaqt tanqisligi sharoitida biron muhim qarorni qabul qilishi lozim bo‘lgan vaziyatda
 - D. kishi ruhiy kasallikka chalinganda o‘z nutqini ravon ifodalay olmaslik sharoitida
102. Psixopatiya nimani ifodalaydi?
- A. xarakterdagi ma’lum psixik o‘ziga xos xususiyatlar yoki belgilarni kuchaytirishni
 - B. lisoniy salohiyatga ega bo‘lmaslikni
 - C. nutqdagi har qanday buzilishlarni
 - D. psixik faoliyatning sezilarli darajada ishdan chiqishini
103. Afaziya nima?
- A. giyohvand moddalar ta’sirida nutq buzilishi
 - B. miya qismlarining shikast topishi natijasidagi nutq buzilishi
 - C. stress va kuchli zo‘riqish
 - D. to‘liq eshitmaslik bilan bog‘liq muammolar
104. Nutqiy buzilishning qaysi hollarida afaziya sodir bo‘ladi?
- A. alkogol ta’siri
 - B. miya o‘simtasi
 - C. kuchli qo‘rqish
 - D. to‘liq gapira olmaslik
105. Afaziyaning qaysi turida bemor gap tuza oladi, lekin to‘liq matn tuzishda qiynaladi?
- A. harakat
 - B. total
 - C. dinamik
 - D. parafaziya
106. Fonematik eshitish qobiliyati qaysi afaziya turida buziladi?
- A. akustik
 - B. semantik
 - C. harakat
 - D. parafaziya
107. “Telegraf usuli” afaziyaning qaysi turida namoyon bo‘ladi?

- A. sensor
 - B. qisman
 - C. dinamik
 - D. motor
108. Semantik ketma-ketlikni buzilishi afaziyaning qaysi turida namoyon bo‘ladi?
- A. parafaziya
 - B. semantik
 - C. motor
 - D. sensor
109. Akustik afaziya qanday holat kuzatiladi?
- A. nutqning tovush tomonini tushunish qobiliyatining yo‘qolishi
 - B. nutq faoliyatning buzilishi
 - C. nutqda semantik ketma-ketlikning buzilishi
 - D. tovush tanlashning buzilishi
110. Total afaziya nima?
- A. miyadagi nutqiy zonalarining to‘liq shikastlanishi
 - B. miyadagi nutqiy zonalarining qisman shikastlanishi
 - C. nutqning buzilishi
 - D. eshitish organlarining shikastlanishi
111. Mantiqiy ketma-ketlik afaziyaning qaysi turida buziladi?
- A. semantik
 - B. parafaziya
 - C. dinamik
 - D. akustik
112. Parafaziyaning turlarini ko‘rsating?
- A. modal, verbal
 - B. global, minimal
 - C. literal, verbal
 - D. noverbal, modal
113. Afaziya hodisasi bilan tilshunoslikda qaysi olim shug‘ullangan?
- A. V.Penfield
 - B. Y.Shendels
 - C. V.Koduxov
 - D. A.Luriya
114. Semantik afaziya kim tomonidan e’tirof etilgan?
- A. T. Ryabova
 - B. L.Saxarniy
 - C. Vigotskiy

D. A.Luriya

115. Afaziolog olimni ko'rsating?

A. L.Vigotskiy

B. T.Ryabova

C. J. Piajye

D. I.Pavlov

116. Insonlarda nutqning shakllanishi va miyada joylashgan nutqiy markazlarni o'rganuvchi fan qanday nomlanadi?

A. antropofonika

B. antropologiya

C. afaziologiya

D. fonetika

117. Ko'pchilik hollarda (95%) nutqiy markazlar bosh miyaning qaysi qismida joylashgan bo'ladi?

A. chap yarim sharida

B. o'ng yarim sharida

C. ensa qismida

D. peshana qismida

118. Miyaning nutq uchun javob beruvchi dominant (95%) qismi qaysi?

A. o'ng yarim shari

B. chap yarim shari

C. ensa qismi

D. peshana qismi

119. Kishi miyasidagi nutq markazi kim tomonidan kashf etilgan?

A. K.Vernike

B. I.Pavlov

C. P.Broka

D. Ch.Osgud

120. Broka markazi nechanchi yilda kashf qilingan?

A. 1864-y.

B. 1884-y.

C. 1862-y.

D. 1861-y.

121. Broka markazi qayerda joylashgan?

A. miya chap yarim shari peshana qismining orqa tomonida

B. miya chap o'ng yarim sharining orqa tomonida

C. miya chap yarim shari peshana qismining old tomonida

D. miya o'ng yarim shari peshana qismining orqa tomonida

122. Broka markazi shikastlangan bemorlarda qanday holat kuzatiladi?
- A. bemor nutqni tushunadi, biroq soʻz va ifodalarni katta qiyinchilik bilan tuzadi
 - B. bemor nutqni tushunmaydi, biroq soʻz va ifodalarni toʻgʻri tuzadi
 - C. bemor nutqni tushunmaydi, soʻz va ifodalarni toʻgʻri tuza olmaydi
 - D. bemor soʻz va ifodalarni buzib talaffuz qiladi
123. Broka markazi shikastlanganda afaziyaning qaysi turi kuzatiladi?
- A. dinamik
 - B. motor
 - C. sensor
 - D. qisman
124. Vernike markazi nechanchi yilda kashf qilingan?
- A. 1884-y.
 - B. 1861-y.
 - C. 1864-y.
 - D. 1874-y.
125. Vernike markazi qayerda joylashgan?
- A. miya oʻng yarim sharining chakka qismida
 - B. miya chap yarim sharining peshana qismida
 - C. miya oʻng va chap yarim sharlarida
 - D. miya chap yarim sharining chakka qismida
126. Vernike markazi shikastlangan bemorlarda qanday holat kuzatiladi?
- A. bemor oʻz nutqini saqlab qolmaydi
 - B. bemor oʻz nutqini deyarli saqlab qolgan, biroq oʻzgalar nutqini tushunishda qiynaladi
 - C. bemor oʻz nutqini yoʻqotadi, shuningdek, oʻzgalar nutqini tushunishda ham qiynaladi
 - D. bemor nutqni tushunmaydi, soʻz va ifodalarni toʻgʻri tuza olmaydi
127. Vernike markazi shikastlanganda afaziyaning qaysi turi kuzatiladi?
- A. sensor
 - B. motor
 - C. total
 - D. parafaziya
128. Alaliya qanday hodisa?

- A. eshitish organlarining shikastlanishi
 - B. miyaning shikastlanishi
 - C. nutqiy buzilishning bir ko‘rinishi
 - D. eshitish organlari va ko‘zning shikastlanishi
129. Sensor alaliya nima?
- A. ekspressiv nutqning norasoligi
 - B. impressiv nutqning norasoligi
 - C. eshitish qobiliyatining yo‘qolishi
 - D. ko‘rish qobiliyatining sustlashishi
130. Motor alaliya nima?
- A. eshitish qobiliyatining yo‘qolishi
 - B. impressiv nutqning norasoligi
 - C. nutqiy defekt
 - D. ekspressiv nutqning norasoligi
131. Sensomotor alaliya nima?
- A. sensor va motor alaliyaning kombinatsiyasidan vujudga kelgan nutqiy defekt
 - B. nutqning norasoligi
 - C. nutqiy defekt
 - D. eshitish qobiliyatining yo‘qolishi
132. Bosh miya faoliyati buzilishiga olib keluvchi kasalliklarni ko‘rsating.
- A. ichki kasalliklar
 - B. lor kasalliklari (quloq, tomoq, burun)
 - C. psixik kasalliklar
 - D. kardiologik kasalliklar
133. Aksentuatsiya qanday hodisa?
- A. xarakterdagi ma’lum psixik o‘ziga xos xususiyatlar yoki belgilarni kamaytirish
 - B. psixik faoliyatning sezilarli darajada ishdan chiqishi
 - C. xarakterdagi ma’lum psixik o‘ziga xos xususiyatlar yoki belgilarni kuchaytirish
 - D. psixik xususiyatlar yoki belgilarning namoyon bo‘lishi
134. Shizofreniyaning yuzaga keltiruvchi sabablardan birini ko‘rsating.
- A. shaxs psikasining buzilishi
 - B. shaxs kommunikativ qobiliyatining buzilishi
 - C. shaxsning haqoratlanishi
 - D. shaxsda fikrlash qobiliyatining yo‘qolishi

135. Epilepsiya bilan og‘rigan bemorlarning nutqiy faoliyatiga xos xususiyatni ko‘rsating.
- A. nutqiy faoliyatda jummalarni buzib qo‘llash
 - B. nutqiy faoliyatda tovushlarni aniq talaffuz qila olmaslik
 - C. nutqiy faoliyatda fikrlarni batafsil, to‘liq ifodalay olish
 - D. nutqiy faoliyatda uzun-yuluq, bog‘lanmagan jummalarni takrorlash, fikrni tugallay olmaslik
136. Isteroid nutq qanday xususiyatlar bilan xarakterlanadi?
- A. yolg‘on aralashganligi bilan
 - B. emotsiyalarning ko‘pligi bilan
 - C. psixik faoliyatning sezilarli darajada ishdan chiqishi bilan
 - D. emotsiya va xatti-harakatlarni ifodalovchi yolg‘on yoki boshqalar nutqidan olingan ifodalar bilan to‘ldirilganligi bilan
137. Disfoniya hodisasi nima?
- A. nutq apparatining buzilishi natijasida so‘zlarni bog‘lay olmaslik
 - B. tovush apparatining buzilishi natijasida tovushlarning talaffuz qila olmaslik
 - C. tovush apparatining buzilishi natijasida tovushlarning mavjud bo‘lmasligi
 - D. nutq tovushlarini yaxshi eshita olmaslik
138. Disgrafiya hodisasi nima?
- A. yetarli darajada intellekt va yozish malakasi mavjud bo‘lgan holatda yozuv qobiliyatining yo‘qolishi
 - B. yetarli darajada intellekt va yozish malakasi mavjud bo‘lgan holatda o‘qish qobiliyatining yo‘qolishi
 - C. psixik faoliyatning ishdan chiqishi tovush apparatining buzilishi natijasida tovushlarning mavjud bo‘lmasligi
 - D. yetarli darajada intellekt va yozish malakasi mavjud bo‘lgan holatda o‘qish va yozish qobiliyatining yo‘qolishi
139. Psixolingvistik tadqiqotlarda matn qaysi uchlik nuqtayi nazaridan tadqiq etiladi?
- A. matn-respondent-xulosa
 - B. matn tuzuvchi-matn-resipiyent
 - C. matn-aloqa-xabar
 - D. matn-tinglovchi-yozuvchi
140. «Matnni proyeksiya qilish» termini ilk bor kim tomonidan qo‘llanilgan?
- A. N.A. Rubakin
 - B. Ch.Tarasov
 - C. P.Anoxin
 - D. T.Ryabova
141. Matnga xos muhim xususiyatlar nima?

- A. badiiylik, emotsionallik
 - B. burunlik, bog‘liqlik, emotivlik
 - C. qisqalik, lo‘ndalik, soddalik
 - D. mazmuniylik, ixchamlik
142. Matnni avtomatik qayta ishlash bilan qaysi soha shug‘ullanadi?
- A. psixolingvistika
 - B. neyrolingvistika
 - C. kompyuter lingvistikasi va qisman psixolingvistika
 - D. sotsiolingvistika
143. “Diskurs” termini qanday tushunchani ifodalaydi?
- A. bog‘lanma matnni
 - B. suhbat, dialogni
 - C. hammasini
 - D. nutqni
144. “Resipiyent” termini qaysi ma’noda qo‘llaniladi?
- A. xabar (matn)ni qabul qiluvchi
 - B. xabar (matn)ni jo‘natuvchi
 - C. so‘zlovchi
 - D. xabar (matn)ni qabul qiluvchi va xabar (matn)ni jo‘natuvchi
145. Nutqni qabul qilishda resipiyent uchun ifodaning nimasi muhim?
- A. mazmuni
 - B. sintaktik shakli
 - C. qolipi
 - D. vazifasi
146. Nutq faoliyatining asosiy mexanizmi nima hisoblanadi?
- A. nutqni yaratish
 - B. nutqni ifodalash
 - C. nutqni anglash
 - D. nutqni yaratish va nutqni ifodalash
147. Nutq mexanizmining fundamental qarama-qarshiligini belgilang?
- A. paradigmatika-pragmatika
 - B. sintagmatika-pragmatika
 - C. paradigmatika-sintagmatika
 - D. sintagmatika-metodika
148. Nutqiy faoliyat necha bosqichdan iborat?
- A. ikki
 - B. to‘rt
 - C. besh

D. uch

149. Nutqiy faoliyatning qo‘zg‘atuvchi-motivatsion bosqichining asosiy manbasi nima?

- A. maqsad
- B. istak
- C. orzu
- D. ehtiyoj

150. Nutqiy faoliyatning yo‘naltiruvchi-tadqiqot bosqichini nimalar tashkil qiladi?

- A. NFning ehtiyojlari, motivlari, maqsadlari
- B. NFni rejalashtirish, dasturlash, ichki ma’noviy tuzilish
- C. nutqiy ifodalar, nazorat qilish
- D. paradigmatika, sintagmatika

151. Nutqiy faoliyatning uchinchi nech bosqichi nima?

- A. reja
- B. dastur
- C. motiv
- D. ijro

152. Tilshunoslikda eksperimentning zarurligi masalasi birinchi marta kim tomonidan o‘rtaga tashlangan?

- A. F.de Sossur
- B. N. Xomskiy
- C. L.V. Saxarniy
- D. L.V. Shcherba

153. Lingvistik eksperiment nazariyasiga qachon asos solingan?

- A. 1932-y.
- B. 1934-y.
- C. 1931-y.
- D. 1933-y.

154. Qaysi eksperimental metod somatik, pnevmatik va elektroakustik turlarga bo‘linadi?

- A. eksperimental-fonetik metod
- B. eksperimental-semantik metod
- C. eksperimental-morfologik metod
- D. eksperimental-statistik metod

155. Lingvistik eksperiment nazariyasiga kim asos solgan?

- A. A.Shcherba
- B. L.Saxarniy
- C. N.Xomskiy

D. J.Miller

156. Psixolingvistikada eksperiment nima uchun kerak?
- A. diskursning mohiyatini belgilash uchun
 - B. til tizimini o'rganish uchun
 - C. nutq shakllarini o'rganish uchun
 - D. jonli tildagi individual nutq tizimining faoliyatini aniqlash uchun
157. Eksperiment qanday natija berishi mumkin?
- A. ijobiy
 - B. ijobiy va salbiy
 - C. salbiy
 - D. hech qanday natija bermaydi
158. Psixolingvistikada informant qanday tushuniladi?
- A. eksperimentga kiritilgan, eksperiment ning borishi haqida eksperiment o'tkazuvchiga informatsiya beruvchi subyekt
 - B. eksperiment o'tkazuvchi subyekt
 - C. eksperimentda sinaluvchi subyekt
 - D. eksperimentni baholovchi subyekt
159. Daraja shkalasiga ko'ra eksperimentda sinaluvchiga qanday topshiriq beriladi?
- A. bir semantik guruhdagi so'zlarni ajratish
 - B. ko'p ma'noli so'zlarni guruhlash
 - C. bir semantik guruhdagi so'zlarni tartibga ko'ra qatorlash
 - D. so'zlarning sinonimik qatorini topish
160. Assotsiatsiya metodikasining asoschisi kim?
- A. Yaroshyevskiy
 - B. Japaridze
 - C. Aristotel
 - D. Vinokur
161. Assotsiativ eksperiment qanday texnik usul sanaladi?
- A. semantikaning psixolingvistik tahlili
 - B. lingvistik tahlil
 - C. stilistik tahlil
 - D. nutqning psixolingvistik tahlili
162. Assotsiativ eksperiment nima vositasida o'tkaziladi?
- A. kuzatish vositasida
 - B. suhbat vositasida
 - C. statistik tahlil vositasida
 - D. anketa vositasida

163. Assotsiativ eksperiment qaysi sohalarda faol qo'llaniladi?
- A. psixolingvistika, falsafa, lingvokuturologiya
 - B. sotsiyologiya, tarix, tibbiyot, mantiq
 - C. psixologiya, neyrofiziologiya, dialektologiya
 - D. psixolingvistika, psixologiya, sotsiyologiya, psixiatriya
164. Erkin assotsiativ eksperiment nima?
- A. respondentlarning reaksiyasi chegaralanadi
 - B. grammatik guruhdagi assotsiatsiyalar beriladi
 - C. respondentlarning reaksiyasiga chegara qo'yilmaydi
 - D. semantik guruhdagi assotsiatsiyalar beriladi
165. Zanjirli assotsiativ eksperiment qanday o'tkaziladi?
- A. respondentlarning reaksiyasi chegaralanadi
 - B. bir qancha stimul so'zlarga javob beriladi
 - C. semantik guruhdagi assotsiatsiyalar beriladi
 - D. bitta stimul so'zga reaksiya bildiriladi
166. "Ingliz tilining assotsiativ me'yoriy lug'ati" qachon nashr qilingan?
- A. 1910-y.
 - B. 1980-y.
 - C. 1950-y.
 - D. 1911-y.
167. Rus tilining assotsiativ me'yoriy lug'ati qachon nashr qilingan?
- A. 1977-y.
 - B. 1975-y.
 - C. 1960-y.
 - D. 1966-y.
168. Semantik differensial metod nima?
- A. antonimik sifatlar darajasiga ega bo'lgan so'zlarning ma'nolarini ikkili shkala asosida miqdoriy indeksatsiyalash
 - B. so'z ma'nolarining darajalanishi aniqlash
 - C. antonimik qatorlarni belgilash
 - D. sinonimik qatorlarni aniqlash
169. To'ldirish metodikasi ilk bor kim tomonidan qo'llanilgan?
- A. Ch.Osgud
 - B. J.Miller
 - C. U.Teylor
 - D. N.Xomskiy
170. To'ldirish metodikasi yana qanday nomlanadi?

- A. tugatish metodikasi
 - B. boshlash metodikasi
 - C. tahlil qilish metodikasi
 - D. chiqish metodikasi
171. To'ldirish metodikasining mohiyati nimadan iborat?
- A. xabarni yetkazish
 - B. xabarni deformatsiyalash
 - C. xabarni tahlil qilish
 - D. xabarni to'ldirish
172. Grammatik jihatdan to'g'rilikni aniqlash metodikasining mohiyati nimadan iborat?
- A. informantlarning berilgan gaplarni qanchalik to'g'ri va qo'llanishli ekanligini aytishi
 - B. informantlarning berilgan gaplarni noto'g'ri ekanligini aytishi
 - C. informantlarning berilgan gaplarni vazifalariga ko'ra tasniflashi
 - D. informantlarning berilgan gaplarni sintaktik tahlil qilishi
173. Tasniflash metodikasining maqsadi nima?
- A. berilgan materialni leksik-semantik tahlil qilish
 - B. berilgan materialni sinaluvchi tomonidan guruhlariga birlashtirish
 - C. berilgan materialni sinaluvchi tomonidan fan sohalariga ko'ra ajratish
 - D. berilgan materialni sinaluvchi tomonidan guruhlariga ajratish
174. Savolnoma qanday maqsadda tuziladi?
- A. informantlarning savollar tuzishi
 - B. informantlarning muayyan savollarga javob berishi
 - C. informantlarning berilgan so'zlar vositasida gap hosil qilishi
 - D. informantlarning bilimini sinash
175. So'zni to'g'ridan-to'g'ri izohlash metodikasining mohiyati nimamadan iborat?
- A. so'zning ma'nosini aniqlash
 - B. so'zning ma'nosini tasvirlash va uning ma'no hajmini aniqlash
 - C. so'zni morfemalarga ajratish
 - D. so'zni tavsiflash
176. Mental leksikon nimani ifodalaydi?
- A. insonning matnlar haqidagi bilimlari majmui
 - B. insonning so'zlar, ularning ma'nolari va ularning o'zaro aloqasi haqidagi bilimlari majmui
 - C. insonning bilimlari majmui
 - D. insonning so'z boyligi

177. Paradigmatik munosabatlar qanday qismlarga bo‘linadi?
- A. markaziy, chekka
 - B. bazaviy
 - C. dolzarb
 - D. situativ
178. Gapning markazi, bo‘lagi, predikat ekanligi qaysi asrda e’tirof etildi?
- A. XXI asrda
 - B. XIX asrda
 - C. XX asrda
 - D. XVIII asrda
179. *Sentence completion* metodikasi o‘zbek tilida qanday ifodalanadi?
- A. gapni to‘ldirish
 - B. gapni tahlil qilish
 - C. gapni bo‘laklarga ajratish
 - D. gapni yakunlash
180. Etnopsixolingvistikada til va madaniyatning o‘zaro aloqasi masalasi kimlarning nomi bilan bog‘lanadi?
- A. E.Sepir va B. Li Uorf
 - B. Boduen de Kurtene va F.de Sossur
 - C. L.S. Vigotskiy va A. A. Leontev
 - D. E.Shendels va V.Penfild
181. Lingvistik nisbiylik gipotezasining mohiyati nimadan iborat?
- A. til tuzilishi tafakkur tuzilishini aniqlaydi
 - B. til tuzilishi dunyoni bilishni aniqlaydi
 - C. til tuzilishi tafakkur tuzilishini va dunyoni bilishni aniqlaydi
 - D. til tuzilishini o‘rganadi
182. So‘zlarning milliy-madaniy xususiyati nima?
- A. so‘zlarning muayyan millatga xos bo‘lgan va lug‘atlarda aks etmagan xususiyati
 - B. so‘zlarning lug‘atlarda aks etmagan xususiyati
 - C. so‘zlarning lug‘atlarda qayd qilingan ma'nolari
 - D. so‘zlarning o‘ziga xos xususiyati
183. Lakuna nima?
- A. tillarning o‘ziga xos birliklari
 - B. ekstralingvistik vositalar
 - C. ikki tillilik

D. qiyoslanayotgan tillarning birida mavjud bo'lgan va boshqasida uchramaydigan grammatik kategoriya, so'zlar va so'z birikmalari

184. Bilingvizm nima?

- A. ko'p tillarda erkin fikrlasha olish
- B. ikki tilda erkin fikrlasha olish, ikki tilni bir xilda egallash
- C. tillarni egallash
- D. lisoniy salohiyat

185. Interferensiya nima?

- A. ikki tilni biladigan shaxsning bir tilining ikkinchi tiliga ko'rsatgan har qanday ta'siri va bu ta'sirning natijasi
- B. ikki tilni biladigan shaxs nutqidagi xatoliklar
- C. nutq buzilishi
- D. nutqdagi g'alizliklar

186. Madaniy shok nima?

- A. til o'rganuvchining ajablanishi
- B. til o'rganuvchining boshqa tildagi milliy xususiyatlarni anglab yetmasligi
- C. til o'rganuvchining hayratlanishi, o'rganilayotgan tildagi madaniy dalillarni qabul qilmasligi
- D. til o'rganuvchining boshqa tildagi milliy xususiyatlarga moslashishi

187. Akkulturationsiyaning moslashish bosqichi qanday jarayonni ifodalaydi?

- A. o'zga madaniyatni mutlaqo qabul qilmaslik
- B. o'zga madaniyatni qabul qilish
- C. o'zga madaniyatning ayrim jihatlari bilan murosa qilish
- D. o'zga madaniyat bilan murosa qilmaslik

188. Akkulturationsiyaning so'nggi bosqichi nimani ifodalaydi?

- A. begona madaniyat, o'zga mamlakatdan o'z yurtiga qaytib kelgan kishining holatini
- B. xorijda yashash va til o'rganishni
- C. xorijda qolish va o'sha davlatning fuqaroligini qabul qilishni
- D. xorijiy tilni mukammal egallashni

189. Lingvistik shok nima?

- A. biron til egasining xorijliklar nutqida uning ona tilisi uchun g'alati, kulgili, noodatiy til birliklarini qo'llaganda yuzaga keladigan hayratlanish, ajablanish holati
- B. biron til egasining o'z tilida g'alati, kulgili, noodatiy til birliklarini qo'llaganda yuzaga keladigan hayratlanish, ajablanish holati
- C. xorijiy tilda g'alati, kulgili, noodatiy til birliklarini qo'llaganda yuzaga keladigan hayratlanish, ajablanish holati
- D. o'z tilida to'g'ri jummalarni qura olmaslik holati

190. Sud psixolingvistikasi nima bilan shug'ullanadi?
- A. lisoniy xabarning xususiyatlarini tahlil qilish
 - B. matn ortida turgan lisoniy shaxs tahlili
 - C. til va nutq hodisalarini o'rganish
 - D. matn tahlili
191. Psevdologiya hodisasi nima?
- A. xabarning haqqoniyligiga tayanish
 - B. yolg'on xabarga, fantastik hikoyalarni tuzishga moyillik
 - C. turli xabarlar tarqatish
 - D. xabarlarni to'plash va qayd qilish
192. Yolg'on detektor nima?
- A. yolg'onni aniqlash vositasi
 - B. yolg'onni yashirish vositasi
 - C. yolg'onni tarqatish vositasi
 - D. yolg'on gapirish vositasi
193. Erkaklar nutqiga qaysi uslub xos?
- A. ratsional
 - B. emotsional
 - C. rasmiy
 - D. ilmiy
194. Ayollar nutqiga qaysi uslub xos?
- A. emotsional
 - B. rasmiy
 - C. ratsional
 - D. badiiy
195. Neyrolingvistika nimani o'rganadi?
- A. nutq apparatining nutqni hosil qilishdagi vazifasini
 - B. nerv hujayralarining vazifasini
 - C. nutq birliklarining vazifalarini
 - D. neyronlarning tilni hosil qilishdagi vazifasini
196. Neyron nima?
- A. kichik hujayra
 - B. nerv sistemasi
 - C. nerv sistemasining asosiy qismi
 - D. til birligi
197. Kar va soqovlar tili qaysi sohada tadqiq etiladi?
- A. psixiatrik lingvistika

- B. neyrolingvistika
- C. lingvistika
- D. defektologiya

198. Neyrolingvistika yo‘nalishining asoschisi kim?

- A. A. Luriya
- B. L.Vigotskiy
- C. L.Saxarniy
- D. T. Ryabova

199. Neyrolingvistik dasturlash qachon va qayerda vujudga kelgan?

- A. 1975- yilda Angliyada
- B. 1980-yilda Yaponiyada
- C. 1972-yilda Aqshda
- D. 1982- yilda Rossiyada

200. A.Luriya va L.Vigotskiy tomonidan shakllantirilgan neyrolingvistika yo‘nalishi nechanchi yillarga tegishli?

- A. 1943-y.
- B. 1954-y.
- C. 1972-y.
- D. 1935-y.

PSIXOLINGVISTIKA

REFERAT MAVZULARI

1. Til va tafakkur

Adabiyot:

- 1) SHapoval S. A. YАзык i мыshlenie.
- 2) Luriya A. R. Rechъ i мыshlenie. –M., 1975.

2. Matnni o‘rganishga psixolingvistik yondashish

Adabiyot:

- 1) Zorъkina O. S.O psixolingvisticheskom pojxode k izucheniyyu teksta . YАзык i kulъtura. –Novosibirsk, 2003.
- 2) Sorokin YU. A. Psixolingvisticheskie aspekty izucheniya teksta. –M., 1985.
- 3) Belyanin V. P. Psixolingvisticheskie aspekty xudojestvennogo teksta. –M., 1988.

3. Til, nutq va nutqiy faoliyat

Adabiyot:

- 1) Леонтьев А. А. ЯЗЫК, речь, речевая деятельность. –М., 1969.
- 2) Леонтьев А. А. Слово в речевой деятельности. –М., 1965.

4. Insonning lisoniy qobiliyati va uning zamonaviy fanda o‘rganilishi

Adabiyot:

- 1) Леонтьев А. А. Психологические механизмы речи. Общее языкознание. Формы существования, функции, история языка. –М., 1970.
- 2) Сахарный Л. В. Введение в психолингвистику. –Л., 1989.

5. Kommunikativ va kognitiv bilish

Adabiyot:

- 1) Sternin I. A.. Kommunikativnoe i kognitivnoe soznanie
- 2) Sternin I.A. О понятии коммуникативного поведения // Kommunikativ-funktionale Sprachbetrachtung. –Halle, 1989, S. 279-282.
- 3) Etnokulturnaya spetsifika yazykovogo soznaniya. –М., 1996.
- 4) ЯЗЫК i natsionalnoe soznanie. Voprosy teorii i metodologii. –Voronej, 2002.
- 5) <http://www.philology.ru>

6. So‘z va so‘z guruhlarini eksperimental o‘rganish

Adabiyot:

- 1) Сахарный Л.В. Психологические аспекты теории словообразования. –Л., 1985.
- 2) Сахарный Л. В. Введение в психолингвистику. –Л., 1989.
- 3) Петренко Б.Ф. Введение в экспериментальную психосемантику.

7. Bolalar nutqiy innovatsiyasi

Adabiyot:

- 1) Qurbonova M. O‘zbek bolalar nutqi leksikasining sotsiopsixolingvistik tadqiqi. Monografiya. –Toshkent: TDPU, 2014.
- 2) Сейтлин С.Н. Детские словообразовательные инновации. –Л., 1986.
- 3) Выготский Л.С. Избранные психологические исследования. Мышление и речь. Проблемы психологического развития ребенка. –М., 1956.
- 4) Сахарный Л. В. Введение в психолингвистику. –Л., 1989.

8. Afaziya lingvistik muammo sifatida

Adabiyot:

- 1) YAkobson R. Dva aspekta yazyka i dva tipa afaticheskix narusheniy. Teoriya metafor. –M., 1990. - S. 110-132.
- 2) Luriya A.R. Travmaticheskaya afaziya. –M., 1947.
- 3) Vinarskaya E.N. Klinicheskie problemy afazii. –M.,1971.

9. Psixolingvistik ekspertiza

Adabiyot:

1. Leont'ev A. A. O psixolingvisticheskoy ekspertize. // Metodologiya sovremennoy psixolingvistiki: Sbornik statey. –Moskva; -Barnaul, 2003.
2. Leont'ev A. A., SHaxnarovich A.M., Batov V.I. Rech' v kriminalistike i sudebnoy psixologii. –M., 1977.
3. Batov V.I. O sudebnoy psixologo-lingvisticheskoy ekspertize. // Voprosy sudebno-psixologicheskoy ekspertizy. –M., 1974.

10. Kayfiyatning matnlarni tushunishga ta'siri

Adabiyot:

1. Sonin A.G. Rol' emotsii v ponimanii polikodovyx tekstov. // Vestnik MGLU № 511. Seriya «Lingvistika». –M., 2005.
2. Kinsel' A.V. Psixolingvisticheskoe issledovanie emotsional'no-smyslovoy dominanty kak tekstoobrazuyushchego faktora: Monografiya. – Barnaul: Izd-vo Alt. Un-ta, 2000.
3. Pitsal'nikova V.A. Psixopoetika. – Barnaul: Izd-vo Alt. un-ta, 1999.

PSIXOLINGVISTIKA

ADABIYOTLAR

Asosiy adabiyotlar:

3. Usmanova Sh. “Psixolingvistika” fanidan ma’ruza kurslari. –Toshkent: Universitet, 2014.
4. Usmanova Sh. Psixolingvistika. O’quv qo’llanma. –Toshkent: Universitet, 2015. (Elektron variant).
5. Belyanin V. P. Psixolingvistika. Uchebnoe posobie. –M.: Flinta, 2008.
6. Gluxov V.P. Osnovy psixolingvistiki. Uchebnoe posobie. – M.: ACT: Astrel', 2008.
7. Karaseva O.F., Safonova O.A. Psixolingvistika: novye texnologii analiza poeticheskogo teksta. Uchebnoe posobie. – Krasnodar, 2012.

Qo'shimcha adabiyotlar:

8. Axutina T.V. Porojdenie rechi. Neyrolingvisticheskiy analiz sintaksisa. - M.: MGU, 1989.

9. Baskakov N.A., Sodiqov A.S., Abduazizov A.A. Umumiy tilshunoslik. – Toshkent: O‘qituvchi, 1979.
10. Batov V.I. O sudebnoy psixologo-lingvisticheskoy ekspertize //Voprosy sudebno-psixologicheskoy ekspertizy. –M., 1974.
11. Belikov V. I., Krysina L. P. Sotsiolingvistika. –M., 2001.
12. Быкова Г. В., Фраерл В. Л. Лекции русского языка. Под науч. ред. И.А. Стернина. – Благовещенск: Изд-во БГПУ, 2008.
13. Velichkovskiy B.M. Sovremennaya kognitivnaya psixologiya. - M., 1982.
14. Vensov A.V., Kasevich V.B. Problemy vospriyatiya rechi. - SPb., 1994.
15. Voprosy sudebno-psixologicheskoy ekspertizy. –M., 1974.
16. Воробьев В.В. Lingvokulturologiya: teoriya i metody. –M., 2008.
17. Vul S.M. Kriminalisticheskoe issledovanie priznakov pismennoy rechi. Kiev, 1973.
18. Vygotskiy L.S. Izbrannyye psixologicheskie issledovaniya. Myshlenie i rech'. Problemy psixologicheskogo razvitiya rebenka. –M., 1956.
19. Vygotskiy L.S. Myshlenie i rech' // Sobr.soch.: v 8 t. - M., 1982. T.1.
20. Jinkin N.I. Rech' kak provodnik informatsii. - M., 1982.
21. Zalevskaya A.A. Vvedenie v psixolingvistiku. Uchebnik. –M., Rossiyskiy gosudarstvennyy gumanitarnyy universitet, 1999.
22. Zimnyaya I. A. Psixologiya obucheniya nerodnomu yazyku. –M., 1989.
23. Kavinkina I.N. Psixolingvistika. Posobie dlya studentov pedagogicheskikh spetsialnostey vysshih uchebnykh zavedeniy. –Grodno: GrGU, 2010.
24. Kagan M.S. Filosofiya kul'tury. –SPb., 1996.
25. Karaulov YU.N. Russkiy yazyk i yazykovaya lichnost'. –M., 1987.
26. Красных В.В. Etnopsixolingvistika i lingvokulturologiya. Lektsionnyy kurs. – M.: Gnozis, 2002.
27. Kubryakova E.S. Nominativnyy aspekt rechevoy deyatel'nosti. –M., 1986.
28. Kochenov M.M. Vvedenie v sudebno-psixologicheskuyu ekspertizu. –M., 1980.
29. Leont'ev A.A. Psixolingvisticheskie edunitsy i porozhdenie rechevogo vykazivaniya. - M., 1969.
30. Leont'ev A.A. Yazyk, rech', rechevaya deyatel'nost'. - M., 1969.
31. Leont'ev A.A. Psixofiziologicheskie mexanizmy rechi //Obshche yazykoznanie. Formy sushchestvovaniya, funktsii, istoriya yazyka. –M., 1970.
32. Leont'ev A.A., Shaxnarovich A.M., Batov V.I. Rech' v kriminalistike i sudebnoy psixologii. –M., 1977.
33. Leont'ev A.A. Osnovy psixolingvistiki: Uchebnik dlya stud. vyssh. ucheb. zavedeniy. –M.: Smysl, 1999.
34. Leont'ev A.A. O psixolingvisticheskoy ekspertize // Metodologiya sovremennoy psixolingvistiki: Sbornik statey. –Moskva-Barnaul: Izd-vo Alt. un-ta, 2003.
35. Luriya A.R. Rech' i myshlenie. - M., 1975.
36. Luriya A.R. Yazyk i soznanie. - M., 1979.
37. Maslova V. A. Lingvokulturologiya: Ucheb. posobie dlya stud. vyssh. ucheb. zavedeniy. –M.: Izdatel'skiy sentsr «Akademiya», 2001.

38. Murav'ev V.L. Leksicheskie lakuny (na materiale leksiki fransuzskogo i russkogo yazykov). –Vladimir, 1975. – 176 s.
39. Ovchinnikova I.G. Assotsiatsii i vyskazyvanie: struktura i semantika. - Perm', 1994.
40. Osnovy teorii rechevoy deyatel'nosti. –M., 1974. –S. 64.
41. Petrenko V.F. Osnovy psixosemantiki soznaniya. - M., 1997.
42. Piaje J. Sxemy deystviya i usvoenie yazyka // Semiotika. –M., 1983.
43. Piaje J. Rech' i myshlenie rebyonka. –M.-L., 1932.
44. Psixolingvistika / Sost. i red. A.M.SHaxnarovich. - M., 1984.
45. Safarov SH. Kognitiv tilshunoslik. –Jizzax, 2006.
46. Saxarnyy L.V. Vvedenie v psixolingvistiku. - L., 1989.
47. Sedov K.F. Neyropsixolingvistika. – M., 2007.
48. Slovar' sotsiolingvisticheskix terminov. Otv. red.: V.YU. Mixal'chenko –M., 2006.
49. Sorokin YU.S. Lakuny kak signaly spetsifiki lingvokul'turnoy obshnosti // Aspekty izucheniya teksta. –M., 1981. –S. 93-101.
50. Uorf B. L. Otnoshenie norm povedeniya i myshleniya k yazyku // Novoe v zarubejnoj lingvistike. –M., 1960. –Выр. 1.
51. Usmanova SH. Madaniyatlararo muloqotda lakunalarning o'rni // Lingvist. Ilmiy maqolalar to'plami. V. –Toshkent: "Akademnashr", 2013. –B . 152-156.
52. Fyodorova O.V. Osnovy eksperimental'noy psixolingvistiki. Uchebnoe posobie. –M.: Sputnik, 2008.
53. Fon Gumboldt V. Izbrannyye trudy po yazykoznaniiyu. –M., 1984.
54. Frumkina R.M. Psixolingvistika. - M., 2001.
55. Xomskiy N. Sintaksicheskie struktury // Novoe v lingvistike. –M., 1962. Выр. 2.
56. SHaxnarovich A.M. Problemy psixolingvistiki. -M., 1987.
57. Etnopsixolingvistika. Otv. red. YU.A.Sorokin. –M.: Nauka, 1988.

Elektron manbalar:

58. Psixolingvistika. O'quv-uslubiy majmua. –Toshkent: Universitet, 2011. O'zMU O'zbek filologiyasi fakul'teti kutubxonasi
59. <http://en.wikipedia.org/wiki/Psycholinguistics>
60. <http://www.utexas.edu/courses/linguistics/resources/psycholing>
61. <http://www.psycholinguisticsarena.com>
62. <http://www.nici.kun.nl/Divisions/d1/index.html>
63. <http://locutus.ucr.edu>
64. <http://www.ziyo-net.uz>
65. <http://www.kutubxona.uz>

PSIXOLINGVISTIKA

GLOSSARIY

AFAZIYA (yunon. *aphasna*, a □ inkor, phasis □ nutq) miya muayyan qismlarining, odatda, chap yarim sharning shikast topishi tufayli vujudga kelgan nutqiy buzilish. Afaziya miyaga qon quyilishi (insult), miya o'simtasi, biror bir mexanik shikast tufayli vujudga keladi. Agar miyadagi nutqiy zonalarining hammasi shikastlansa, *total afaziya* yuzaga keladi. Bunday holatda nutq umuman yo'qoladi va uni tushunish amalga oshmaydi. Agar miyaning nutqiy zonalaridan biri ishlab ketsa, *qisman afaziya* vujudga keladi.

AKKULTURATSIYA □ madaniyatlarning o'zaro ta'sir jarayoni bo'lib, u biron bir xalq yoki biron bir xalq vakili tomonidan boshqa xalq madaniyatining to'liq yoki qisman qabul qilinishini ifodalaydi. Akkulturatsiya boshlang'ich, ko'nikish, moslashuv, osoyishtalik, uyga ketish arafasidagi moslashuv va so'nggi bosqichlarga ajraladi.

AKUSTIK AFAZIYA – bosh miyaning yuqori chakka miyasida joylashgan Vernika markazi shikastlanganda yuzaga keladi. Bunday holda bemor gapira oladi, lekin nutqni tushunmaydi, unda □fonematik eshitish qobiliyati□ buziladi. U so'zlarni tushunib bo'lmaydigan shovqindek qabul qiladi, ma□nosiga tushunmaydi. U hamma tovushlarni eshitadi, lekin ularni umumlashtirish va ajratish qobiliyatini yo'qotadi. Bularning hammasi ikkilamchi buzilishlarga □ so'zlarning noto'g'ri talaffuz qilinishiga, yozish qobiliyatining buzilishiga olib keladi.

ALALIYA (yunon. *ἄ-* inkor yuklamasi va qad. yunon. *lalia* – nutq) – nutqiy buzilishning bir ko'rinishi bo'lib, u aqli raso, eshitish qobiliyati bekam-ko'st bo'lgan bolalarda nutqning bo'lmasligi yoki nutqning juda kech paydo bo'lishi bilan tavsiflanadi.

ARALASH BILINGVIZM nutq analizi va sintezining yagona mexanizmini nazarda tutadi, birga mavjud bo'lgan tillar esa faqat ustki struktura darajasida farqlanadi.

ASSOTSIATSIYA til birliklarining shakli va yoki mantiqiy-semantik belgisiga ko'ra o'zaro ta'siri.

ASSOSIATIV STRUKTURA □ stimul-reaksiya juftligi.

BALLISTIK EKSPERTIZA – o'qotar qurollari izlarini aniqlash yuzasidan olib boriladigan ekspertiza.

BILINGVIZM (IKKI TILLILIK) – ikki tilda erkin fikrlasha olish, ikki tilni bir xilda egallash.

BIXEVIORIZM (ingl. behavior □xulq, xatti-harakat□dan)ga ko'ra, mahluqqa (bu odam yoki jonivor bo'lishi mumkin va h.k.) ta'sir qiladigan qandaydir S (stimul) va ushbu stimulga qandaydir R (reaksiya) bor. Kishilar bir-birlari bilan amaliy (nutqsiz) va nutqli stimullar yordamida o'zaro munosabatga kirishadi. Ular mazkur stimullarga ikki xil: nutqli va nutqsiz harakatlar bilan javob qaytarishadi: nutqsiz reaksiya $S \rightarrow R$; nutq vositasidagi reaksiya $S \rightarrow r \dots s \rightarrow R$.

BROKA MARKAZI – miyaning chap peshona pastki orqa burmasida joylashgan qism, harakat markazi.

DEKODLASH (decode) – nutqni tushunish.

DINAMIK AFAZIYA – bemorning soʻzning tovush tomonini farqlay olmasligi, yaʼni soʻzlarni talaffuz qila olmasligi.

DISKURS □ verballashgan nutqiy, fikrlash faoliyati boʻlib, u matnlar majmuyini namoyon etadi. *Diskurs* □ bu hayotga oʻgirilgan matn, kognitiv va kommunikativ funksiyalarni oʻz ichiga olgan, real madaniy kommunikativ vaziyatlarni qayd qilgan nutqiy asar. □ Diskurs □ termini 1970-yillarning boshlaridan dastlab □ funksional stil □ terminiga sinonim sifatida qoʻllanila boshlagan. Keyinchalik ingliz-sakson tilshunoslari Van Deyk va Kinchlar diskurs ostida faqat matnning mavjudligini emas, balki bu mavjud tizim ortida turgan, birinchi navbatda butun grammatikani tushunishni taklif qilishgan.

EKSPERTIZA – jinoyatni ochish jarayonida (sudgacha va sud jarayonida) gumondor shaxsni, vaziyatni, jinoyat sodir etilganda foydalanilgan vositani topish, gumon qilinayotga shaxsning psixologik holatini aniqlash, shuningdek, jarayonga taalluqli qoʻshimcha maʼlumot olish maqsadida maxsus bilim va tajribaga ega mutaxassisning kriminal tekshiruvi.

ELLIPSIS □ nutq unsurining tushib qolishi.

ERKIN ASSOTSIATIV EKSPERIMENT □ respondentlarning reaksiyasiga hech qanday chegara qoʻyilmay oʻtkaziladigan eksperiment.

ETNOPSIXOLINGVISTIKA – turli madaniyatlardagi lisoniy shaxslar nutqiy muomalasining oʻziga xos xususiyatlarini oʻrganadigan fan. Nutqiy faoliyatda muayyan anʼanalar bilan bogʻliq boʻlgan muomala elementlarining qanday paydo boʻlishini, turli til egalarining verbal va noverbal muloqotidagi farqlarni oʻrganadi. Nutqiy etiket va □ dunyoning rangli manzarasi □ ni, turli xalqlardagi ikki tillilik va koʻp tillilik hodisalarini tadqiq etadi.

FREYM □ u yoki bu obyekt yoxud hodisani tasvirlovchi oʻlchovlar tizimini ifodalaydi. Masalan, □ Ishlovchining shaxsiy varaqasi □ (oʻlchovlari aniq shaklda keltirilgan)da mazkur shaxsning eng kamida uni ishga qabul qilinishi bilan bogʻliq xususiyatlarini tasvirlovchi freym mavjud boʻladi. Psixologiyada aksariyat hollarda □ faoliyat freymi □ ishlatiladi. Unda hodisalarga muayyan savollar (Maqsad? Motiv? Sharoit? Qanday faoliyat turi? va h.k.) beriladi va mazkur oʻlchovlar asosida hodisalar tavsiflanadi. Psixolingvistikadagi turli yoʻnalishlar uning obyekti boʻlgan aniq nutq hodisalariga turli freymlarning □ prizmasi □ orqali yondashishadi.

GABITOLOGIK EKSPERTIZA – shaxsning tashqi belgilariga koʻra aniqlash ekspertizasi.

GESHTALT – nemischa soʻz boʻlib, u □ obraz, tuzilma, yaxlit shakl □ maʼnolarini anglatadi. Geshtalt yaxlit obraz hisoblanadi, yaʼni biron bir obyektни butunicha idrok qilinishi geshtalt, deb tushuniladi. Geshtaltlar konseptual bogʻlanishlar boʻlib, ular inson psixikasining botiniga tegishli boʻlgan va tabiiy tilning kategoriyalari doirasidan tashqarida yotgan universal tasavvurlar mohiyatidir.

GRAFIK VA YOZUV EKSPERTIZASI matnning yozuvi, orfografiyasi, matnning sahifada joylashuvi va boshqa jihatlarini tahlil qiladi. Grafik ekspertizada orfografik, leksik, kompozitsion va h.k. identifik xususiyatlar eʼtiborga olinadi.

HARAKAT AFAZIYASI □ bemor soʻzlarni talaffuz qila olmaydi, garchi u unga aytilgan nutqni tushunadi, bunda miyaning chap peshona pastki orqa burmalarida joylashgan Broka markazi shikast yegan boʻladi.

HUJJATLAR EKSPERTIZASI – hujjatlardagi imzolar, muhrlar, shtamplar, yozuvlar yuzasidan olib boriladigan ekspertiza.

ICHKI NUTQ □ soʻzlovchining maʼlumxabarni bevosita muloqotga chiqarishdan oldin uni ovozning ishtirokisiz qaytarib olishi.

INTERFERENSIYA – ikki tilni biladigan shaxsning bir tilining ikkinchi tiliga koʻrsatgan har qanday taʼsiri va bu taʼsirning natijasi.

KOD – muloqot vositasi boʻlib, u tabiiy tillar (oʻzbek, rus, ingliz va h.k.) hamda sunʼiy tillar: esperanto yoki zamonaviy mashina tillari, morze alifbosi, turli signallar va boshqalarni oʻz ichiga oladi.

KODLASH (encode) nutqni yaratish.

KOORDINATIV (SOF) BILINGVIZM – ikki til mutlaqo avtonom boʻlib, har biri oʻzining tushunchalar majmuyiga mos keladi, ikki tilning grammatik kategoriyalari ham mustaqil boʻladi.

KOMMUNIKATIV SHAXS real kommunikatsiyada real harakat qiladigan aniq kommunikativ aktning aniq ishtirokchisidir.

LAKUNA (lot. lacuna □boʻshliq, chuqurlik, choʻnqir joy□; frans. lacune □boʻshliq, boʻsh joy) □ biron xalqning maishiy, madaniy, ijtimoiy va tarixiy hayoti uchun xarakterli va boshqa xalq uchun begona boʻlgan, boshqa tilda aniq muqobili boʻlmagan soʻz va soʻz birikmalari. Lakunalar qiyoslanayotgan tillarda oʻxshashi boʻlmagan soʻzlar boʻlib, ular, asosan, tillarning qiyosida seziladi.

LISONIY FAOLLIK (linguistic performance) tushunchasi ham N.Xomskiy tomonidan ilmiy muomalaga kiritilgan. N.Xomskiy lisoniy faollikni psixologiya sohasiga aloqador qildi va uni til egasi tomonidan yaratiladigan ifodalar sifatida izohladi. N. Xomskiy lisoniy faollikni □aniq sharoitlarda tilning kundalik qoʻllanishi, - deb tushuntiradi. Lisoniy faollik nutqiy faoliyatda lisoniy qobiliyatni amalga oshirishda yuz beradigan jarayondir. Ya□ni lisoniy faollik ona tilini oʻzlashtirgan kishi egallagan til bilimlarini amalda qoʻllay olishidir.

LISONIY ME□YOR □ umumiy kommunikatsiya jarayonida tanlab olingan va mustahkamlangan til sistemasining turgʻun an□anaviy realizatsiyalari majmuyi.

LISONIY SHAXS □ muayyan bilimlar va tasavvurlar majmuyiga ega boʻlgan nutqiy faoliyatni namoyon qiluvchi shaxs.

LINGVISTIK SHOK □ ona tili uchun kulgili, gʻalati va odobdan tashqari hisoblangan lisoniy birliklar qoʻllanilgan xorijiy nutqni eshitgan insonning hayratlanish, kulish yoki xijolat boʻlish holati. Masalan, turk tilida *düşmek* “yiqilmoq”ni, oʻzbek tilida *tushmoq* “yuqoridan, balandlikdan pastga tomon yoʻnalmoq; biron transportdan tushmoq va h.k.” yoki *zor* “juda qiyin”, *zoʻr* “juda yaxshi” maʼnolarni ifodalaydi. Koreys tilida *oppa* akani, oʻzbek tilida bunga

qarama-qarshi maʼnodagi soʻzni anglatadi. Tillararo bunday omonimiya hodisasi □ tarjimonning aldoqchi doʻstlari □ muammosi sifatida tasvirlanadi.

LISONIY QOBILIYAT (linguistic competence) tushunchasi N.Xomskiy tomonidan ilmiy muomalaga kiritilgan. N.Xomskiy lisoniy qobiliyatni mazkur tilda soʻzlashish qobiliyatini tashkil qiluvchi sifatida izohlagan. Maʼlumki, kishi tovushlar birikuvi, soʻzlar bogʻlanishi, umuman, tildagi soʻzlar tizimining qoʻllanishini onasidan, tevarak-atrofidagi yaqinlaridan eshitib oʻz ona tilini oʻzlashtiradi (ayni holat tilshunos yoki tilni oʻrganuvchi har qanday kishida ham kuzatiladi). Bunday tizimdan foydalanish natijasida inson ona tilidagi cheksiz soʻz turkumlari, jumlar va matnlarni hosil qilish qobiliyatini egallab boradi. Shunga koʻra, lisoniy qobiliyatni soʻzlovchi va tinglovchi til bilimining potentsiali, deb izohlash mumkin. N.Xomskiy □ lisoniy qobiliyat birlamchi boʻlib, u lisoniy faollikni belgilaydi, - deb hisobladi. Transformatsion grammatika tarafdorlari ham asosiy urgʻuni lisoniy qobiliyatga berishdi.

MATN ATRIBUTSIYASI matnning muallifligini □ maʼlummatnni mazkur shaxsga tegishli ekanligi yoki bu shaxsga tegishli emasligini aniqlash. Matnning atributsiyasi faqatgina kriminalistik amaliyotda amalga oshirilmaydi. Matnni aniqlash tarix va filologiya fanlarining yordamchi sohasi hisoblangan, badiiy va boshqa asarlar matnlarining yaratilishi tarixi, taqdirini oʻrganadigan manbashunoslikning ham muhim masalalaridan biridir.

MOTOR AFAZIYA – inson miyasidagi Broka zonasi shikastlanganda maydonga keladi. Afaziyaning bu turida inson nutqni tushuna oladi, lekin gapira olmaydi. Broka markazini 1861-yilda fransuz olimi P.Broka kashf qilgan. U miyaning chap peshona pastki orqa burmasida joylashgan.

MADANIY SHOK – madaniyatlararo toʻqnashuvlarning koʻrinishlaridan biri boʻlib, u xorijiy tilni oʻrganuvchining ajablanish, hayron boʻlish yoki tili oʻrganilayotgan madaniyat omillarining qabul qilmaslik holatini ifodalaydi. Madaniy shok til oʻrganuvchining notoʻliq akkulturashtirish yoki u uchun yangi boʻlgan madaniyat meʼyorlarini bilmasligi, tushunmasligidir.

NEYROLINGVISTIKA (yunon. neuron □ tomir, nerv, asab va lot. lingua □ til) □ nutqiy faoliyatning miya mexanizmlarini va miyaning mahalliy jarohatlanishi tufayli yuzaga keladigan nutqiy jarayondagi oʻzgarishlarni oʻrganadigan fan. Neyrolingvistika mustaqil fan sifatida (biologik) tilshunoslik negizida, neyrologiya, psixologiya va lingvistika kesishgan nuqtada yuzaga keldi va u til sistemasini lisoniy muomalaning miya substrati bilan oʻzaro aloqada oʻrganadi.

NEOBIXEVIOZM (yunon. neos □ yangi □ va ingl. behaviour □ xulq, xatti-harakat □) da bixeviozmning prinsipial S □ R sxemasi mohiyatan murakkablashtirilib, S □ R orasida nimadir borligi aniqlandi va □ oraliq oʻzgaruvchi □ tushunchasi paydo boʻldi. Gap endi shunchaki tashqi stimul va reaksiya haqida emas, balki insonda tashqi reaksiya chaqira oladigan va insonning oʻziga xos individual tajribasini aks ettiradigan (shuning uchun ham turli kishilarning reaksiyalari farqli boʻladi) oraliq oʻzgaruvchi, yaʼni organizm ichidagi maxsus *ichki stimul* tushunchasi haqida boradi.

NUTQ □ tilning amaliyot shakli, voqelanishi; soʻzlovchining til vositalaridan foydalanish jarayoni va shunday jarayon natijasida yuzaga keladigan hodisa.

NUTQ APPARATI □ nutq a□zolari majmuyi (lab, tish, til, tanglay, kichik til, ogʻiz boʻshligʻi, burun boʻshligʻi, boʻgʻiz usti boʻshligʻi, oʻpka, bronxlar, diafragma, boʻgʻiz, nafas yoʻli).

NUTQIY FAOLIYAT □ faol, aniq bir maqsadga qaratilgan, til vositasida amalga oshiriladigan va holatlardan kelib chiqqan holda insonlar oʻrtasida oʻzaro taʼsir qilish, muloqot qilish jarayonidir. Nutqiy faoliyat soʻzlash va tushunish jarayonlarining umumlashmasi, nutq yaratilishi va uning qabul qilinishiga oid barcha hodisalardir. Nutqiy faoliyat mustaqil, tugallangan faoliyat akti sifatida kamdan-kam holatlarda namoyon boʻladi. U odatda, faoliyatning tarkibiy qismi sifatida ishtirok etadi.

NUTQIY MATN □ mazmun jihatdan tugallikka ega boʻlgan, oʻz tarkibidagi soʻz va iboralarning ma□nolarini belgilashga imkon beradigan nutq parchasi.

NUTQIY ME□YOR □ madaniy jamiyat tomonidan ongli ravishda qayd qilingan barqaror va birlashtirilgan lisoniy vositalar va ularni qoʻllash qoidalarining majmuyi (masalan, talaffuz, urgʻu, soʻz qoʻllash, grammatika va stilistika qoidalari).

NUTQIY SHAXS □ kommunikatsiyada muloqotning u yoki bu strategiya va taktikasini tanlab amalga oshiradigan, u yoki bu lisoniy va nolisoniy vositalardan foydalanadigan shaxs.

NUTQ PATOLOGIYASI (yunon. pathos □ azob chekish, kasallik) □ nutq me□yoridan chetga chiqish.

OLAMNING LISONIY MANZARASI □ lisoniy shakllarda muhrlangan insonning olam haqidagi bilimlari majmuyi. Ya□ni olamning lisoniy manzarasi leksika, frazeologiya va grammatikada muhrlangan olam haqidagi bilimlar majmuasidir. Olamning lisoniy manzarasi insonni olamga (tabiatga, hayvonlarga, oʻz-oʻziga) boʻlgan munosabatini shakllantiradi. Olamning lisoniy manzarasi insonning turli olam manzaralarini izohlaydi va umumiy olam manzarasini aks ettiradi. Olamning lisoniy manzarasi turfa ranglar, xususan, mifologemalar, obrazli metaforik soʻzlar, oʻxshatishlar, konnotativ soʻzlar, stereotiplar, ramzlar va h.k. vositasida yaratiladi.

ONTOGENEZ – organizmdagi biron narsaning (organ, funksiya, tuzilish) tugʻilishidan to oʻlguniga qadar boʻlgan izchil rivojlanishi. Psixolingvistikada *ontogenezi* termini inson lisoniy qobiliyatlarining shakllanishini anglatadi. Nutq ontogenezi nutqiy faoliyat nazariyasining tarkibiy qismi boʻlib, u individda nutq mahsulining shakllanishi, nutqiy qobiliyat koʻnikmasining paydo boʻlishini oʻrganadi. Nutq ontogenezi bola nutqining tugʻilishdan to 7 (9,11) yoshgacha boʻlgan davrida har tomonlama izchil rivojlanishida namoyon boʻladi. Hozirgi kunda tilni oʻzlashtirish (nutq ontogenezi) nazariyasi keng qamrovli soha hisoblanib, oʻziga xos mustaqil maqomga ega.

OPERANT □ yadro gap, ya□ni transformatsiya uchun asos boʻlgan gap.

PERSEPSIYA □ sezgilar yordamida qabul qilish, idrok qilish, tushunish.

PSIXOLINGVISTIKA termini birinchi marta amerikalik psixolog N.Pronko tomonidan 1946-yilda ilmiy muomalaga kiritilgan. “Psixolingvistika □ *psixologiya*

(yunon. *psyche* □ ruh□) va *lingvistika* (lotin. *lingua* □ til□) kesishgan nuqtadagi metafan, ya□ni psixologiya va lingvistikaning sintezi hisoblanadi. 1953-yilda AQShning Blumington shahridagi Indiana universiteti huzuridagi Lingvistika va psixologiya qo'mitasi tomonidan tashkil etilgan universitetlararo seminarda psixolingvistika mustaqil fan sifatida e□lon qilindi. Psixolingvistika nutqiy faoliyatni nutq akti mazmuni bilan so'zlovchining maqsad-niyati orasidagi aloqadorlik nuqtayi nazaridan o'rganadigan fan. U nutqni idrok etish, tilni egallash kabi masalalarni o'rganadi. Psixolingvistikaning diqqat markazida individ va kommunikatsiya turadi. Unga ko'ra, so'zlovchi nutqni yuzaga chiqarar ekan, o'zi o'ylagan niyatini ma'lumqoidalar asosida aniq tilning nutq birliklariga uzatadi. Tinglovchi nutqni qabul qilar ekan, nutq ifodalarining tashqi shaklida o'z aksini topgan ma□noni chiqarib oladi.

REMA □ gapning aktual bo'linishida temadan keyin yangi xabarni bildiradigan qism.

RESIPIYENT □ matnni (yoki xabarni) qabul qiluvchi, tinglovchi.

SEMANTIK AFAZIYA □ bosh miya quyi qismi faoliyatining shikastlanishi natijasida bemor mantiqiy grammatik munosabatlarni tushunmaydi. Masalan, □otamning akasi, □akamning otasi□ yoki □yoz bahordan keyin, □bahor yozdan keyin□ kabi so'z birikmalarini farqlay olmaydi.

TELEGRAF USULI □ bemorning to'liq bir gapni tuza olmasligi, uning grammatik qoidalar □ega va kesimni bog'lanishiga rioya qilmasligi.

TEMA □ gapning aktual bo'linishida ma'lum(tanish) bo'lgan narsani ifodalovchi, yangi narsani ifodalashga o'tish uchun asos xizmatini qiluvchi qism.

TOTAL AFAZIYA □ miyadagi barcha nutqiy zonalarning shikastlanishi.

TRANSFORMATSIYA □ asosiy sintaktik tuzilmani til qonun-qoidalarini asosida o'zgartirib, ikkinchi bir tuzilma hosil qilish.

TRASOLOGIK EKSPERTIZA □ avtotransport hodisalari izlarini aniqlash ekspertizasi.

VERNIKE ZONASI □ eshitish markazi.

YADRO GAP □ transformatsiya uchn asos bo'lgan gap, ya□ni operand.

YETAKCHI FAOLIYAT □ ong ishtirokida amalga oshiriladigan faoliyat.

YORDAMCHI FAOLIYAT □ ong ishtirokisiz amalga oshiriladigan faoliyat.

YO'NALTIRILGAN ASSOTSIATIV EKSPERIMENT – respondentlarning ma'lum grammatik yoki semantik guruhdagi assotsiatsiyalarni (masalan, otlarga mos sifat topish) berishi.

ZANJIRLI ASSOTSIATIV EKSPERIMENT – respondentlarning bir qancha stimul so'zlarga (masalan, 20 soniya ichida 10 ta reaksiya so'z berish) assotsiatsiyalar berishi.